

Г О Д И Ш Н И К

НА

**ШУМЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“**

ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

ТОМ XXXII A

ANNUAL

**OF KONSTANTIN PRESLAVSKY
UNIVERSITY OF SHUMEN
FACULTY OF HUMANITIES
Vol. XXXII A**

Shumen, 2021

Редакционна колегия:

доц. д-р Десислава Иванова (България) – отговорен редактор
проф. д.ф.н. Евгений Клобуков (Русия)
проф. д.ф.н. Ярослав Вежбински (Полша)
проф. д-р Владимир Вавржинек (Чехия)
проф. д-р Волф-Дитер Краузе (Германия)
проф. д-р Хюсеин Мевсим (Турция)
проф. д.и.н. Бисер Георгиев (България)
доц. д-р Снежана Бойчева (България)
доц. д-р Ирина Иванова (България) – превод и редакция на
резюметата
доц. д-р Калина Йочева (България) – коректор
гл. ас. д-р Ирена Костадинова (България)

Оформление на корицата:

Стоян Георгиев

Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.
Факултет по хуманитарни науки, том XXXII A, 2021

© Авторски колектив, 2021

© Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, Факултет по
хуманитарни науки

© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2021

ISSN 1311-7300 за печатно издание

ISSN 2603-512X за онлайн издание

Editorial board:

Assoc. Prof. Desislava Ivanova, PhD (Bulgaria) – managing editor
Prof. Dr. Habil. Evgeniy Klobukov (Russia)
Prof. Dr. Habil. Yaroslav Vezhbinski (Poland)
Prof. Vladimir Vavrzhinek, PhD (Czech Republic)
Prof. Wolf-Dieter Krause, PhD (Germany)
Prof. Hyusein Mevsim, PhD (Turkey)
Prof. Dr. Habil. Biser Georgiev (Bulgaria)
Assoc. Prof. Snezhana Boycheva, Dr. Habil. (Bulgaria)
Assoc. Prof. Irina Ivanova, PhD (Bulgaria) – abstract Translation and
Editing
Assoc. Prof. Kalina Yocheva, PhD (Bulgaria) – proof-reader
Senior lecturer Irena Kostadinova, PhD (Bulgaria)

Cover Design:

Stoyan Georgiev

Annual of Konstantin Preslavsky University of Shumen. Faculty of Humanities, vol.
XXXII A, 2021

© Authors, 2021

© Konstantin Preslavsky University of Shumen, Faculty of Humanities

© Konstantin Preslavsky Publishing House, 2021

ISSN 1311-7300 (Print)

ISSN 2603-512X (Online)

СЪДЪРЖАНИЕ

Stanislava Tsaneva. DEMETRIOS CHOMATIANOS' ACCOUNTS OF THE EARLIEST HISTORY OF BULGARIANS AND THE POSSIBLE ORIGIN OF THREE TOPONYMS FROM THE BULGARIAN NORTHERN BLACK SEA COAST.....	7
Диана Иванова. „ПОСЛАТЕЛНИКЪТ“ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ И ЕМАНУИЛ ВАСКИДОВИЧ И ТЕХНИТЕ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПОСЛАНИЯ.....	32
Надка Николова. КОРЕСПОНДЕНЦИЯ „НА СВОЙ ЯЗЫКЪ“: ЕЗИКОВИ ОСОБЕНОСТИ НА „КНИГА ЗА ПИСМА“ (1850) ОТ БРАТЯ КАРАМИНКОВИ.....	54
Вежди Хасан. РЕЛИГИОЗНИ ЕЛЕМЕНТИ В ТУРСКАТА ПОЕЗИЯ СЛЕД ТАНЗИМАТА.....	75
Веселин Веселинов. ВИЗИЯ ЗА ЛУДОСТТА В КОРПУС ОТ БЪЛГАРСКИ ЛИТЕРАТУРНИ ТЕКСТОВЕ В ПЕРИОДА 1894 - 1990 ГОДИНА.....	90
Hristo Boev. THREE HOSPITAL POEMS: EMPOWERED CONFESSIONAL SELVES IN ROBERT LOWELL'S „WAKING IN THE BLUE“, ANNE SEXTON'S „YOU, DOCTOR MARTIN“ AND SYLVIA PLATH'S „NEVER TRY TO TRICK ME WITH A KISS“.....	114
Бисер Георгиев. НОВО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА РУСКОТО УЧАСТИЕ В ДЕВЕТОЮНСКИЯ ПРЕВРАТ 1923 г.	128
Бисер Георгиев. ШУМЕН ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА.....	139
Антон Гецов, Силвия Великова. ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА АПОЗИТИВНАТА КОНСТРУКЦИЯ.....	159
Айля Илиязова. КОМУНИКАЦИОНЕН ОКТАГОН: АСПЕКТИ НА ИНТЕЛИГЕНТНОСТТА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА КОМУНИКАЦИОННАТА СРЕДА.....	193
Люба Станева. РАССМОТРЕНИЕ СВОЙСТВ ЛИЧНОСТИ В СТАРШИХ КЛАССАХ БОЛГАРСКОЙ ШКОЛЫ С ИНТЕНСИВНЫМ ОБУЧЕНИЕМ РКИ.....	208
Владислав Лазаров. ФОРМИ И МЕТОДИ НА ГЛОБАЛНО СЪПЕРНИЧЕСТВО В СЪВРЕМЕННИЯ СВЕТОВЕН РЕД... ..	245
Емилия Лазарова. СИГУРНОСТТА НА НАЦИЯТА И ДЪРЖАВАТА И КУЛТУРНАТА ИДЕНТИЧНОСТ.....	256
Павлина Лозанова. ЕЛЕКТРОННИ ПРАВИТЕЛСТВА В СТРАНИТЕ ОТ ЧЕРНОМОРСКИЯ РЕГИОН – ФАКТОР ЗА ПРОЗРАЧНОСТ И ОПТИМАЛНА КОМУНИКАЦИЯ.....	268

CONTENTS

Stanislava Tsaneva. DEMETRIOS CHOMATIANOS' ACCOUNTS OF THE EARLIEST HISTORY OF BULGARIANS AND THE POSSIBLE ORIGIN OF THREE TOPONYMS FROM THE BULGARIAN NORTHERN BLACK SEA COAST.....	7
Diana Ivanova. „POSTELNIKAT“ (1835) BY NEOFIT BOZVELI AND EMANUIL VASKIDOVICH AND THEIR REVIVAL MESSAGES.....	32
Nadka Nikolova. CORRESPONDENCE „IN YOUR OWN LANGUAGE“: LINGUISTIC FEATURES OF „BOOK OF LETTERS“ (1850) BY KARAMINKOVI BROTHERS.....	54
Vezhdi Hasan. RELIGIOUS ELEMENTS IN TURKISH POETRY AFTER THE TANZIMAT.....	75
Veselin Veselinov. VISION OF INSANITY IN THE BULGARIAN LITERARY TEXTS (1894 - 1990).....	90
Hristo Boev. THREE HOSPITAL POEMS: EMPOWERED CONFESSIONAL SELVES IN ROBERT LOWELL'S „WAKING IN THE BLUE“, ANNE SEXTON'S „YOU, DOCTOR MARTIN“ AND SYLVIA PLATH'S „NEVER TRY TO TRICK ME WITH A KISS“.....	114
Biser Georgiev. A NEW STUDY ON RUSSIAN PARTICIPATION IN THE JUNE COUP, 1923.....	128
Biser Georgiev. SHUMEN DURING THE SECOND WORLD WAR.....	139
Anton Getsov, Silvia Velikova. TERMINOLOGICAL CHALLENGES IN THE STUDY OF THE APPOSITIONAL CONSTRUCTION.....	159
Aylya Ilyazova. COMMUNICATION OCTAGON: ASPECTS OF THE INTELLIGENCE THROUGH THE PRISM OF THE COMMUNICATION ENVIRONMENT.....	193
Lyuba Staneva. TEACHING PERSONALITY TRAITS TO STUDENTS IN BULGARIAN HIGH SCHOOLS WITH INTENSIVE TEACHING OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE.....	208
Vladislav Lazarov. FORMS AND METHODS OF GLOBAL RIVALRY IN THE CONTEMPORARY WORLD ORDER.....	245
Emiliya Lazarova. NATION AND STATE SECURITY AND CULTURAL IDENTITY.....	256
Pavlina Lozanova. E-GOVERNMENTS IN THE COUNTRIES OF THE BLACK SEA REGION – A FACTOR FOR TRANSPARENCY AND BETTER COMMUNICATION.....	268

DEMETRIOS CHOMATIANOS' ACCOUNTS OF THE EARLIEST HISTORY OF BULGARIANS AND THE POSSIBLE ORIGIN OF THREE TOPONYMS FROM THE BULGARIAN NORTHERN BLACK SEA COAST

Stanislava Tsaneva

СВЕДЕНИЯТА НА ДИМИТЪР ХОМАТИАН ЗА НАЙ-РАННАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИТЕ И ЕВЕНТУАЛНИЯ ПРОИЗХОД НА ТРИ ТОПОНИМА ОТ БЪЛГАРСКОТО СЕВЕРНО ЧЕРНОМОРИЕ

Станислава Цанева

Abstract: *This article examines one of the latest and most controversial pieces of information about the origin of the Bulgars. In our attempt to establish its historical credibility, we compared the most important Greek and Old Bulgarian copies of St. Clement of Ohrid's Life, and suggested a date and possible ideological motives behind the creation of so-called „Moesian legend”. Special attention is paid to the coincidence between the names of the modern Bulgarian cities and towns of Varna, Kavarna and Shabla and the toponyms registered in the Hittite inventory inscriptions of the 2nd millennium BCE.*

Key words: *Demetrios Chomatianos, Moesi, Varna, Kavarna, Shabla*

DOI: <https://doi.org/10.46687/FKPW4819>

Резюме: *Статията разглежда едно от най-късните и дискуссионни сведения за произхода на древните българи. При опита за установяване на историческата му достоверност е направена съпоставка на всички по-важни гръцки и старобългарски преписи на житието, предложени са датировка и възможни идеологически мотиви за създаването на т.нар. „мизийска легенда” и е отделено специално внимание на съвпадението между имената на съвременните български градове Варна, Каварна и Шабла и топоними, регистрирани в хетски инвентарни надписи от II хил. пр. н. е.*

Ключови думи: *Димитър Хоматиан, мизи, Варна, Каварна, Шабла*

The *Short Life of St. Clement of Ohrid*, also called *The Ohrid Legend* and usually attributed to Archbishop Demetrios Chomatianos (1216 - c. 1236), was published for the first time in a Venetian edition from the beginning of the 18th century and in the *Service of the Seven Slavonic apostles of Moscopole* of 1746 (Ακολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων) but came into a scientific use due to two manuscripts issued respectively by Viktor Grigorovich (Grigorovich 1847: 12-28) and Pavel Šafárik (Šafárik 1853: LVII-LIX) whose works later became

a basis for new publications and analyzes¹. In Bulgaria, the Old Greek text along with a parallel Old Bulgarian (Old Church Slavonic) translation was published by Georgi Balashev (Balashev 1898: κΓ-λ), Yordan Ivanov (Ivanov 1970: 314-321) and Ivan Duychev (Duychev 1981a: 164-173), and only the Greek one by Alexander Milev (Milev 1966: 174-187).

Demetrios Chomatianos is considered a relatively unreliable source for St. Clement's life. According to the traditional evaluation of the most Bulgarian 20th century medievalists, as historical qualification and literary qualities, he concedes the rank to his predecessor Theophylact of Ohrid (1084 – 1107) and part of the information he gives about his hagiographic hero seems to be supplemented by assumptions and local legends from the Ohrid region (Ivanov 1970: 315; Duychev 1981a: 164; KME 1995: 458). Probably this is the reason that the *Short Life of St. Clement* is not present in the corpus *Greek sources for the Bulgarian history* and has not been a subject of great interest in recent years. As far as we know, the only exception is the monograph of Iliya Iliev (Iliev 2010), which re-evaluates many of the existing outlooks in Bulgarian historiography, but unfortunately has not lead to a breakthrough or a profound scientific discussion. There are also no recent foreign studies on the subject. Günter Prinzing's critical edition deals primarily with the documents of the Ohrid Archbishopric from Chomatianos' time, not with his hagiographic works, as the *Life of St. Clement* is included among the monuments of dubious authorship (Prinzing 2002: 53*-54*).

To this rather small scaled literature should be added two more materials that do not follow the popular negative trend. These are an unpublished article by the late Tsanko Tsanev (Tsanev 2004) and the brief commentary in one of Petar Goliyski's books (Goliyski 2006: 257-258). Their content will be discussed in more detail in the course of our presentation. The articles by Emil Georgiev (Georgiev 1975), Petar Koledarov (Koledarov 1983) and Veneta Savova (Savova 2017) will not be taken into consideration because they contain controversial points² or go beyond our problem.

Chomatianos' accounts of the earliest history of Bulgarians are scanty. They occupy only the first paragraph of the *Life* and in the most popular translation – that by Ivan Duychev, they say:

This great father of ours and enlightener of Bulgaria was by origin of the European Moesi who the ordinary man calls Bulgarians and who were

¹ In detail Milev 1966: 167.

² See also Iliev 2010: 64.

expelled by the Alexander's hand and power from Olympus near Prussa to the North Ocean and the Dead Sea. Many years later, they crossed the Danube with a large army and conquered all neighboring lands: Pannonia and Dalmatia, Thrace and Illyricum, and much of Macedonia and Thessalonica's region (SBL 1986: 395).

Al. Milev's translation is close to Iv. Duychev's regarding the first sentence, but shows some differences in the second one:

They were exiled in the old time by Alexander's military force from the located near Brussa Olympus to the North Ocean and the Dead Sea, and after a long time they crossed the Danube with a terrible army and captured all neighboring areas: Pannonia and Dalmatia, Thrace and Illyricum, and much from Macedonia and Thessaly (Milev 1966: 175).

The differences in both variants are due to the fact that Iv. Duychev follows the Old Bulgarian text of the *Life*, issued by Y. Ivanov (Ivanov 1970: 316-317), taking into account in good faith all the differences in the available copies in Old Bulgarian and Greek (Duychev 1981a: 167). Regarding the Greek text, all of these scholars prefer P. Šafárik's edition. Y. Ivanov expressly notes that he has a photocopy of the manuscript found by Grigorovich, but prefers to work on Šafárik and Balashev's copies³. Priority of Šafárik is also given by a number of other authors who publish parts or the whole *Life* in modern Bulgarian translation (Duychev 1981a: 166, note 15).

In the early 1970s, Macedonian scholars M. Georgievski and R. Iljovski published a new manuscript of the *Short Life of St. Clement* (Georgievski, Iljovski 1974). Despite our efforts, we were not able to get acquainted with the content of their article. It is mentioned in Il. Iliev's monograph (Iliev 2010: 145), but apparently it has not been used in the analysis of the *Life*. The quotations and the full text of the source are on the Al. Milev's translation (Iliev 2010: 174, 178, 319-322).

The only researcher who criticizes the most commonly used Greek version of the *Life* is Ts. Tsanev. Taking into account his negative experience of Šafárik's corrections on the text of *О писменехъ чръноризца храбра* (Tsanev 2002: 6; 2004: 4), he prefers to trust the preserved Old Bulgarian copies and offers the following translation:

This great father of ours and enlightener of Bulgaria was by origin of the Moesian Europi who are also [called] Bulgarians, very reasonable. We

³ Ivanov 1970: 316. If we need to be absolutely accurate, the name of Balashev is not mentioned by him. This is done in a commentary by Iv. Duychev (Duychev 1981a: 167).

learn that they were originally hurled back by Alexander's hand and order from the Olympic Prussians to the North Ocean and the Dead Sea. In the course of [a] few years, they crossed the Danube with a huge power and came into possession of all countries: Pannonia and Dalmatia, Thrace and Illyricum, and much from the Macedonian and Thessalonica's [land] (Tsanev 2002: 6; 2004: 4).

The strange expression „европѣи мисѣискихъ”, which takes the place of the Greek „εὐρωπαϊὼν Μυσῶν”, is met (with insignificant variations in orthography)⁴ in the both Old Bulgarian copies. The differences in the Slavonic translation of the *Life* and in Šafárik's edition are commented for the first time by G. Balashev, who published the *Second Ohrid copy* (Balashev 1898: XIII, note 2), and then by Iv. Duychev, who works with the other Slavonic copy – the manuscript from the Protaton of Mount Athos (dated 1485) in the 30s and 40s of the 20th century (Duychev 1981a: 165-169). The presence of the same collocation in copies made in different places and at different times suggests that it is not a question of a copywriting error, but rather a peculiarity of the prime source used by them⁵. And since they are unlikely the copyists to have the same manuscript at hand (unless we assume that it has been transferred from Ohrid to Mount Athos), it remains the possibility of detecting traces of an ancient legend in the Old Bulgarian version, which has subsequently been recast and perhaps reconsidered by Demetrios Chomatianos. Thus, three main problems emerge: 1) which of both collocations is primary, 2) what the first or the second combination might mean, and 3) what is the degree of reliability of the other information in the first paragraph of the *Life*.

From the point of view of logic, the original expression should still be „εὐρωπαϊὼν Μυσῶν” because it accurately corresponds to the Byzantine tradition, first registered at the end of the 10th century and widely applied in the following centuries, Bulgarians to be named „Moesi” (Angelov 1971: 340-341). This is confirmed by the edition of V. Grigorovich (Grigorovich 1847: 14) – the only author published an authentic medieval Greek copy from the 13th century.⁶ The rest of the manuscripts we have today are late copies of the

⁴ In Balashev's edition it is rendered as „Европѣи Мѣсѣискихъ” (Balashev 1898: XIII, кг).

⁵ The most complete retracing of the concepts „Europe” and „Great Europia” in the Middle Bulgarian literary monuments in recent years belongs to V. Gyuzelev, who believes that they arose precisely under the influence of Chomatianos' *Life* (Gyuzelev 2013: 42-44).

⁶ According to Iv. Duychev, the document is stored in the *Russian State Library* (RSL), f. V. I. Grigorovich, № 818, while Al. Milev points № 1858 in the same collection. We were not able to find which of both numerations is valid.

18th and 19th centuries, not all of them being written by specialists-philologists. Šafárik, for example, uses the transcript of prof. Georg Curtius, who is also the author of the parallel Latin translation (Šafárik 1853, LVII), and G. Balashev – the copies of A. Chakarov for the Old Bulgarian and Bodlev for the Greek text (Balashev 1898: LVIII, note 1; Milev 1966: 168; Iliev 2010: 145). In principle, work with handwritten copies of medieval documents carries risks of interference and mistakes, but when there is no difference in rendering of the examined expression, the issue can be considered to be solved.

The toponyms and ethnonyms mentioned in the introductory paragraph of the *Life* are interpreted differently from the modern scholars. According to Al. Milev and A.-E. Tahiaos, for example, Chomatianos speaks about geographical sites in Asia Minor, or because he has mixed the Asia Minor province of Moesia with the Balkan province of the same name, or because he considers Clement a descendant of those Bulgarians whom Byzantium has deported beyond the Bosphorus in the 8th century (SBL 1986: 631, note 2). Iliev accepts Fr. Dvornik's assumption that the evidence is an indirect proof of St. Clement's origin by the Bulgarian Slavs with whom St. Methodius has come into contact during his archonship, and that the mixing of historical epochs, peoples and events reckons an attempt to emphasize the strength and importance of the new settlers who, centuries after, constituted the church diocese of the Ohrid Archbishopric (Iliev 2010: 174). Ts. Tsanev, on the other side, associates the word "Europi" with the name of the Diocletian's Province of Europe (Tsanev 2004: 5). However, it occupies the area from the Maritsa and the Ergene River to the east to the coasts of the Black Sea, the Marmara and the White Sea (Angelov, Kashev, Cholpanov 1983: 63), and does not include parts of Asia Minor at all. It is true that the two historical districts are separated only by the Straits of the Marmara Sea, and that the author of the *Life* (quite strangely for a man born and grew up close to the objects described) apparently has not been quite aware of the geography of the region because he refers to Moesia the city of Prussa (today Bursa in Turkey), which is a part of the neighboring province of Bithynia, but this can not be a proof positive of the origin of the ethnonym in question, or rather pseudo-ethnonym. Doubts are further reinforced by the fact that in the Old Bulgarian copies the name of Prussa is also transformed into an ethnic name – "Прѹси олимпѣйскыне", which does not rest on any historical data.

In fact, the obscurities around the two Moesias – that in Asia Minor and the other on the Balkan Peninsula – are not limited to medieval works. The Moesi are one of the most long-mentioned Thracian tribes – for them spoke ancient authors as Homer, Herodotus, Strabo, Annius Florus (Hom. Il. 2.858;

13.4-6; 24.278; Hdt. 1.171; 7.74; Strab. 7.3; Flor. Epit. 2.26) and others, but even today there are disputes about whether they are actually Thracian or close to them but a separate ethnic community, what is their direction of migration – from the Balkans to Asia Minor, or vice versa, what is their relationship with the Phrygians called “Mushki” in Assyrian sources, etc. (Georgiev 1977: 182-187; Velkov, Venedikov et al. 1979: 119-122; Fol, Spiridonov 1983: 17-20, 43-44, 82-83, 88, 94-95, 98-101, 114; Popov 2009: 25, 35-36; 2011: 29, 45; Mihaylov 2015: 50-56, 60, 63-64). In any case, both Herodotus and Strabo consider the Moesi as migrants from Lydia (Hdt. 7.74.2; Strab. 8.1-4)⁷. According to the latter, the name of the district derives from a Lydian word, which means “beech” and which has been associated with the thick forests, covered the slopes of Mount Olympus in ancient times (Strab. 8.3). It is completely possible for the educated Byzantine writers to have recast this information of the authoritative ancient authors and to have transferred it to their neighboring Bulgarians, combining it with the ancient legend of closing the unholy people behind the Caspian gates (Tapkova-Zaimova 1996: 29-36). Then the entire introductory paragraph should be perceived as part of the propaganda began during Romanos Lakapenos rule (920 – 944) and continued in the time of his successors, Bulgarians to be declared former federates settled on the Balkan Peninsula at the will of the Empire (Bozhilov 1995: 61, 72, note 80; Rashev 2001: 147-149).

This assumption has very solid grounds, but it also has one significant disadvantage – it only takes into account the Byzantine viewpoint and does not try to look for an eventual Bulgarian answer. It is unlikely that an ambitious statesman and politician such as Tsar Simeon the Great (893 – 927) will leave such a challenge without consequences, and in our opinion the preserved Slavonic copies of the *Life* demonstrate quite well the Bulgarian reaction.

Even a glimpse of the Greek and Old Bulgarian versions reveals that the latter is not a literal translation. Thus, for example, against the Greek: “οὗς καὶ Βουλγάρους ὁ πολὺς οἶδεν ἄνθρωπος” (“*which the ordinary/common⁸ man calls Bulgarians*”) in the manuscript issued by Y. Ivanov, stands: “иже и българия много разумни” (“*who are also [called] Bulgarians, very reasonable*”). In the Second Ohrid manuscript, the expression is completed:

⁷ Strabo also mentions the Thracian hypothesis together with the Lydian one.

⁸ Suggested by G. Balashev according to A. Voronov’s translation in the book *Glavneyshie istochniki dlya istorii svv. Kirilla i Mefodiya* [Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия], Киев, 1877 (Balashev 1898: XIII, note 2).

“и҃ѡже и бѣ҃гарїи много разумни оубѣде члѣвкѣ” (Balashev 1898: XIII, кг). There is no sign of suggestion that the use of the name Bulgarians is typical only for the common people.

According to Ts. Tsanev, who adheres mainly to Y. Ivanov’s text, the expression “българїи много разумниї” is due to the respect of the Byzantine chroniclers to the Bulgars (Tsanev 2004: 5). This thesis contradicts all available sources. On the contrary, the Byzantine political and intellectual elite does not conceal its hostile and disdainful attitude to Bulgaria, no matter before or after baptism, therefore such flattery can not arise outside Bulgarian environment. Even if we accept the view of the good relationship between Demetrios Chomatianos and his non-Greek congregation in the everyday life (Snegarov 1995: 246-252; Iliev 2010: 194-203, 206-218), preserved letters of the Archbishop on church and personal affairs reveal that when his interests were impaired, he easily recalled the cliché of the barbarous inferiority of the local inhabitants (Prinzing 2002: 423-424; Илиев 2010: 188-194, 215-216, 245, 264, 273-274, 310-311 and in particular note 314, p. 192). Undoubtedly, the range of the “Moesian” conquests, outlined in the *Life*, which precisely corresponded to the territory of the First Bulgarian Empire during its political apogee, and not to Bulgaria of Asparuh, served well the ambitions of Chomatianos as a quasi-patriarch of the West (Iliev 2010: 100-113), but whether the information in the first paragraph was invented by him or was simply borrowed by an earlier Bulgarian document (or an oral tradition) can not be established yet. It can only be noted that attempts at connecting Bulgarian history to the history of the Old World are not a Byzantine invention. For example, John the Exarch, besides the famous comparison between the Bulgarians and the Khazars, also makes a connection with the genealogy and order of inheritance of the Judaic, Persians and Lydian kings (Yoan Ekzarh 1981: 163); *Nominalia (aka List) of the Bulgarian Khans* (even without asking the question of its date) is invariably included in the *Hellenic and Roman chronicle* (Moskov 1988: 18; Kaymakamova 1990: 59-65), and together with it is also marked a distinct trend towards including of Byzantine chronicles in Slavonic literary miscellanies, as the translation of the chronicle of John Malalas is considered the earliest (Kaymakamova 1990: 164-168).

Naturally, connecting the legend for the Bulgarian origin from Asia Minor with the Simeon Age is not the only opportunity. The earliest mention of the name “Moesi” in a Byzantine source belongs to Leo the Deacon (c. 950 – aft. 992), who, although personally involved in part of the military operations of the Empire against Bulgaria, does not hesitate to use archaic concepts not

only for Bulgarians, but also for other ethnic groups – Russians, Pechenegs, Hungarians. It is difficult to judge whether this is merely a literary style or, as we suspect, here are concealed more serious political motives⁹, but if we assume that the use of the word “Moesi” has started only in the reign of Basil II (976 – 1025), then the Bulgarian response would have occurred during the Age of Tsar Samuel (986 – 1014)¹⁰. This would explain the strong emphasis placed on the territorial gains of Bulgarians in the Balkans, the heightened interest in St. Clement, who had taught and preached at Ohrid – a capital in that time, as well as the existence of a “Moesian connection” in another literary monument, also directly related to the deed of Clement – the *Second Life of St. Naum of Ohrid*.

This work is preserved only in a late copy of the 16th century, which, unfortunately, has probably been destroyed during the World War II (Ivanov 1970: 311; Duychev 1981b: 178; SBL 1986: 527). The idea of St. Naum's “Moesian origin” is comprised still in the first words of the *Life*: “Съи прѣподоб’ный и великїи ѡт’ьць Наумъ прѡзевѣ въ Мии’сїю” (“*This reverend and great father of ours grew up in Moesia*”), and is further developed by the suggestion that the creators of the Slavonic alphabet had performed missionary activity among the “*Moesian and Dalmatian tribes*” even before leaving for Great Moravia – “прѡходѣште и учѣште рѡд’ мѹсїискы и дал’матїискыи” (Ivanov 1970: 312; Duychev 1981b: 178; SBL 1986: 81-82). Some scholars are inclined to believe that this *Life* is written almost entirely under the influence of Greek sources, particularly the *Long Life of St. Clement* by Theophylact of Ohrid (SBL 1986: 527), but, as it can be seen, it also corresponds to the Bulgarian political doctrine from the 10th – beginning of the 11th century, found its final expression in the “naturalization” of the Holy Brothers in the *Short Life of Constantine-Cyril*: “*Bulgarian by origin, he [St. Cyril – note St. Ts.] was born by pious and devout parents*”¹¹.

If we put the problem on such a basis, there are two possible ideological suggestions – the Byzantine one, which claims: “You are our former federates, driven out by the great Alexander in the wilderness and accepted by favour in

⁹ In the 11th and 12th centuries, the fashion of deliberate archaization by Byzantine writers reaches such a degree that sometimes seriously impedes the ethnic identification of the alluded tribes and peoples (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 164-166 and in particular note 21).

¹⁰ Samuel's rule is dated according to Ivan Bozhilov's chronology (Bozhilov, Gyuzelev 1999: 318).

¹¹ This assertion is one of the main arguments that the *Life* should be assigned to the 13th century, but there are also assumptions of a much earlier date (SBL 1986: 64, 510-511).

our lands”, and the Bulgarian one, which points out: “We are the descendants of the ancient Moesi, who have given the name of our kingdom, and therefore we possess your former provinces by right.” It is another question that “the archbishops of the whole Bulgaria” (i.e. the Archbishopric of Ohrid) in their aspirations for autonomy have chosen to accept and popularize the Bulgarian point of view and have probably developed and enriched it with new details, perhaps even contrary to the content of today's missing local prime sources.

Of course, the ethnic structure of population in Upper and Lower Moesia has been heterogeneous (Mihaylov 2015: 182-193) and searching for a kinship between the ancient tribes and the Bulgarians completely groundless, but that did not seem to worry the creators of these theories. Historical falsifications are not uncommon in the Middle Ages and sometimes play a serious role even in diplomacy and military affairs – let us remind the correspondence of Tsar Kaloyan (1197 – 1207) with Pope Innocent III (1198 – 1216) or the Trojan legend by which the knight Pierre de Bracieux justifies the organization of the Fourth Crusade (Angelov, Georgieva et al. 1982: 135, 182, note 90). In case of accepting Bulgarian origin of the information in the *Short Life of St. Clement*, however, we should check if it is based on real facts or it is just a political speculation.

Ts. Tsanev regards all the information in the first paragraph of the *Life* as reliable and connects it with the possible Iranian origin of the Bulgars (Tsanev 2004: 5-6). Even more uncritical is P. Goliyski, who, on the basis of late sources, outright historical counterfeits such as *Djagfar Tarihi* and Karl Fritzler’s speculative theory of “Armenian origin of the Bulgarian-Bavarians”, includes the Bulgars in the Cimmerian military-tribal union and even begins its chronological chart for the Bulgarian-Armenian relations with the migrations of the Cimmerians from the 8th – 7th century BCE (Goliyski 2006: 235-264, 597). Of course, such opinions can not be taken seriously. There are no reliable historical accounts of staying of Bulgars in the Asia Minor region in Antiquity, so we will try to find linguistic data for such a connection.

According to Strabo, Moesia in Asia Minor before the Hellenistic period is a contact zone characterized by mixing of Lydian and Phrygian ethnic elements (Strab. 8.3-4) and although he himself is sceptical about this information, today, thanks to archaeological and epigraphic studies, they can be considered credible (Woods, Lloyd et al. 2019). Despite the close and relatively long contacts between Lydia and Phrygia, their population does not belong to the same ethno-linguistic group. The Phrygian language, used during the period 8th – 3rd century BCE, is considered to be related to the Thracian, Illyrian and partly Greek (Mihaylov 2015: 375, note 775; Van den Hout,

Melchert 2018), while the Lydian language belongs to the family of the Anatolian languages, and in a number of peculiarities occupies an intermediate place between the Hittite and the Luwian language (Houwink ten Cate, Melchert, Van den Hout 2015).

None of the preserved Lydian or Phrygian words have equivalent to the toponymy of medieval or present-day Bulgaria. On the Bulgarian northern Black Sea coast, however, even in nowadays, still exist three names of settlements that closely resemble toponyms in another of the Anatolian languages – the Hittite one.

In his work with the Hittite inventory inscriptions, issued by Silvin Košak (Košak 1982: 308, 310), Bulgarian scientist Nedelcho Nedelchev finds out almost complete coincidence between the names of two Hittite settlements dating back to the 2nd millennium BCE – $uru^{12}\check{s}a-ap-la$ и $uruKa-wa-ar-na$, and the names of the contemporary Bulgarian towns Shabla and Kavarna. The author does not give an etymological explanation of the concrete toponyms, but explains that the Hittite word “barna”, meaning “stone”, is also part of the word meaning “water” and implies a relationship with rocks and seashores¹³. Based on this, he believes that the name of the city of Varna, as well as the towns of Shabla and Kavarna, have been acquired in the course of possible Hittite migration from the Balkans to Asia Minor and have survived for so long or thanks to strong local traditions (Nedelchev 2004: 271-272 and in particular 280, note 26) or because they were restored by the Byzantine administration in the 6th – 7th century, immediately before the invasion of the Bulgars in Moesia and Scythia Minor¹⁴.

This hypothesis (even without broaching the problem of resettlement of the Hittites in Anatolia, which has not yet been resolved) can not be accepted for several reasons. First, during that period, the Byzantine state no longer effectively controls the coastline to the north of the Balkan Mountains. It is true that the barbaric invasions of the 4th – 6th century affect the interior of the peninsula rather than the coast, but the Black Sea cities also suffer serious decline. Secondly, we are not familiar with a case in which Byzantium restores a venerable local name at the expense of its Greek or Latin equivalent. As a rule, the names dating to Greek and Roman Antiquity are rarely replaced and

¹² A determinative for a city.

¹³ Soviet scientist Leonid Gindin claims that the ancient pre-Greek name of the island of Paros – „Καβαρνις”, is of Anatolian origin and associates it with the cult of Cabeiri in Asia Minor, but does not cite any evidence of it (Gindin 1981: 54).

¹⁴ Personal communication with the author during 2003.

only if the patron of the respective settlement is a Christian saint or emperor. And last but not least, the phonetic characteristics of the Medieval Greek do not permit proper rendering of names like “šapla”. In Byzantine transcription this word would be rendered as „sapla” or „savla”, which means that the local Bulgarian-Slav population would adopt it in the same distorted form. It seems to us that the foregoing considerations are sufficient to reject the thesis of direct borrowing from Hittite language. The question is whether we could at all prove the Anatolian origin of the given toponyms, and if the answer is affirmative, how did they still reach the Balkans?

The first opportunity, specifically for Shabla, is to look for a Carian connection¹⁵. The Carian language, known mostly by a large number of bilingual inscriptions of merchants, entered the service in Egypt, also belongs to the Anatolian linguistic family (Melchert 2018) and several asynchronous ancient writers speak of Carian colonization of the North Black Sea coast. However, the reliability of this information is questionable and tends to legendary mythological traditions (Mihaylov 2015: 78-79).

The other option is to think of foreign political and linguistic mediation. We have really good prerequisites for such a hypothesis. Since 546 to 334 BCE Asia Minor is under the domination of the Persian Achaemenid Empire. Despite the widespread ancient clichés of Persian despotism, their presence does not have such a negative effect on the conquered peoples. The Empire imposes a serious military and administrative control over the entire region, but it does not seek a total assimilation of the local population. Regardless of the loss of political independence, as well as the growing Greek cultural influence, during the 6th – 4th century BCE almost all Anatolian languages (except the Hittite and Luwian) are still in use, which is proved by epigraphic materials (Woods, Lloyd et al. 2019). It is tempting to suppose that the words in question have penetrated into the Persian language and, as part of its vocabulary, have finally been acquired by the Bulgars. Such a solution to the problem would fit perfectly into the increasingly popular Iranian hypothesis of their origin, and P. Goliyski, quoting Aram Ter-Gevondyan (Ter-Gevondyan 1977: 19-20), also points to a toponym „Varna” in Upland (Nagorni) Shirvan¹⁶, claiming that the name derives from the Iranian word „var” – „water” and suffix „na” (Goliyski 2006: 349).

¹⁵ The ancient settlement south of the modern town is known as Portus Caria/Καρών Λιμέν („Carian Port”).

¹⁶ A district in Azerbaijan.

Unfortunately, the reference to Ter-Gevondyan's book is wrong. In the quoted pages there is no mention of a settlement called Varna. They are dedicated to Byzantine-Persian relations during the time of Emperor Heraclius (610 - 641) and the intervention of the Armenian aristocracy in them. Besides, our checks indicated that the words „varna”, „kavarna” и „šabla” do not exist in modern Persian language (Farsi). Indeed, according to the online dictionary *Dehkhoda* (<https://dictionary.abadis.ir/dehkhoda>), there is a word „varna” in Old Persian, but it means „young”, so coincidence is purely phonetic. The word „šapla” also occurs in modern Persian, but not as a common noun, but as a relatively rare proper name and surname meaning „young, active, creative, righteous, etc.” (https://fa.surnameanalysis.com/Spela-meaning-of-name.amp.html?fbclid=IwAR2-8Lz-B9v3llKeidOM0aXgte_ugamOoNGWurawtwHpKWDuyglAh9-Wno). The used site does not contain any details about its origin¹⁷.

Our lookup on David MacKenzie's *A Concise Pahlavi*¹⁸ *Dictionary* has proven a bit more successful. There are the words „bar”, meaning „sea-shore” or „river-bank”, and „war” – „lake” (MacKenzie 1986: 39, 109), but no matches were found for „kavarna” and „šabla” in any phonetic variants. Everything points to the fact that there can be no question of a permanent including of the examined Anatolian lexis in the Persian language. Rather, there may be some local penetration through migrations of a population from Asia Minor to Armenia and the Caucasus, from where are the earliest reliable data on the emergence of Bulgars¹⁹.

It is speaking of the well-known history of the Armenian Movses Khorenatsi aka Moses of Chorene (c. 410 – c. 490), who, on the other hand, has borrowed part of his information from the Syrian writer Mar Abbas Katina (4th century CE). Since the main purpose of this chronicle is to present the heroic deeds of the Armenian kings, information about the Bulgars takes up very little of it and is probably quite chronologically confused. Only two short excerpts are quoted in modern Medievalistics. The first one is the narrative of King Vaharshak (153 - 131), which mentions that the king turned to the plain lands near the borders of Sharay, called by the ancient Upper Basen. Later

¹⁷ According to Mrs. Parisa Rostami, a graduate of Zand University at Shiraz, Iran, to whom we are grateful for the provided links and translation.

¹⁸ The official language of the Sasanian Empire since 3rd to 7th century CE.

¹⁹ The problem of the authenticity of the information in the Brief Latin Chronicle of AD 334 and the Anonymous Roman Chronograph of AD 354 has not yet been finally resolved (Пашев 2001: 9).

(without specifying the date), these territories were settled by the Vgndur-Bulgar (Bulgars-Unogundurs), led by their chief Vanand-Vund. The second passage concerns the rule of Arshak I (351 – 367), during which the „*land of the Bulgars*” to the north of the Caucasus broke out into riots, forcing many of them to emigrate to the south of Colchis in „*fruitful and fertile areas*” (Petrov, Gyuzelev 1978a: 53).

Movses Khorenatsi's accounts of the Bulgars are accepted inconsistently by historians. There is a predominant opinion that the Armenian chronicler has been confused with the similar names of the rulers and has mistakenly taken the events that took place in the 4th century CE to the 2nd century BCE (Bozhilov, Gyuzelev 1999: 61). One of the few scholars, agreeing with an earlier date, is P. Goliyski again. He suggests a correction in the pronunciation of the ethnonym „Vgndur-Bulgar”, because, in his opinion, it does not correspond to the current Old Armenian pronunciation in the 5th century (Goliyski 2006: 37-50), and the settling of the Bulgars in the district of Col (later Vanand) after a series of corrections in the order and duration of the Armenian kings' rule is referred to 186/187 CE (Goliyski 2006: 74-89).

Since we are not specialists in Armenian linguistics, we can not express an opinion about his language analysis. However, considering the author's careless attitude towards the used sources, it is difficult to trust the proposed chronology. It is not supported by cited literature, which does not provide an opportunity for verification and makes its use too risky. The only thing we can say at this stage is that Movses Khorenatsi's information finds confirmation in the Armenian toponymy. Two rivers in the region, where, according to the chronicler, the Bulgars have settled, even today bear the names Vanand-chay and Bulgaru-chay, therefore the credibility of the geographical names is beyond any doubt (Petrov 1981: 95; Bozhilov, Gyuzelev 1999: 61; Rashev 2001: 14). As regards the date, it can only be specified terminus ante quem – the second half of the 4th century CE, as without confirmation from other sources there is no possibility of greater accuracy. The problem is that even in the most optimistic variant there is a very long time gap between the extinction of the Anatolian languages (if there is any penetration in the Caucasus area at all) and coming of Bulgars in this region. Our only opportunity in this situation is to turn to the preserved information about the emergence of the three toponyms „Varna”, „Kavarna” and „Shabla” in medieval Bulgaria and to try to make some indirect conclusions.

Undoubtedly, the name Varna is registered earliest in the sources. It is mentioned almost simultaneously in the historical works of Theophanes the Confessor (died 818) and Patriarch Nicephorus (died 829), as well as in

Chronographia tripertita by Anastasius the Librarian (c. 800 - c. 878), based on the chronicles or on the lost prime source of Theophanes and Nicephorus. Talking about the victory of Khan Asparuh over the army of Emperor Constantine IV Pogonatos (668 - 685), all three claim the same thing: that the Bulgars crossed the Danube and persecuted the Romans up to the so-called Varna near (according to Anastasius the Librarian in the environs of Odessos) and the local (according to Patriarch Nicephorus inner) land (Theoph., p. 360; Niceph. 35; Anast. Bibl., p. 227).

It is usually assumed that the word „Varna” is of Slavonic origin. According to the most popular hypothesis, it is formed by metathesis of the noun „vrana” – „crow” (or its homonymous adjective) and denotes some geographical object – perhaps the Provadia River along with the Devnya Lake or the Kamchia River with its tributaries (Petrov 1981: 217-222).

There is indeed a hydronym „Varna” in contemporary Bulgaria. This is the name of a relatively small river in northeastern Bulgaria, which springs away from the village of Tapchileshtovo, Municipality of Omurtag, passes through the town of Targovishte along with its feeder the Siva River and flows into the Golyama Kamchia River not far from the Khan Krum village near town of Shumen (GRB 1980: 118). However, there is no evidence that this name has ever been used for the entire water catchment network of Kamchia. The assumption is based only on the a priori assumption of Slavic domination in the region and the replacement of the old local names with the relevant toponymy. But if we leave for a moment the boundaries of Bulgaria, we will recognize an interesting fact. In the names of almost all medieval Danubian towns and cities under the rule of the Hungarian Kingdom is included the word „var” (Temesvár, Budavar, Zigetvar, etc.) with primary meaning „castle” or „fortress” and secondary „mound”²⁰. Today it is no longer in use, but the analogy with the name of many of the Bulgarian revival riverside neighborhoods – „Varosh/a” is remarkable. For the present we have no confirmation that the word has penetrated into Hungarian from the Proto-Bulgarian language, which does not mean that this probability is totally excluded²¹. Obviously, the time the Slavs lived in the area of the early medieval

²⁰ Information by Mrs. Anya Sotirov, a former Hungarian language lecturer in Debrecen, Hungary, to whom we owe gratitude for the cooperation.

²¹ The word „Var” also exists in the Hun’s language. It has been mentioned by Jordanes (Iord. Get. 269), but given the Mommsen’s edition (Mommsen 1882), which remains the best so far, it should refer to the lower reaches of the Dnieper River and not be identical to the Hungarian noun (Jordan 1960: 338, note 678).

Odessos and generally in the territory of Northeastern Bulgaria was insufficient to impose their local names²². It is a well-known fact that local Slavic tribes, the so-called „Seven clans” and the Severi were displaced by Asparuh, respectively, along the borders with Byzantium and the Avarian Khaganate (Theoph., p. 360; Niceph. p. 35). Naturally, Bulgars were settled in their place (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 27-28) and their presence seemed to be really tangible, since at the beginning of the 9th century the name „Varna” was already known in Constantinople.

It is more complicated to find what exactly this toponym meant in the 9th century. If we ground on the lexical meaning of the word „bar/na” in Hittite and Pahlavi, it is most logical to assume this is a geographical object, for example, a particular part or the entire Bay of Varna, which has undergone significant changes as a result of transgressions and anthropogenic activity (Peev 2008: 250-280). The use of the word „var” in medieval Hungarian, however, argues rather in favour of the assumption that it is alluded a fortress – either that of Odessos itself, or some temporary fortification near the city. Unfortunately, available sources do not allow any clarification. The results of archaeological excavations show that at the end of the 7th century the fortress of Odessos was demolished and the place remained unsettled until the 8th – 9th century, when some small pagan settlements were created a few kilometers from the sea (Rashev 1997: 34). In this case, it can not even be determined whether during this period the word „varna” is used as a name of a specific settlement or simply as a common noun, which later narrowed its meaning only to a particular object.

The situation with the names of the towns Shabla and Kavarna is even more complicated. Specifically for Kavarna, there are disputes whether this is initially a name of a settlement or of the whole district known in the sources as „Land of Karvuna”. Yet, the arguments in favour of the second opinion has recently prevailed (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 380-381; Pletnyov 2018: 21-32). It is also unclear if under this name (assuming that from the beginning it refers to a fortress rather than a district²³) was always meant the town near contemporary Kavarna. The scholar’s opinions are mostly hesitating between Balchik, on whose territory an early Proto-Bulgarian settlement existed, and the medieval Karvuna on the cape Chirakman, as even the preferences of the authors of the latest *History of Dobrudja*, v. 2 seem to differ (Bozhilov,

²² Iv. Duychev takes the opposite view (Duychev 1972a: 70).

²³ P. Georgiev’s idea that it could derive from the Proto-Bulgarian language with the meaning of „the land of the hundred fortresses” (Georgiev 2002: 70-82) is not well proved.

Gyuzelev 2004: 26, 32, 305, 381).

It is determined with certainty that the earliest mentions in the medieval sources are not of a fortress, but of a district. In Bulgarian historical science, it is accepted that the expression „ЗЕМЛЯ КАРВУНСКАА” appears for the first time in so-called *Bulgarian Apocryphal Chronicle* (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 27-28, 379-381) – a literary monument dated to the middle or the end of the 11th century (Duychev 1972b: 126, 129-130; SBL 1983: 360-361; Kaymakamova 1990: 27-28, 124-132). In the last few years however, Hristo Trendafilov challenged the date of the chronicle and on the basis of textual similarities with Mauro Orbini's historical work *Kingdom of the Slavs* (Orbini 2012), the collection *Book for Various Occasions* of 1572 by Jacob Kraykov and the apocryphal apocalyptic works of the *Priest Vasilij Dragol's codex* (aka *Dragolov sbornik*), declared it a late work from the beginning of the 17th century (Trendafilov 2016). In this case, the earliest use of the expression should be in the *Dubrovnik Charter of Tsar Ivan II Asen* of 1230, which lists in details a large part of the districts (choras) of his kingdom, including „ΚΑΡΒΗΝΣΚΑΑ ΧΟΡΑ” (Petrov, Gyuzelev 1978b: 205; Bozhilov, Gyuzelev 2004: 379-380; Pletnyov 2018: 22-23). The geographical denomination Carbona/Καρβοῦνα as a name of a town, situated between Kaliakra and Varna, is registered only after the first quarter of the 14th century. Later, a variety of other forms appeared, such as Cavarina, Gavarna, Karnava, etc., which listing would load the text unduly (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 380). From the available data, it can not be ascertained whether the name was in use during the First Bulgarian Empire, although, according to Iv. Bozhilov, this is very likely (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 21).

The problem is to a certain extent etymological. According to the official position of Bulgarian historians and linguists, the name „Karvuna” derives from the Greek word „κάρβωνον” – „coal” or „black as a coal” likely (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 21, 381) – an explanation that would correspond to the situation in Inner Dobrudja with its black soils, but not to the white rocks on which Balchik, the medieval fortress on Chirakman and most of the towns along the Bulgarian Black Sea coast were built. In our opinion, in this case it is really possible to face with metathesis. The initial form was probably Kavarna, as a derivative of Varna with unclear meaning. It seems that as early as the 9th century the name was spread over the territory of an administrative district, controlled by a fortress with today's uncertain location, and during the Byzantine rule it was transformed into „Karvuna”. It is possible that this transformation has been carried out under the influence of the newly settled Greek population, which may also imply an interference of folk etymology. Of

course, the backward transition – adopting of the name „Carbona/Karvuna” by the Asparuh’s Bulgars and its convergence with a word in their language – should not be ignored. In this case, the transfer should be from the interior of Dobrudja to the administrative center on the Black Sea coast of that time, but in the current state of the sources the question should be left open. The third alternative – to face with an influence by Balchik's oldest name – Krounoi, seems completely impossible.

On the other hand, the name „Shabla” does not appear in documents from the times of the First and the Second Bulgarian Empire. Indeed, on or near the territory of the contemporary town there should have been a Bulgar military post or port, because in the local Turkish cemetery Sal-Mush is found a military inventory inscription in Greek (Beshevliev 1992: 193-195), but other traces of the activities of the possible garrison are not preserved. We do not intend to discuss Omeljan *Pritsak*'s analysis of the place of the bagatur bagains in the Proto-Bulgarian rank hierarchy here. The conclusions of it are summarized by Iv. Bozhilov (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 42-43). The more important thing for us is that there is no information how long this settlement existed and how exactly it was called. In the sea charts of the 14th – 15th century, on the cape bearing the same name, is marked the insignificant port of Laxilutico (Bozhilov, Gyuzelev 2004: 282). A parallel use of a Bulgarian name is possible, such as the situation was with other seaports as Obluchitsa-Isaccea (today in Romania) and Belgrad-Maurocastro-Akkerman (today the city of Belgorod-Dnestrovskiy/ Bilhorod-Dnistrovskiyi in Ukraine), but for the present it is unprovable. The allegation in the popular site *Wikipedia* that the name „Shabla” derives from the Proto-Bulgarian word „shabala” meaning „ladle” (<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B0>) is a local patriot’s invention without the slightest historical or linguistic grounds.

We could not find confirmation of the often promoted version that the old name of the local lighthouse „Shabla fener” means „Sand lighthouse” and is at the root of naming the village. This toponym is not included in Vasil Mikov's compendious study (Mikov 1943), although more than 25,000 local names from different parts of Bulgaria are preserved in his private card-index, all noted down in result of his field work (Kovachev 1996: 66). There are also no good modern publications on that subject, and the last volume of the *Bulgarian etymological dictionary*, which should cover the letters after the Cyrillic „Ф”, is still in preparation. There are also no traces of such common nouns or adjectives in the Bulgarian literature of the 19th – 20th century (RRODD 1974). In any case, the word „shabla” is not inherited by the Old

Turkic and does not exist in modern Turkish²⁴, it is unknown even in the colloquial speech. The closest matches we could find were „şab”/“şap” – „young, youth” (here a parallel with the fore-mentioned personal name and surname „Şapla” could be made) and „şaplak” – „slap in the face” (TRS 1977: 801, 804), as naming of the village on the second one looks completely unlikely. However, without access to appropriate dictionaries from the Ottoman-Turkish period and support from good specialists, we can not reach more definite conclusions. The only curious detail is that the name of Shabla has not been changed in no one renaming from the first half of the 20th century, although this is a consistent policy regarding the Turkish names of settlements and that the measure is applied to all other villages in the municipality²⁵.

In conclusion, we can say the following. The accounts from the introductory paragraph of the *Short Life of St. Clement of Ohrid* by Demetrios Chomatianos can not be accepted as a reliable source for the earliest Bulgarian history. They are a reflection of the popular falsification created by the Byzantine writers after the middle of the 10th century and propagated more or less actively until the 15th century, and even if there are traces of the Bulgarian political doctrine in them (which is not categorically proven), they have no any informative value. Their coincidence with the two Hittite toponyms from Asia Minor, to which we could add Varna, is accidental and direct influence of the Anatolian languages on the Proto-Bulgarian lexis is completely excluded. Nevertheless, the etymological relation of the name „Varna” and a seashore or a fortification, located near the water, is very likely because it finds confirmation in the languages of Sasanian Iran and the medieval Hungarian Kingdom, with which the Bulgars have had contacts at different stages of their history. The problem with the name of Kavarna (the medieval Karvuna) needs further clarification, as there is a possibility of transferring both from the Asparuh Bulgars to the local population and vice versa. Regarding Shabla, the opinion that this is an already extinct Ottoman-Turkish word outweighed all the rest, but this problem is within the competence of the respective Ottoman specialists.

REFERENCES

²⁴ Our lookups in Bulgarian-Turkish dictionaries offer the same option – „kum” for „sand” and „kumlu” for „sandy” (see for example BTR 1992: 459).

²⁵ Official historical reference to *Village Municipal Administration – village of Shabla* (Dobrich State Archive, F. 75K), published in *Archives State Agency Information System (AS AIS)*.

- Angelov 1971:** Angelov, D. Obrazuvane na balgarskata narodnost. Sofia: Nauka i izkustvo [Ангелов, Д. Образуване на българската народност. София: Наука и изкуство].
- Angelov, Georgieva et al. 1982:** Angelov, D., S. Georgieva, V. Gyuzelev, L. Yonchev, Str. Lishev, P. Petrov, B. Primov, P. Tivchev, G. Tsankova-Petkova. Istoriya na Bulgaria. T. 3. Vtora balgarska darzhava. Sofia: BAN [Ангелов, Д., С. Георгиева, В. Гюзелев, Л. Йончев, Стр. Лишев, П. Петров, Б. Примов, П. Тивчев, Г. Цанкова-Петкова. История на България. Т. 3. Втора българска държава. София: БАН].
- Angelov, Kashev, Cholpanov 1983:** Angelov, D., St. Kashev, B. Cholpanov. Balgarska voenna istoriya. Ot Antichnostta do vtorara chetvart na X v. Sofia: BAN [Ангелов, Д., Кашев, Ст., Чолпанов, Б. Българска военна история. От Античността до втората четвърт на Х в. София: БАН].
- Balashev 1898:** Balashev, G. Kliment, episkop Slovenski, i Sluzhbata mu po star slovenski prevod s edna chast gratski paralelen tekst. Sofia: Darzhavna pachatnitsa [Баласчев, Г. Климент, епископ Словенски, и Службата му по стар словенски превод с една част гръцки паралелен текст. София: Държавна печатница].
- Beshevliev 1992:** Beshevliev, V. Parvobalgarski nadpisi. Sofia: BAN [Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. София: БАН].
- BTR 1992:** Balgarno-turski rechnik. Sofia: BAN [Българо-турски речник. София: БАН].
- Bozhilov 1995:** Bozhilov, Iv. Sedem etyuda po Srednovekovna istoria. Sofia: Anubis [Божилов, Ив. Седем етюда по Средновековна история. София: Анубис].
- Bozhilov, Gyuzelev 1999:** Bozhilov, Iv., V. Gyuzelev. Istoriya na Srednovekovna Bulgaria (VII – XIV vek). T. I. Sofia: Anubis [Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на Средновековна България (VII–XIV век). Т. I. София: Анубис].
- Bozhilov, Gyuzelev 2004:** Bozhilov, Iv., V. Gyuzelev. Istoriya na Dobrudza. T. 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo: Faber [Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на Добруджа. Т. 2. Средновековие. Велико Търново: Фабер].
- Dehkhoda Dictionary:** <<https://dictionary.abadis.ir/dehkhoda> (status 11.05.2019)>.
- Duychev 1972a:** Duychev, Iv. Obedinenieto na slavyanskite plemena v Miziya prez VII v. – V: Balgarsko Srednovekovie. Prouchvaniya varhu politicheskata i kulturnata istoriya na Srednovekovna Bulgaria. Sofia: Nauka i izkustvo, 70-86 [Дуйчев, Ив. Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. – V: Българско Средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на Средновековна България. София: Наука и изкуство, 70-86].
- Duychev 1972b:** Duychev, Iv. Edno legendarno svedenie za Asparuh. – V: Balgarsko Srednovekovie. Prouchvaniya varhu politicheskata i kulturnata istoriya na Srednovekovna Bulgaria. Sofia: Nauka i izkustvo, 122-133 [Дуйчев, Ив.

- Едно легендарно сведение за Аспарух. – В: Българско Средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на Средновековна България. София: Наука и изкуство, 122-133].
- Duychev 1981a:** Duychev, Iv. *Kratkoto Klimentovo zhitie ot Dimitriy Homatian.* – V: *Prouchvaniya varhu srednovekovnata balgarska istoriya i kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 164-173 [Дуйчев, Ив. *Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан.* – В: *Проучвания върху средновековната българска история и култура.* София: Наука и изкуство, 164-173].
- Duychev 1981b:** Duychev, Iv. *Prostranno gratsko zhitie i sluzhba na Naum Ohridski.* . – V: *Prouchvaniya varhu srednovekovnata balgarska istoriya i kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 174-192 [Дуйчев, Ив. *Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски.* – В: *Проучвания върху средновековната българска история и култура.* София: Наука и изкуство, 174-192].
- Fol, Spiridonov 1983:** Fol, Al., T. Spiridonov. *Istoricheska geografiya na trakiyskite plemena do III pr. n. e.* Sofia: BAN [Фол, Ал., Т. Спиридонов *Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е.* София: БАН].
- Georgiev 1975:** Georgiev, E. *Kratkoto zhitie na Kliment Ohridski v novo osvetlenie.* // *Literaturna misal*, 19, № 4, 102-110 [Георгиев, Е. *Краткото житие на Климент Охридски в ново осветление* // *Литературна мисъл*, 19, № 4, 102-110].
- Georgiev 2002:** Georgiev, P. *Imeto Karvuna i prabalgarite.* // *Palaeobulgarica-Starobalgaristika*, XXVI, 2, 70-82 [Георгиев, П. *Името Карвуна и прабългарите.* // *Palaeobulgarica-Старобългаристика*, XXVI, 2, 70-82].
- Georgiev 1977:** Georgiev, Vl. *Trakite i tehniyat ezik.* Sofia: BAN [Георгиев, Вл. *Траките и техният език.* София: БАН].
- Georgievski, Iljovski 1974:** Georgievski, M., R. Iljovski. *Novootkrien rakopis so kratkoto zhitie na Kliment Ohridski.* – V: *Glasnik na institutot za natsionalna istorija*, 2. Skopie, 237-249 [Георгиевски, М., Р. Илјовски *Новооткрийен ракопис со краткото житие на Климент Охридски.* – В: *Гласник на институтот за национална историја*, 2. Скопие, 237-249].
- Gindin 1981:** Gindin, L. A. *Drevneyshaya onomastika vostochnych Balkan.* (Frakohetto-luviyskiye i frako-maloaziyskiye izoglossy). Sofia: BAN [Гиндин, Л. А. *Древнейшая ономастика Восточных Балкан.* (Фрако-хетто-лувийские и фрако-малоазийские изоглоссы). София: БАН].
- Goliyski 2006:** Goliyski, P. *Balgarite v Kvkaz i Armenia (II – X vek).* Sofia: Tangra TanNakRa [Голийски, П. *Българите в Кавказ и Армения (II – X век).* София: *ТАНГРА ТанНакРа*].
- GRB 1980:** *Geografski rechnik na Bulgaria.* Sofia: Nauka i izkustvo [Географски речник на България. София: Наука и изкуство].
- Grigorovich 1847:** Grigorovich, V. I. *Izyskaniya o slavyanskih apostolah, proizvedennye v stranah Evropeyskoy Turtsii* // *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, ch. 53. Sankt-Peterburg, 1-29 [Григорович, В. И. *Изыскания о славянских апостолах, произведенные в странах*

- Европейской Турции. // Журнал Министерства народного просвещения, ч. 53. Санкт-Петербург, 1-29].
- Gyuzelev 2013:** Gyuzelev, V. Apologiya na Srednovekovieto. Vtoro dopalнено издание. – V: Sachineniya v 5 тома. Т. 1. Sofia: Izdatelstvo „Zahariy Stoyanov“, 17-224 [Гюзелев, В. Апология на Средновековието. Второ допълнено издание. – В: Съчинения в 5 тома. Т. 1. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 17-224].
- Houwink ten Cate, Melchert, Van den Hout 2015:** Houwink ten Cate, Ph. H. J., H. C. Melchert, Th. P. J. Van den Hout. Anatolian languages. – Encyclopedia Britannica, 20.05.2015 <<https://www.britannica.com/topic/Anatolian-languages> (status 24.05.2021)>
- Iliev 2010:** Iliev, P. Ohridskiyat arhiepiskop Dimitar Homatian i balgarite. Sofia: Anubis [Илиев, Ил. Охридският епископ Димитър Хоматиан и българите. София: Анубис].
- Jordan 1960:** Jordan. O proishozhdenii i deyaniyah getov. Getica. Vstupitelynaya statya, perevod, kommentariy E. Ch. Skrzhinskoy. Moskva: Izdatelystvo vostochnoy literatury [Йордан. *О происхождении и деяниях гетов*. Getica. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Москва: Издательство восточной литературы].
- Ivanov 1970:** Ivanov, Y. Balgarski starini iz Makedoniya. Vtoro fototipno izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo [Иванов, Й. Български старини из Македония. Второ фототипно издание. София: Наука и изкуство].
- Kaymakamova 1990:** Kaymakamova, M. Balgarska srednovekovna istoriopsis. Sofia: Nauka i izkustvo [Каймакамова, М. Българска средновековна историопис. София: Наука и изкуство].
- КМЕ 1995:** Kirilo-Metodievaska entsiklopediya. Т. II (I – O). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“ [Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II (И – О). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Koledarov 1983:** Koledarov, P. Koga i zashto Dimitar Homatian e napisal Kratkoto zhitie na Kliment Ohridski? // Literaturna misal, 27, № 3, 89-100 [Коледаров, П. Кога и защо Димитър Хоматиан е написал Краткото житие на Климент Охридски? // Литературна мисъл, 27, № 3, 89-100].
- Košak 1982:** Košak, S. Hittite Inventory Texts (CTH 241 – 250). Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Kovachev 1996:** Kovachev, N. Edna obobshtavashta kniga po toponimiya na arheologa Vasil Mikov Valov. – V: Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika. Т. 3. Onomasti i onomastichni izsledvaniya v Balgaria. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiya“, 65-68 [Ковачев, Н. Една обобщаваща книга по топонимия на археолога Васил Миков Вълв. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. Т. 3. Ономасти и ономастични изследвания в България. Велико Търново:

-] Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 65-68].
- MacKenzie 1986:** MacKenzie, D. N. A Concise Pahlavi Dictionary. London: Oxford University Press.
- Melchert 2018:** Melchert, H. C. Carian language. – Encyclopedia Britannica, 13.03.2018 <<https://www.britannica.com/topic/Carian-language> (status 24.05.2021)>
- Mihaylov 2015:** Mihaylov, G. Vtoro dopalнено i preraboteno izdanie. Sofia: Izdatelstvo na Nov balgarski universitet [Михайлов, Г. Траките. Второ допълнено и преработено издание. София: Издателство на Нов български университет].
- Mikov 1943:** Mikov, V. Proizhod i značenje na imenata na nashite gradove, sela, reki, planini i mesta. Sofia: Pechatnitsa Hr. G. Danov [Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София: Печатница Хр. Г. Данов].
- Milev 1966:** Milev, Al. Gratskite zhitiya na Kliment Ohridski. Sofia: BAN [Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. София: БАН].
- Mommsen 1882:** Mommsen, Th. Iordanis Romana et Getica, recensuit Th. Mommsen. // MGH, V 1, AA, 1-200. Berolini.
- Moskov 1988:** Moskov, M. Imennik na balgarskite hanove. (Novo talkuvane). Sofia: Darzhavno izdatelstvo „D-r Peter Beron“ [Москов, М. Именник на българските ханове. (Ново тълкуване). София: Държавно издателство „Д-р Петър Берон“].
- Nedelchev 2004:** Nedelchev, N. Proizhodat na svetskata tsarska institutsiya v Drevniya Preden iztok prez III – II hil. pr. n.e. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“ [Неделчев, Н. Произходът на светската царска институция в Древния Преден изток през III – II хил. пр. н.е. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Orbini 2012:** Orbini, M. Tsarstvoto na slavyanite. Istoriya ot Don Mavro Orbini ot Raguza. Prevod ot staroitalianski Simeon Todorov, Elitsa Popova. Sofia: Damyan Yakov [Орбини, М. Царството на славяните. История от Дон Мавро Орбини от Рагуза. Превод от староиталиански Симеон Тодоров, Елица Попова. София: Дамян Яков].
- Peev 2008:** Peev, P. Fizikogeografsko opisane na Varnenskiya zaliv i ezerata. – V: Pletnyov, V. (red.). Varna prez Srednovekovieto. Ch. 1: Ot VII do kraja na X v. Varna: Zograf, 250-280 [Пеев, П. Физикогеографско описание на Варненския залив и езерата. – В: Плетньов, В. (ред.) Варна през Средновековието. Ч. 1: От VII до края на X век. (Варна: Зограф, 250-280)].
- Petrov 1981:** Petrov, P. Obrazuvane na Balgarskata darzhava. Sofia: Nauka i izkustvo [Петров, П. Образуване на Българската държава. София: Наука и изкуство].
- Petrov, Gyuzelev 1978a:** Petrov, P., V. Gyuzelev. Hristomatiya po istoriya na Balgaria. T. I. Sofia: Nauka i izkustvo [Петров, П., В. Гюзелев.

- Христоматия по история на България. Т. I. София: Наука и изкуство].
- Petrov, Gyuzelev 1978b:** Petrov, P., V. Gyuzelev. Hristomatiya po istoriya na Balgaria. Т. II. Sofia: Nauka i izkustvo [Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. II. София: Наука и изкуство].
- Pletnyov 2018:** Pletnyov, V. Gradat Karvuna? (Izvori i arheologiya). – V: Prinosi kam balgarskata arheologiya. Т. VIII. Sofia: BAN, 21-32 [Плетньов, В. Градът Карвуна? (Извори и археология). – В: Приноси към българската археология. Т. VIII. София: БАН, 21-32].
- Popov 2009:** Popov, D. Drevna Trakia. Istoriya i kultura. Sofia: LIK [Попов, Д. Древна Тракия. История и култура. София: ЛИК].
- Popov 2011:** Popov, D. Traki. Istoricheski i kulturen obzor. Sofia: Iztok-Zapad [Попов, Д. Траки. Исторически и културен обзор. София: Изток-Запад].
- Prinzing, 2002:** Demetrii Chomateni ponemata diaphora. Recensuit Günter Prinzing (Berolini et Novi Eboraci) = Corpus fontium historiae Byzantinae. Volumen XXXVIII. Series Berolinensis. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- RRODD 1974:** Rechnik na pedki, ostareli i dialektni dumi v litereturara ni ot XIX i XX vek. Sofia: BAN [Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София: БАН].
- Rashev 1997:** Rashev, R. Severozapadniyat chernomorski bryag prez rannoto Srednovekovie. – V: Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvaniya i materialii. Т. 6. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, 33-44 [Рашев, Р. Северозападният черноморски бряг през ранното Средновековие. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 6. Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 33-44].
- Rashev 2001:** Rashev, R. Prabalgarite i Balgarskoto hanstvo na Dunav. Sofia: Klasika i stil [Рашев, Р. Прабългарите и Българското ханство на Дунав. София: Класика и стил].
- Šafárik 1853:** Šafárik, P. J. Památky hlaholského písemnictví. Prague: Bohumila Naase.
- Savova 2017:** Savova, V. Homatiyanoviyat kanon za sv. Kliment Ohridski na 1-i glas. // Kulturni mostove. Minalo i savremie. Godishnik na Sofiyskiya universitet, Tsentar za slavyano-vizantiyski prouhvaniya “Ivan Duychev”, t. 99 (18), 507-518 [Савова, В. Хоматиановият канон за св. Климент Охридски на 1-и глас. // Културни мостове. Минало и съвремие. Годишник на Софийския университет, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 99 (18), 507-518].
- SBL 1983:** Stara balgarska literatura. Т. 3. Istoricheski sachineniya. Sastavitelstvo i redaktsiya Iv. Bozhilov. Sofia: Balgarski pisatel [Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. Съставителство и редакция Ив. Божилов. София: Български писател].
- SBL 1986:** Stara balgarska literatura. Т. 4. Zhitiepisni tvorbi. Sastavitelstvo i

redaktsiya Kl. Ivanova. Sofia: Balgarski pisatel [Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Кл. Иванова. София: Български писател].

Shabla (Wikipedia) [Шабла (Уикипедия)]: <<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B0> (status 22.05.2021)>.

Snegarov 1995: Snegarov, Iv. Istoriya na Ohridskata arhiepiskopiya. T. 1. Ot osnovavaneto y do zavladyaneto na Balkanskiya poluostrov ot turtsite. Vtoro fototipno izdanie. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“ [Снегаров, Ив. История на Охридската архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. Второ фототипно издание. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].

Surnameanalysis (Šapla): <https://fa.surnameanalysis.com/Spela-meaning-of-name.amp.html?fbclid=IwAR2-8Lz-B9v3llKeidOM0aXgte_ugamOoNGWurawtwHpKWDuvglAh9_-Wno (status 27.05.2021)>

Tapkova-Zaimova 1996: Tapkova-Zaimova, V. Srednovekovni predstavi za narodite otvad Dunav. – V: Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvaniya i materialy. T. 5. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, 29-36 [Тъпкова-Займова, В. Средновековни представи за народите отвъд Дунав. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т.5. Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 29-36].

Ter-Gevondyan 1977: Ter-Gevondyan, A. N. Armenia i Arabskiy halifat. Erevan: AN Armyanskoу SSR [Тер-Гевондян, А. Н. Армения и Арабский халифат. Ереван: АН Армянской ССР].

Trendafilov 2016: Trendafilov, Hr. Balgarskiyat apokrifn letopis i Mavro Orbini. Shumen: Regionalna biblioteka “Stiliyan Chilingirov” [Трендафилов, Хр. Българският апокрифен летопис и Мавро Орбини. Шумен: Регионална библиотека „Стилиян Чилингиров“].

TRS 1977: Turetsko-russkiy slovary. Moskva: Russkiy yazyk [Турецко-русский словарь. Москва: Русский язык].

Tsanev 2002: Tsanev. Ts. “Za bukвите”. Novi aspekti. Shumen: Antos [Цанев, Ц. „За буквите“. Нови аспекти. Шумен: Антос].

Tsanev 2004: Tsanev. Ts. Sv. Kliment Ohridski i balgarskata tsarkva. Lyublin (nepublikuvan material). [Цанев, Ц. Св. Климент Охридски и българската църква. Люблин (непубликуван материал)].

Van den Hout, Melchert 2018: Van den Hout, Th. P. J. q Melchert, H. C. Phrygian language. – Encyclopedia Britannica, 01.06.2018 <<https://www.britannica.com/topic/Phrygian-language> (status 24.05.2021)>.

Velkov, Venedikov et al. 1979: Velkov, Iv., Iv. Venedikov, Vl. Georgiev, G. Georgiev, T. Gerasimov, Hr. Danov, R. Katincharov, T. Ivanov, Iv. Marazov,

G. Mihaylov, Vl. Popov, M. Stancheva, G. Toncheva, V. Tapkova-Zaimova, M. Chichikova, Al. Fol. Istorija na Balgaria. T. 1. Parvobitnoobshtinen i robovладелски story. Traki. Sofia: BAN [Велков, Ив., Ив. Венедиков, Вл. Георгиев, Г. Георгиев, Т. Герасимов, Хр. Данов, Р. Катинчаров, Т. Иванов, Ив. Маразов, Г. Михайлов, Вл. Попов, М. Станчева, Г. Тончева, В. Тъпкова-Займова, М. Чичикова, Ал. Фол. История на България. Т. 1. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. София: БАН].

Woods, Lloyd et al. 2019: Woods, J. E., S. H. F. Lloyd, D. P. M. Collon, D. F. Easton, J. F. Haldon, Ph. H. J. Houwink ten Cate. Anatolia. History, Map & Fact. – Encyclopedia Britannica, 01.08.2019 <<https://www.britannica.com/place/Anatolia> (status 11.11.2019)>.

Yoan Ekzarh 1981: Yoan Ekzarh. Shestodnev. Prevod ot starobalgarski, posleslov i komentar Nikolay Tsv. Kochev. Sofia: Nauka i izkustvo [Йоан Екзарх. Шестоднев. Превод от старобългарски, послеслов и коментар Николай Цв. Кочев. София: Наука и изкуство].

„ПОСЛАТЕЛНИКЪТ“ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ И ЕМАНУИЛ ВАСКИДОВИЧ И ТЕХНИТЕ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПОСЛАНИЯ

Диана Иванова

„POSLATELNIKAT“ (1835) BY NEOFIT BOZVELI AND EMANUIL
VASKIDOVICH AND THEIR REVIVAL MESSAGES

Diana Ivanova

***Abstract:** The article discusses „Poslatelnikat“, the sixth part of the famous encyclopedic edition of „Slavenobolgarskoe Detevodstvo“ by Neofit Bozveli and Emanuil Vaskidovich (Kragujevac, 1835). The study focuses on the views of the two prominent Revival figures, conceptualised in the context of the second quarter of the 19th century - a time of controversy and choices regarding the type of education, upbringing of the younger generation, the nature of literary language and other important issues, which are on the agenda of the Bulgarian intellectuals, associated with the ideas of the European Enlightenment.*

***Key words:** Bulgarian Revival, Neofit Bozveli, Emanuil Vaskidovich, Slavenobolgarskoe Detevodstvo (1835), book of letters, messages*

***DOI:** <https://doi.org/10.46687/LEKD4530>*

1. Културноисторическа ситуация през втората четвърт на XIX век¹

Втората четвърт на XIX век се очертава като период на полемики и избори, които трябва да направи новосъздаващата се българска интелигенция относно фундаментални въпроси: по какъв път да тръгне българското образование: религиозно (килийно) или светско (гражданско); какъв тип култура да избере българското общество – източна (ориенталска) или западна (европейска); на какъв език да я създава – на традиционен или съвременен. Последният въпрос – за характера на книжовния език, е особено важен, той става предмет на дискусии сред книжовниците, които осъзнават функцията на езика в изграждането на националната култура и ролята му в образователното дело, а от неговото правилно разрешаване зависят бъдните поколения. В езиковите полемики се очертават различните възгледи и съответните пътища, по които поемат възрожденските ни

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

строители на книжовния език: две полюсни тенденции: традиционна > < новаторска, като към втората можем да добавим и практиката на балансиране на двете.

Ориентация на ранната възрожденска интелигенция за създаване на светски училища води след себе си появата на учебна книжнина, която постепенно се разширява (Stoyanov 1954: 65), а образователните и методическите форми на обучение се подобряват. Възрожденските ни книжовници се ръководят от утилитарни подбуди с цел да подпомогнат просветното дело. И в тази връзка една от характерните черти на книжнината през Възраждането е нейният просветно-дидактичен и утилитарно-прагматичен характер. В началния етап от развитието на светското образование, както е известно, голямо значение има гръцката литература, позната и използвана в елинските училища, пръснати в различни краища на българската земя. По тях са учили и българите гръцки възпитаници, получили образование извън българските етнически граници, те са познавали гръцката учебна литература (често преведена от различни западноевропейски езици), а идеите на видни гръцки просветници оказват влияние върху формирането на възгледите им: за общественото развитие, в областта на педагогиката, философията, етиката, филологията, езика и т.н.

В това отношение особено силно е влиянието на съчиненията на Адамандиос Кораис, Григориос Констандас, Даниил Филипидис, Теохарис Фармакидис, Теофилос Каирис, Константинос Кумас, Неофитос Дукас и мн. др. (Danova 2016: 230). Този факт се потвърждава и от наличието на техните книги в българските лични и училищни библиотеки² през Възраждането (Stoyanov 1979: 65, Vladov 2008: 115-142), а немалка част от тях са били и източници на компилативните им трудове по различни дисциплини³. Наред с оригиналните им трудове, се срещат и техните преводи на произведенията на френските мислители Ж. Русо, Волтер, Монтескьо и др. на гръцки език. Определено гръцките автори влияят както върху възгледите им, така и върху книжовната им дейност. Завършили елитни гръцки училища мнозина български елинисти усвояват гръцкия език на такова високо равнище, че правят много добри преводи на български, а някои от тях създават оригинални

² Освен Васкидович, който е притежавал най-голямата лична библиотека, Неофит Бозвели и Хр. Павлович също са имали лични библиотеки (Todorov 1968: 50-53).

³ Например учебниците по география и история на Григориос Констандас, Даниил Филипидис, Димитриос Дарварис Danova 2016: 230).

произведения – филологически, исторически, философски, в областта на естествените науки и др.

С проникването на идеите на Европейското просвещение през втората четвърт на 19 век започват процесите на обновяване на духовната сфера. Проява на модернизацията на обществения живот през този период е изучаването на „модерни науки“, издаване на дидактична литература и на книги, написани на разбираем език, използване на нови методи и начини на преподаване, ново отношение към детето и т.н.

Посредническата роля на гръцката дидактична литература допринася за възприемането на образователните модели и методите на преподаване – плод на идеите на Европейското просвещение, в чийто обществен проект се открояват няколко основни взаимосвързани компонента: образование, самообразование, възпитание. И зад реализирането им стои фигурата на просветения учител, неговата определяща роля за формирането на новата личност и нейното самоопределяне.

С непрекъснатото откриване на нови светски училища и степени на обучение, увеличаването на броя на изучаваните дисциплини и необходимостта от разнообразяване на видовете учебници ролята на „образователния фактор“ все повече нараства.

В каква насока протичат процесите в началния етап от развитието на светското образование? Преди всичко те са осмислени през призмата на „прагматичната стратегия на възрожденската култура“ (Дамуанова 1998: 212), която включва и дидактичната стратегия на възрожденските ни книжовници за бърз възход, идеологически мотивирана, в съзвучие с основния просветителски призив през Българското възраждане – светски модел на образование, обучение на роден език, нравствено възпитание, родолюбие⁴.

Усвоили този модел от гръцките си учители, българите го въвеждат в обучението, като в помощ е идвала и гръцката дидактична литература (Vunchev 2011: 153- 240), от която те са вземали образци, превеждали са отделни текстове или цели книги, компилирали са от различни автори според потребностите на преподаването, адаптирали са според конкретната рецептивна среда.

⁴ Тази просветителска стратегия, свързана и с националната идеология, е характерна и за останалите народи на Балканите през 18-19 век (вж. Rumpos 2011: 145).

От 20-те до 40-те години на 19 век, както е известно, преобладава преводната книжнина (единици са случаите на оригинални творби на български език), като преводачите са предимно учители в първите светски училища, които се стремят да подпомогнат школското дело. Голяма част от преводната книжнина е предназначена за училищните нужди и е в унисон с духа на епохата, която изисква познания за родната история, за езика, за нас и за другите, за света. В друг аспект, свързан с рационализма на времето, на обществен дебят е поставен въпросът за полезността на издаваните книги, като мнозина от книжовниците се изказват критично за повечето от преводите на художествени произведения, изключвайки обаче дидактичната литература (светска и религиозна): „Тук не казваме за учебнитѣ и за черковнитѣ свештени книги“ (Bonchev 1873: 6).

Освен буквари и читанки се появяват граматика, учебници по аритметика, география, история, помагала по чужди езици (граматика, учебни речници, разговорници). Безапелационно е приет е издаденият от П. Берон „Буквар с различни поучения“ (1824) заради неговата енциклопедичност, интересни четива, достъпност на езика, подходяща методика. Примерът на Берон прави пробив в закостенелите принципи на обучение, препоръчвайки взаимната методика и следвайки образци (в превод) от познатия на българите буквар на Димитриос Дарварис. По следите на П. Берон и неговите съидейници от Брашовското филологическо дружество (Ан. Кипиловски, В. Ненович и др.) тръгват след десетилетие Неофит Бозвели, Ем. Васкидович, Хр. Павлович, Неофит Рилски, К. Фотинов, Ив. Селимински и други книжовници, отдадени на просветното дело.

Следвайки гръцките образци, за този период са характерни и енциклопедичните комплексни учебници. От този просветенски култ към енциклопедичното познание не са отърсени и двамата съставители на „Славяноболгарское детеводство“ и такъв е и учебникът им от 1835 г. Но от друга страна, в него различните дисциплини са обособени в отделни книжни тела, което говори за тяхната самостоятелност и като изучаван предмет, и като отделна книга. Позициите, от които изхождат двамата автори по отношение на застъпвания педагогически модел, е учебниците да са съотносими с равнището на учениците и да са езиково достъпни, което също е нов подход към тогавашното обучение.

Тези елементи, както и въвеждането в училищното обучение на родния език, на нравственото възпитание и родолюбие, са жалоните в

педагогическите възгледи на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович, които споделят в „Детеводството“.

Наред с просветата и рационалното познание една от задачите на светските училища е нравственото възпитание на „българската юност“, което възрожденските учители постигат чрез превеждането и отпечатване на нравоучителната литература (Radkova 1995: 18). Благодарение на техните усилия учениците получават в превод най-популярната в Европа и на Балканите дидактична литература, като източниците на превода са гръцки – от своя страна те също често биват преводни. Към основния материал те добавят допълнителни раздели по нравоучение, най-често правила за поведение на учениците и малките деца в различни ситуации – при общуване с родителите, с възрастните хора, с учителя и съучениците и т. н.

Такъв подбор правят Неофит Бозвели и Ем. Васкидович в част втора на „Детеводството“, като са използвали отделни раздели от Христоитията на гръцкия педагог Стефанос Комитас, включена в енциклопедията му „Детска педагогика“ (Παιδαγωγικὰ μαθήματα, 1827)⁵. Дватама съставители, познавайки трудове на античните философи (със сигурност идеите на Аристотел, Платон, Овидий) и на просвещенските мислители, се опитват да ги актуализират и пригледат с оглед потребностите на българското училище. Чрез втъканите поучения в Детеводството те прокарват нови нравствени идеи и проповядват добродетелност в българското общество.

Целта на настоящия текст е да представи идеите, възгледите и посланията на Неофит Бозвели (Хилендарски) и Емануил Васкидович, възплътени в епохалната им енциклопедия „Славяноболгарское детеводство“ (1835 г.), като преди всичко вниманието ни ще бъде насочено към шестата част на съвместното им учебно помагало, а именно – „Послателник“⁶ (от послание в смисъл *писмо*). Но преди това не е излишно да ги представим като възрожденски творци, ангажирани с обществена, просветна и педагогическа дейност.

⁵ От своя страна тя е превод от съчинението на Фр. Соаве (Aleksieva 1987: 96). При съпоставителния си анализ на превода с оглед на съответствието му към оригинала и Аф. Алексиева констатира, че поради енциклопедичния характер на Детеводството двамата съставители са се ограничили и са включили само най-основните нравоучителни правила от книгата на Комитас (Aleksieva 1987: 100), факт, който говори и за техния педагогически усет да отсяват най-необходимото за обучението.

⁶ Вж. пълното заглавие в списъка на източниците.

2. За двамата съавтори

2.1. Неофит Бозвели е една от внушителните фигури на ранното Българско възраждане, част от плеядата дейци, които с идеите и делата си дават начален тласък на духовното развитие на българското общество. Последовател на Паисий, той споделя идеите му и продължава заветите му; безкомпромисен борец срещу невежеството и неправдата, отдаден на идеята и борбата за независима българска църква, той оставя ярка следа българската история. Духовник със свещенически сан, той не се задоволява само с монашеското призвание. Всестранната му дейност го показва като общественик, борец за църковна независимост и социална справедливост, учител, книжовник, радетел за просвета, за светско образование на роден език.

За неговата обществена дейност и за творчеството му има обширна литература, за разлика от други възрожденци, той не е от забравените български творци, но както отбелязват неговите биографи, далеч не всичко за него е известно и през десетилетията биографията му се дописва, като е представян не само като познатия, но и като непознатия Бозвели (вж. Shishmanov 1901: 252-354, Pundev 1928, Arnaudov 1937, 1942, Danova 1985, 1993, Radev 2011, Nalbantova 2018: 255 и др.). В течение на времето са изяснени въпросите за съвместното им авторство с Ем. Васкидович на Славяноболгарское детеводство⁷ (Slaveykov 1895: 398, Shishmanov 1901: 52-54, Vankov 1907: 139-140, Krastanov 1993: 141-153); за общия брой на издадените от Неофит книги, които според Ст. Аргиров са 8 (освен шестте в съавторство с Ем. Васкидович), като данните идват от самия Бозвели в едно от трите писма, за които Аргиров докладва (Argirov 1935: 196). Много по-късно нови доказателства по този въпрос внасят и други познавачи на делото на Неофит Бозвели (Nalbantova 2018), че съществува и седма книга (две отделни книги в едно книжно тяло)⁸, част от Детеводството и също предназначена за учебни

⁷ Причината за това е липсата на името на Ем. Васкидович на титулната страница на изданието (вж. обстоятелствата около този въпрос у Krastanov 1993). По същата тема възниква дискусия в началото на ХХ век (въпреки че този факт е отбелязан от съвременниците на двамата автори – М. Кефалов, Неофит Рилски, Ю. Венелин), В. Априлов, като Шишманов, който е намерил подкрепа в ръкописния каталог на Неофит Рилски, Д. Маринов, Св. Миларов, А.Т. Балан и др. поддържат тезата за съавторството (вж. Vankov 1907: 124-140).

⁸ Краткая священная история и священный катихизис. Первом преведени из елиногреческаго диалекта, сочинени же на славяноболгарскаго и издани в ползу

нужди, а именно „Краткая священная история и священный катихизис“, която той успява да отпечата в Белград (1835).

Върху изнесени свидетелства в автобиографията на П. Р. Славейков и на Н. Бацаров Ив. Радев изказва предположението, че вероятно последната, вероятно ръкописна книга от декларираната от самия Неофит осемкнижна енциклопедия, е реална и съществува възможност да се намери в някое книгохранилище (Radev 2011: 385). Съвсем наскоро като продължение към хипотезата на Ив. Радев за съществуване на осма книга към енциклопедичния сборник се добави правдоподобното предположение въз основа на твърдение както на Неофит Бозвели, така и на негови съвременници. Пъзелът около отворения досега въпрос попълни Елена Налбантова, позовавайки се на написаното от самия Бозвели в мемоарно-биографичната му творба „Краткое начертание жизни [...] Николая Димчовича“, посветена на рано починалия негов най-близък ученик, че му е подарил всичките си публикувани осем книги (шестте части на „Славяноболгарское детеводство“ плюс още две свои книги). Облягайки се на този факт, както и на факти от спомени и разкази на познати и приближени до Бозвелията лица, Е. Налбантова стига до заключението, че тази книга по всяка вероятност е „Краткое толкование на литургията“, преведена от гръцки език и вероятно отпечатана, а не в ръкопис, преди 1835 г. Сравнявайки с по-късно излезли книги със същото заглавие или като отделна част на по-обемни сборници, тя предполага, че обемът ѝ е около 44 страници (Nalbantova 2018: 250).

Вероятно това не е последният подреден вече пъзел, отнасящ се за творческата биография на Неофит Бозвели, който го прави по-познат и ни доближава до неговата истинска същност на неуморим творец.

В историческата наука и литературната история той е познат с духовното си име Неофит Хилендарски или Неофит Бозвели (от тур. буен, необуздан). Знае се и бащиното му име – Петров, но кръщелното му име остава неизвестно, както и от какъв род произхожда. Роден е в град Котел през 1785 г. (годината се дава с бележка приблизително), селище със стари книжовни традиции, съхранени и продължени от Котленската школа. Има предположение, че е преминал през килийното училище в града, където (до към 1795 г.) е учителствал самият Софроний

славяноболгарской юности от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же котлянца. Част первая. В Белграде, у Княжеской типографии, 1835.

Врачански. Напуска родното си място и в юношеска възраст, става послушник в Хилендарския манастир, скоро след това го напуска и учи в гръцко духовно училище (според едни изследователи неизвестно къде, а според литературния историк Г. Димов⁹ – в Карея и в други гръцки училища в Атон, където получава доста добро хуманитарно образование (Dimov 1966: 162). Известно е, че през 1810 г. в Хилендарския манастир приема монашеско пострижение, а по-късно и свещенически сан. Не успява да продължи образованието си в по-горна степен, но природно надарен и начетен, той сам се определя като просветен духовник („учен калугер“) и това, което не е успял да получи от училището, го придобива чрез самоучение.

Напуска по своя воля Хилендарския манастир (това се вижда от негово писмо (Argirov 1935) и през 1813 г. пристига като таксидиот¹⁰ в Свищов. Три години преди това градът е опожарен и напълно разрушен и самият Неофит Бозвели по собствена инициатива се прехвърля във Влашко и има заслуги за завръщането на стотици семейства, потърсили спасение отвъд Дунава. За кратко време, пред очите му, Свищов се възстановява и възвръща своя облик на пристанищен и търговски град, за да стане едно от най-големите и богати селища в българските земи. Там Бозвелията остава близо 20 години и това е един от най-светлите периоди както в неговия живот, така и в живота на Свищов. Време, съвпадащо с реформите (т. нар. Танзимат) на султан Абдул Меджид I, който въвежда пакет от закони, обнародвани през 1839 г., най-съществената част от които е т. н. „Гюлхански хатишериф“ (Dimitrov 1985: 227-229).

Но Свищов процъфтява не само със занаятите и търговията си (Veliki 1959: 68 и следв.), през тези две десетилетия той се превръща в един от най-значимите български просветни центрове. И в голяма степен заслугата за това е на свищовските учители, сред които най-ярко изпъкват фигурите на Неофит Бозвели, Ем. Васкидович и Хр. Павлович, които успяват да променят лицето на града, като го издигат духовно с педагогическата и книжовната си дейност.

Неофит Бозвели живее със самочувствието „на учен калугер“ и „болгарский писател“ и като такъв се проявява още в „Славяноболгарское детеводство“. Той, както и мнозината възрожденски

⁹ Същият факт се подкрепя и от Ст. Таринска (Tarinska 1968: 8).

¹⁰ Пътуващ православен монах, който събира помощи, доброволни пожертвования за даден манастир.

дейци посягат към перото „нужда ради“, от съзнанието за дълг и в служба на отечеството. Природната му интелигентност, придобитите му езикови познания (по гръцки, черковнославянски, руски, сръбски, турски), жаждата му за знания и самоусъвършенстване му позволяват да се запознае както с класическото антично наследство, така и с модерните съчинения на просвещенските мислители (Франсоа Фенелон, Доситей Обрадович и др.).

Жанрово творчеството на Неофит Бозвели е разнообразно и сходно с популярните през този период жанрове¹¹: педагогическа и религиозна литература, предназначена за ученици, диалози, сатирични памфлети, проповеди, поезия, две мемоарно-биографични творби („Разговор с един бесарабски българин“, „Краткое начертание жизни [...] Николая Димчовича“). Именно в мемоарната книга за своя ученик Николай той споменава, че му е подарил 8-те свои издадени книги. Тук могат да се добавят и писмата от богатата му кореспонденция, в които се откриват елементи на художествения стил.

Най-значимият му съвместен с Ем. Васкидович дидактичен труд остава „Славяноболгарское детеводство“ (1835).

През 1834 г. Неофит Бозвели заминава с важна мисия в Крагуевац – да отпечата съставените от него и Е. Васкидович комплект учебници и по този повод престоява цели две години в Сърбия, където установява връзки с известни сръбски интелектуалци и общественици. Втората му важна мисия е свързана с престоя му в Цариград (1839 г.) по друго значимо дело – да повдигне патриотичния дух на българската колония, като пламенно и емоционално разкрива истинския образ на гръцкото духовенство на Фенер, а през 1844 г. отправя до Високата порта обширен меморандум с искания по църковния въпрос, който е един от първите програмни документи на българското национално движение. В него той се проявява като идеолог, организатор, политик, тактик, с усета на дипломат с професионални качества (Markova 1993: 10).

Идеите на Неофит Бозвели за национална просвета и църковна независимост се приемат от най-будните представители на българите, сред които той намира верни съмишленици. Умира на 4 юни 1848 г. в Хилендарския манастир и както при много достойни българи не се знае къде е гробът му.

¹¹ „Просвещений европеец“, „Мати Болгария“ и прототипите „Полумершая Мати Болгария и син Болгарии“ (1842), „Плач бедния Мати Болгарии“ (1846).

Борбата и страданията на възрожденеца будител не са напразни. Той успява да събуди българския народ и да му вдъхне кураж да се бори за бъдещето си. Само една година след неговата смърт (1849 г.) българите в Цариград вече имат свой храм „Свети Стефан” и църковна община, след едно десетилетие, на великденската служба в църквата името на гръцкия патриарх не се споменава (1860), а през 1870 г. е оповестена независимата Българска Екзархия с български архиереи и свещеници.

Неофит Бозвели израства като образована личност, в досег е с просвещенските идеи по време на обучението и на самоподготовката си, той изгражда определени социални, просветни, етични и културни възгледи, които не само смело пропагандира, но се бори и за тяхното реализиране. Пътуването и престоят му в Сърбия (1834 – 1836 г.) и общуването с видни общественици и интелектуалци в Крагуевац, предполагаемият му достъп до митрополийската библиотека в Белград¹² навежда на мисълта, че неговото интелектуално равнище израства, светогледът му се разширява от новите впечатления и след завръщането си Неофит става ярък изразител на обществените нагласи за църковна самостоятелност и светска просвета. Влиза в колизия със Цариградската гръцка патриаршия заради нейната панелинистична политика и асимилаторски домогвания, както и с закостенелите порядки на манастирското монашество. Голяма част от неговото творчество (диалози, сатирични памфлети) е насочено към фанариотите и тяхната антибългарска политика. Той се опълчва и срещу социалната несправедливост, изпитва недоволство от заспалото българско общество и апатията му към социалните въпроси.

Друга тема, по която взема отношение, е безразличието на голяма част от българите към учението. В тази връзка Неофит Бозвели е непримирим. За възгледите му можем да съдим от предговорите на книгите му и от изразените в произведенията му съждения и идеи за образованието, за нуждата от книжнина и учебници на роден език. В просвещенски дух той заклеймява невежеството и възхвалява учението. В унисон с идеите на Европейското просвещение Неофит вижда тясната връзка между учението и етичните норми и как знанието върви редом с нравственото възпитание.

¹² По молба на княз Милош, отправена към митрополит Петар Йованович, Неофит Бозвели е настанен в стария митрополитски конак в Белград, където е и митрополийската библиотека (Dimova 1993: 104).

Като педагог той доста често се изказва за езика на учебниците, който трябва, от една страна, да е разбираем за подрастващите, но от друга – „достоеен“ за историческата литература и ораторската проза, т.е. да е над обикновената диалектна реч и със засилено присъствие на елементи от обработения и кодифициран черковнославянски език, езикът на православната църква и на образованието, който през този период е все още авторитетен и служи за образец по отношение на обработеност, богатство на езиковите и изразните средства, стилистична издигнатост.

2.2. Емануил Васкидович (1795 – 1875)

За разлика от съидейника си, Ем. Васкидович е един от високо образованите представители на възрожденската ни интелигенция, преминал през системно обучение. Роден е през 1795 г. в град Мелник, учи в местното елинско училище, продължава в гръцката гимназия на остров Хиос. В Хиоското гръцко училище той получава отлична езикова подготовка не само по гръцки (старогръцки и новогръцки), а също латински и френски, но влиза в допир с нов вид преподаване и изучаване на светски по характер дисциплини: астрономия, философия, математика, физика, химия. Тези си познания по-късно обогатява и надгражда в Княжеска академия в Букурещ.

Заедно с учебната си подготовка, която получава в гръцките училища, Васкидович е имал възможност да се запознае и с организацията и методиката на обучение в светското училище, което му дава куража да създаде в Свищов елино-българско училище (през 1815 г.) подобно на модерните за времето си гръцки светски училища. С дейността си на учител и книжовник той оставя трайна следа в историята на новобългарското образование и възрожденската ни литература, а като главен учител въвежда модерната тогава взаимоучителна методика на преподаване.

В училището се преподават дисциплини като граматика, аритметика, география, история и др. За разлика от други даскали, той не използва физически наказания и е запомнен от учениците си с благия си характер. Друга негова заслуга е създаването на първата училищна библиотека в България, като дарява всичките си 800 книги. Както дидактичната и художествена литература, така и философските и други научни съчинения на чужди езици (гръцки, сръбски, руски, френски, италиански и др. (Savova 2019: 176-182) в библиотеката на Васкидович показват високата му обща култура и ерудиция и езикова компетентност (по гръцки, френски, немски, румънски). Поддържайки тесни връзки с

видни гръцки интелектуалци (напр. с Неофитос Дукас¹³), той е информиран за излизащата богата печатна литература и я набавя в училищната библиотека.

Любител на книгите, самият той е изключително продуктивен автор. Отпечатани са общо 16 негови книги – самостоятелни и в съавторство – в по-голямата си част учебници. Шест от тях са писани съвместно с Неофит Бозвели, както се посочи по-горе – това е енциклопедичният сборник „Славяноболгарское детоводство“. Все още въпросът за авторството на отделните раздели на шестте книги, както и на предговорите към тях стои отворен и неразрешен във времето (поставен още от Н. Н. Ванков¹⁴ в началото на XX век – Vankov 1907: 140), но едва ли това е най-важната изследователска задача при създадения вече кооперативен образ на двамата съидейници. Но вероятно Васкидович е ценял сътрудничеството в работата, тъй като и другите две учебни пособия също са писани в съавторство, този път с Георги М. Владикин, взаимен учител в създаденото от Васкидович Преображенско училище: „Буквар за първоначалните ученици“ Нови сад, 1857, „Чистописание за българските юноши“, 1858. Текстовете на книжките са преводни, а съдържанието им е с нравствено-поучителен характер,

Самостоятелно Ем. Васкидович издава педагогическа граматика на гръцкия език (начален курс) за нуждите на взаимното училище в Свищов (1837). Превежда и редица книги, които са от гръцки и от френски език или компилации „Сокращение на Свещенната История, приведено от греческият на славенобългарский язык“, Белград, 1847, „Перва понятия за детинско употребление; когато начнат свободно да читат“, Белград, 1847, „Дѣтинско Прибавление или Различни

¹³ Дукас е изявена фигура на Гръцкото просвещение от края на XVIII и началото на XX век, част от гръцкия клир, но работи и като учител, издава учебници, прави преводи. Той служи в гръцката църква във Виена от 1803 г., а през 1815 г. заема директорското място на гръцката гимназия в Букурещ (там са учили и немало българи).

¹⁴ Според мнението на Н. Н. Ванков „Славяноболгарское детоводство“ не е точен превод, а е преправен и нагоден за българските юноши. По-голямата част от петата част – „Землеописанието“, първата българска география, и особено текстовете, отнасящи за България: областите Тракия, Македония, Одринско и Цариградско не са преводни, а самостоятелно описание на Неофит. Като се има предвид дейността му таксидиот и мобилността му надлъж и нашир по българската земя, тази констатация е напълно приемлива. По подобен начин Ванков се произнася и за четвъртата част на Детоводството: „Ако се съди по заглавието на 4 книга може да се предположи, че почти цялата книга е самостоен труд на Неофита“ (Vankov 1907: 140).

Нравственни Поучения и Правоучителни Истории“ (Цариград, 1852). Успява да състави и да издаде и „Кратка енциклопедия за деца-та“ (Букурещ, 1857), от която излиза само първа част, „Наръчна книжка сочинена от Еманоила Васкидовича за българските деца и девизи“ (Белград, 1847). Отделно той е оставил и богато ръкописно наследство – учебници и преводи от гръцки и френски език, напр. от Фенелон (Koleva, Spasova 2015: 47-48).

Необходимо е да се отбележи неговата обществена дейност, свързана с движението за независима българска църква, както и заслугите му в църковната борба. Поради откритите му прояви срещу гръкоманството след близо три десетилетия, отдадени на народното просвещение, на два пъти е принуден да напусне града под натиска на гръкоманската партия в Свищов (в периодите 1845 – 1853 и 1855 – 1863 г.). В годините между 1845 до 1854 г. той учителства в Плевен, където основава училище през 1850 година и отново е в служба на българската просвета и българската младеж.

Сътрудничеството между Ем. Васкидович и Неофит Бозвели е ползотворно и за двамата, но най-вече за свищовското училище, за неговите ученици и за града, който се превръща в най-будния просветен център през втората четвърта на XIX век и с доста голяма печатна продукция, създадена главно в учителските среди. Една част от това книжно богатство се дължи на двамата възрожденски просветители. Съвместно те съставят учебната енциклопедия „Славеноболгарское детеводство“, издадена в Крагуевац през 1835 г. в шест части.

3. За „Послателника“ (1835) на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович и техните възрожденски послания

Появата на първите писмовници на български език през 30-те години на XIX век се свързва също с навлизането на светското образование, модернизиранието на обучението и подготовката на „нежната българска юност“ за реалния живот. Те отговарят и на актуалните потребности на българското общество: на замогващата се търговска прослойка, на предприемачи, занаятчии, производители. Затова сред изучаваните „модерни науки“ свищовските учители включват и „художеството писмописание“, или учението за писане на писма, практикувано и в средновековната ни култура, но възкръснало за нов живот при създадените нови социални условия през Българското възраждане.

Познат от ръкописната книга като жанр, писмовникът получава нова легитимност в печатните издания, които излизат през 1835 г., съставени от свищовските учители Неофит Бозвели, Емануил Васкидович и Хр. Павлович¹⁵. Те са и първите два писмовника в историята на българската дидактична литература. Тяхната поява в Свищов не е случайна – издадени са благодарение на прозрението на съставителите им, че те са „общеполезни“ книги – както за школското обучение, така и за ползватели, които се занимават с търговия и имат нужда от търговски и предприемачески познания, включващи и кореспонденцията: делова и лична.

Свищовските учители – високо образованият Ем. Васкидович, и самоукият, но доста начетен за времето си Неофит Бозвели, не само че отговарят на определението просветени учители, но поемат и мисионерската роля да издигнат равнището на българското образование чрез полезни знания. Възприемайки просвещенските принципи на обучение, Неофит Бозвели и Ем. Васкидович ги прилагат в своето „Славяноболгарское детеводство“, вкл. и в „Послателника“.

Повеите на Новото време налагат на авторите да отправят нови послания¹⁶ – към обществото, към просветителите, към „нежната юност“. Тези послания зоват за промяна и за смяна на старото, за нови идеи и нови пътища за тяхното осъществяване; за нов тип обществени отношения, изградени на основата на просветата, на педагогическата наука, на дидактичната литература, но също и на възпитанието чрез нравочението, етиката, родолюбието, родния език. В тази насока са и призивите на двамата радетели за национален духовен подем.

¹⁵ За утвърждаването на българския език в обучението на свищовските училища и за националното пробуждане на гражданите на Свищов свидетелстват съвременници на тримата прочути даскали: „разпространението на гръцкия език не успяваше, макар и търговията в Свищов да се водеше от по-първите търговци на гръцки език. По-главните търговци почнаха да съзнават, че българският език е по-удобен за търговията им, и съзнанието на населението почна да се пробужда (Vasil Manchev http://macedonia.kroraina.com/bmark/vm/vm_3.html#31). Васил Манчев изтъква и голямата роля за тези процеси на училището на Хр. Павлович: „А училището на Христати Павлович е било причина и ядката, за да се предприеме възраждането на българския език. Много ученици приходяха при Христати Павлович да се учат на български език“ (Manchev 1982: 23).

¹⁶ Думата *послание* тук се използва в съвременния смисъл на думата, за разлика от двамата съавтори, които за писмо употребяват синонимите *писмо* и *послание* – оттам идва и създаденият неологизъм *Послателник* книга за писане на писма – писмовник.

Независимо от компилативния характер на енциклопедичното помагало двамата автори дават ярки знаци на своите социални, педагогически и етични виждания по отношение на актуалните процеси и явления в българското общество и правят точна оценка на редица негативни прояви. За възгледите на двамата съавтори можем да съдим от предговорите¹⁷ към отделните книги на „Детеводството“ и от посланията им в тях. Предисловието в третата книга – граматиката¹⁸ може да се приеме като общо и за останалите части и представлява ориентир за по-задълбочено вникване в търсенията, стремежите, идейните и нравствените възгледи на двамата съавтори, споделящи педагогическите принципи на Европейското просвещение.

Неслучайно Предисловието започва с основната просвещенска теза – промяна в отношението към детето, субекта на обучението и възпитанието, която съавторите напълно споделят, а именно, че педагогиката е наука, която е призвана да вниква и да разбира потребностите на детето още от най-ранна възраст (когато все още мозъкът представлява „табула rasa“), а също и за възможностите на педагога да му въздейства положително с възпитателните си методи. И това добре е илюстрирано в Детеводството чрез вътканите в него послания на двамата педагози с модерно мислене, които възприемат просвещенската теза, че детският мозък е свободен от вродени идеи и формирането на новия човек е изцяло в ръцете на педагога.

В същия предговор съавторите отправят критика към онези бащи, които проявяват „небрежение за доброто отхранване“ (възпитание) на децата си, и пречат „да бъдат техните синове добронравни, инносказанно искусни в словесната наука“. С възмущение и гняв те назидават такива „безсовестни и чадоненавистни отци“, които пренебрегват образованието и ролята на училището за развитието на детето, и по-конкретно: „нравоучението, искусния учител и детеводителя“ (Предисловие, IV).

¹⁷ Тъй като „Детеводството“ е писано съвместно, трудно е да се определят отделните текстове от кого са подготвени, и въпреки че по отношение на предговорите езикът и стилът издават авторството на Неофит Бозвели (окончателната редакция преди отпечатването на отделните части също е направена от Неофит), коректността изисква да се говори за съавторство.

¹⁸ Предполага се, че тя е била подготвена да бъде първа по ред в енциклопедията, и затова Предисловието е доста обширно – 10 страници.

Обществото обаче страда и от други недъзи, които двамата съратници смело посочват: освен невежеството, на прицел е и завистта, неуважението към единородците – зло, което води до духовно падение:

рода си да возненавижда, да го обижда,
на добронравны да завижда!

Невежеството е представено и в образа на аспида (отровна змия), която ненавижда „гласа на науката“ („На науките, кат' аспіда, гласа да не навижда!“). И с реминисценция към библейската картина за провиденията на старозаветния пророк Йеремия, който предсказва падането на Йерусалим в книгата си „Плачът на Йеремия“, в емоционално-образна тоналност се внушава очакване за упадък, за духовна нищета и разруха, която ще сполети такъв народ, ако не се осъзнае и не отхвърли от себе си лошите си качества:

Ах! Болгаріа, всеокаянная Болгаріа!
Скоро оумилно презовы пророка Ереміа! [...]
Жалостно да те нарежда, и оумилнно оплаче!

Невежеството е обявено за порок, който може да се изкорени чрез труд и ученолюбие (да „изцели многогодишното слепотно невежество“), завещано от тъмните времена на робството. Търсенето на опора в ресурсите на далечното, славно историческо минало е ключовият знак, към който прибягват възрожденците, затова не е учудващо, че като фрагмент той присъства и в обръщението към учениците в Предисловието на Детеводството: „О, младорасліи славеноболгарскаго рода отрасли да воспомините вашите преславніи древніи славенноболгарскіи праотцы!“.

В задочен диалог е предаден заветът към „младораслите славяноболгарского рода отрасли“: да обръщат поглед назад – към първоучителите, и да пазят тяхното наследство, а към учителите – да не допускат „пустеещи ныне училища“ (Предисл. IX).

Сътворите отправят призив и към „любородните ревнителі“ на просвещението „да предварят и да наредят повсякъде, за науката на младите, училища, защото науката, учението, философията“ е светлина на човешкия ум, те доближават човека до бога и „правят човека сущего и подобен Богу“ (Предисл. XIII). Същевременно изповядват страховете си да не изгасне „съвсем малката светлина на науката, появила се в нынешното време“ и призовават любородците: „Трудете ся да приимите

истинна, почтенна, достойна и безсмъртна похвала, [...] на премудрите мужие, които хвалятъ всегда добродетелството“ (Предисл. XIII).

В ситуацията на оживен стопански и търговски живот двамата съавтори отговарят на ново предизвикателство – да издадат писмовник на български език¹⁹, който да замени чуждите писмовници, и така да бъдат полезни на отечеството и на гражданите на Свищов, който се прочува с доброто си образование и се слави като „столица на учението в България“ (Ganchev по Nikolova 1995: 88).

В самото начало на Послателника²⁰ е публикуван програмен текст²¹, в който е посочена целта на помагалото – да обслужи и да бъде полезно за една нова сфера на стопанския живот – търговската, и една нова дейност – писмената кореспонденция или писмописанието. Помагалото започва оригинално – в стихотворна форма се посочва за какво е нужно то и се излагат мотивите за необходимостта от изучаването на тази „наука“ (дисциплина).

Преди всичко, правейки обзор на историята на писмото, се изтъква значението на писмеността за човечеството като „безсмъртно художество, което издига всички изкуства и науки на върха на съвършенството“. След което се изтъква необходимостта от усвояване на умения за писане на писма, с което човек придобива почетно място в обществото, като посланието гласи: Образованият човек трябва да умее да пише „доброискусни писма“, но за да се засили внушението, съавторите си служат с контрапункта:

Който незнай да писува доброискусни писма,
Онъ между почтеннитѣ торговцы, сгрѣшава весма.

Съавторите акцентуват върху факта, че особено полезни са те в търговията и в нейното управляване. Който знае да пише писма и да влиза

¹⁹ Писмовниците в тези времена също се причисляват към модерните науки и тяхната задача е да издигнат писмената култура на младото поколение, а и на цели прослойки на българското общество.

²⁰ За писмото двамата съавтори използват равнопоставено двата термина – *послание* и *писмо*.

²¹ Текстът е в стихотворна форма, маниер, към който Неофит Бозвели често прибъгва в съчиненията си, и можем да допуснем, че тази част по всяка вероятност е негова.

в кореспонденция с цел делова работа, е умение, което те издига в обществото, носи ти авторитет и почести:

В далекорастояннии мѣста дася запознавашъ
Отъ нихже почеть, дася оудоставаашъ,
Взаимнѣ же имѣ искренно да отвѣщавашъ.

Новото отношение към образованието съавторите свързват и с професионалните умения, като изискванията към новия тип търговец и неговата дейност, посочени в частта „За търговскитѣ посланиита (с. 48 – 49), са високи: наред с редицата познания и умения, които търговеца трябва да придобие, се добавя и владееенето на чужди езици, но преди всичко да се знае материнският език: „Да знай языцы страннии и найпаче местный языкъ съ когото ся отговарва (кореспондарва)“.

Даскалското си поприще Неофит Бозвели и Емануил Васкидович приемат като място за благородна дейност, за мисия, която има целта да посее в душите на младите високи стремежи – да прегърнат учението като спасение, да се издигнат нравствено, за да служат на отечеството. Убедени са, че възпитанието в родолюбие е другата основна задача на образованието. И освен да проповядват знанието и науката, двамата педагози преподават и важните възрожденски уроци – уроците по родолюбие: „Всякій има долг не отменнен, и от бога определен, да люби неговото отечество, и да има велика грижа, колкото можѣ, за неговыти полезни“, както и по нравственост – „да имат человетецѣ помежду си любов и согласие, да са състрадателни и „да помиловат изпадналите си близки“, а като обществени същества „да могат да разпознават истината от лъжата, правдата от кривдата...“ (Предисловие) – завети, които двамата родолюбци оставят не само на своите възпитаници, но и на поколенията след тях – завинаги.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Aleksieva 1987: Aleksieva, A. Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Алексиева, А. Преводната проза от гръцки през Възраждането. София: Издателство на БАН].

Argirov 1937: Argirov, St. Tri neizvestni pisma na ottsa Neofita Hilendaretsa Bozveli. (Novi dannii ot negoviya zhivot). // Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite. Klon Istoriko-filologichen i Filosofovsko-obshtestven, kn. 54 (1937), 189-

197 [Аргиров, Ст. Три неизвестни писма на отца Неофита Хилендареца Бозвели. (Нови данни от неговия живот). // Списание на Българската академия на науките. Клон историко-филологичен и философско-обществен, кн. 54 (1937)] < <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/27638> (status 6.07.2021)>.

Arnaudov 1930: Arnaudov, M. Neofit Hilendarski Bozveli 1785 – 1848. Zhivot – delo – epoha. Sofia: Izdava Svetiya sinod na Balgarskata tsarkva. Pechatnitsa Hudozhnik [Арнаулов, М. Неофит Хилендарски Бозвели 1785 – 1848. Живот – дело – епоха. София: Издава Светия синод на Българската църква, Печатница Художник].

Arnaudov 1942: Arnaudov, M. Nepoznatiyat Bozveli. Parvoobrazat na Mati Bolgaria i drugi neobnarodvani trudove i pisma [Арнаулов, М. *Непознатият Бозвели*. Първообразът на „Мати Болгария“ и други необнародвани трудове и писма. София: Българска академия на науките и изкуствата].

Boycheva 1976: Boycheva, V. Otpechatvane na balgarski knigi v srabski pechatnitsi prez 1833 – 1859 g. (Po dokumenti ot srabskite arhivi). // Izvestiya na Narodnata biblioteka „Kiril i Metodii“. T. XIV (XX) [Бойчева, В. Отпечатване на български книги в сръбски печатници през 1833 – 1859 г. (По документи от сръбските архиви). // Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“, Т. XIV (XX)].

Bonchev 1873: Bonchev, N. Klasichnite evropeyski pisateli na balgarski ezik i polzata ot izuchavaneto na sachineniyata im. // Periodicheskoto spisanie, кн. 7-8 [Бончев, Н. Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им. // Периодическо списание, кн. 7-8].

Danova 1985: Danova, N. Kam vaprosa za rolyata na Gratskoto prosveshlenie v protsesa na formirane na balgarskata vazrozhdenska ideologiya. Adamandios Korais i balgarite. // Studia Balcanica, № 18 [Данова, Н. Към въпроса за ролята на Гръцкото просвещение в процеса на формиране на българската възрожденска идеология. Адамандиос Кораис и българите. // Studia Balcanica, № 18].

Danova 1993: Danova, N. Neofit Bozveli i Gratskoto prosveshlenie. – In: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Данова, Н. Неофит Бозвели и Гръцкото просвещение. В: *Неофит Бозвели и българската литература*. София: Изд. на БАН].

Danova 2016: Danova, N. Balgaria i balgarite v gratskata knizhnina (XVII – sredata na XIX vek). Sofia: Paradigma [Данова, Н. България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век). София: Парадигма].

Dimitrov 1985: Dimitrov, S. Osmanskata imperiya po vreme na reformite. – In: Istoriya na Balgaria. V 14 toma. T. 5. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Димитров, С. Османската империя по време на реформите. – В: История на България. В 14 тома. Т. 5. София: Изд. на БАН].

Dimova 1993: Dimova, V. Neofit Bozveli i srabskata obshtestvenost prez 30-te – 40-te godini na XIX vek. – In: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofia:

Izdatelstvo na BAN [Димова, В. Неофит Бозвели и сръбската общественост през 30-те – 40-те години на 19 век. – В: Неофит Бозвели и българската литература. София: Издателство на БАН].

Dimcheva 1985: Dimcheva, R. Iz istoriyata na prosveshthenieto v Bulgaria i Gartsia prez XVIII i XIX vek. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Димчева, Р. Из историята на просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX век. София: Издателство на БАН].

Ganchev 1996: Ganchev, St. Svishtov (Prinos za istoriyata mu). Svishtov: MF „Al. Konstantinov“ [Ганчев, Ст. Свищов (Принос за историята му). Свищов: МФ „Ал. Константинов“].

Koleva, Spasova 2016: Koleva, M., V. Spasova. Knizhovnoto prisastvie na Emanuil Vaskidovich v PBNCH „Elenka i Kiril Avramovi – 1856“, Svishtov. // Biblioteka. Spisanie za bibliotichni i informativni nauki, knigoznanie i literaturna istoriya, № 2 [Колева, М., В. Спасова. Книжовното присъствие на Емануил Васкидович в Библиотеката на ПБНЧ „Еленка и Кирил Аврамови – 1856“, Свищов. // Библиотека. Списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и литературна история, № 2].

Krastanov 1975: Krastanov, T. Emanuil Vaskidovich i razvitiето na novobalgarskata prosveta. // Istoricheski pregled, № 5 [Кръстанов, Т. Емануил Васкидович и развитието на новобългарската просвета. // Исторически преглед, № 5].

Krastanov 1977: Krastanov, T. Emanuil Vaskidovich (1795 – 1875) i uchastieto mu v balgarskata natsionalno-tsarkovna voyna. // Izvestiya na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo, № 30 [Кръстанов, Т. Емануил Васкидович (1795 – 1875) и участието му в българската национално-църковна война. // Известия на Българското историческо сдружество, № 30].

Krastanov 1993: Krastanov, T. Neofit Hilendarski Bozveli i Emanuil Vaskidovich – saavtori na „Slavyanobalgarskoe detevodstvo“. – In: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofiya: Izdatelstvo na BAN [Кръстанов, Т. Неофит Хилендарски Бозвели и Емануил Васкидович – съавтори на „Славянобългарское детеводство“. – В: Неофит Бозвели и българската литература. София: Издателство на БАН].

Manchev 1982: Manchev, V. Spomeni, dopiski, pisma. Biblioteka Spomeni. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front. Sastavitelstvo, belezhki i komentari – Tsv. Nanova, Yul. Nikolova [Манчев, В. Спомени, дописки, писма. Библиотека „Спомени“. Съставителство, бележки и коментар – Цв. Нанова и Юл. Николова. София: Издателство на Отечествения фронт]. Vasil Manchev <http://macedonia.kroraina.com/bmark/vm/vm_3.html#31 (status27.05.2021)>.

Markova 1993: Markova, Z. Neofit Bozveli i Balgarskoto vazrazhdane. – In: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofiya: Izdatelstvo na BAN [Маркова, З. Неофит Бозвели и Българското възраждане V: Неофит Бозвели и българската литература. София: Издателство на БАН].

Nalbantova 2018: Nalbantova, E. Kolko knigi e izdal Neofit Bozveli? // Proglas, 2018 (год. 27), № 2 [Налбантова, Е. Колко книги е издал Неофит Бозвели? // Проглас, 2018 (год. 27), № 2].

Pundev 1928: Pundev, V. Neofit Hilendarski Bozveli. // Biblioteka „Balgarski pisатели“. Т. I, Sofia [Пундев, В. Неофит Хилендарски Бозвели. // Библиотека „Български писатели“. Т. I, София].

Radev 2011: Radev, Iv. Arhim. Neofit Petrov Kotlenets ili vse oshte nepoznatiyat Bozveli. Sofiya: Obedinena redaktsiya za knigi i periodika „Misal“ [Радев, Ив. Архим. Неофит Петров Котленец или все още непознатият Бозвели. София: Обединена редакция за книги и периодика „Мисъл“].

Radkova 1995: Radkova, R. Inteligentsiyata i нравstvenostta prez Vazrazhdaneto. (XVIII – parvata polovina na XIX vek). Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. M. Drinov“ [Радкова, Р. Интелигенцията и нравствеността през Възраждането. (XVIII – първата половина на XIX век). София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“].

Rumpos 2019: Rumpos, D. Konstruirane na natsionalna identichnost i ezikovo saznanie na Balkanite (XVIII – XIX v.). – In: Balgaria, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie. Т. 13, № 1. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodii“ [Румпос, Д. Конструиране на национална идентичност и езиково самосъзнание на Балканите (XVIII – XIX в.). – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. 13, N 1. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].

Savova 2019: Savova, D. Gratskite knigi v bibliotekata na Emanuil Vaskidovich. // Proglas № 2 [Савова, Д. Гръцките книги в библиотеката на Емануил Васкидович. // Проглас, № 2].

Shishmanov 1901: Shishmanov, Iv. Edin nepoznat trud na Neofit Bozveli, negovata tsena za istoriya na nasheto Vazrazhdane i negovite otnosheniya kam „Mati Bulgariya“. // Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. Kn. XVIII (1901) [Шишманов, Ив. Един непознат труд на Неофит Бозвели, неговата цена за историята на нашето Възраждане и неговите отношения към „Мати България“. // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVIII (1901)].

Slaveykov 1895: Slaveykov, P. R. Otets Neofit Hilendarets, ili Bozveli. // Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, kn. 12 [Славейков, П. Р. Отец Неофит Хиленарец, или Бозвели. // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 12].

Stoyanov 1954: Stoyanov, M. Nashata uchebna knizhnina prez epochata na Vazrazhdaneto. // Izvestiya na Instituta po pedagogiya, № 4 [Стоянов, М. Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. // Известия на Института по педагогия, № 4].

Stoyanov 1979: Stoyanov, M. Stari gratski knigi v Balgaria. Sofia: Narodna biblioteka „Kiril i Metodii“ [Стоянов, М. Стари гръцки книги в България. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“].

Tarinska 1968: Tarinska, St. Neofit Bozveli. Sachineniya (Pregovor). Sofia: Biblioteka „Balgarski pisатели“ [Таринска, Ст. Неофит Бозвели. Съчинения. (Предговор). София: Библиотека „Български писатели“].

Todorov 1968: Todorov, I. Bibliotekata na Neofit Bozveli. // Bibliotekar, № 5 [Тодоров, И. Библиотеката на Неофит Бозвели. // Библиотekar, № 5].

Vankov 1907: Vankov, N. Slavyanobalgarskoe detevodstvo – oglavlenie i avtorstvo. // Periodicheskoe spisanie, god. XIX, kn. 8, sv. 2 [Ванков, Н. Славянобългарское детоводство – оглавление и авторство. // Периодическое списание, год. XIX, кн. 68, св. 2].

Veliki 1959: Veliki, K. Za targoviyata na balgarskite gradove v Avstriya v kraia na XVIII i nachaloto na XIX vek. // Istoricheski pregled, № 6 [Велики, К. За търговията на българските градове в Австрия в края на XVIII и началото на XX век. // Исторически преглед, № 6].

Vladov 2008: Vladov, Vl. Gratsko-balgarski prosvetni vrazki i otnosheniya (kraia na XVIII – parvata polovina na XIX vek.) V: Balkanite – ezik, istoriya, kultura. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodii“ [Владов, Вл. Гръцко-български просветни връзки и отношения (края на XVIII – първата половина на XIX век). В: Балканите – език, история, култура. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].

Vunchev 2011: Vunchev, B. Gramatiki, rechnitsi i drugi pomadala za izuchavane na gratski ezik v Bulgariya do Osvobozhdenieto. // Godishnik na SU „Sv. Kliment Ohridski. Fakultet po klasicheski i novi filologii, t. 104 [Вунчев, Б. Граматики, речници и други помагала за изучаване на гръцки език в България до Освобождението. // Годишник на СУ "Св. Климент Охридски", Факултет по класически и нови филологии, т. 104].

**КОРЕСПОНДЕНЦИЯ „НА СВОЙ ЯЗЫКЪ“:
ЕЗИКОВИ ОСОБЕНОСТИ НА „КНИГА ЗА ПИСМА“ (1850)
ОТ БРАТЯ КАРАМИНКОВИ**

Надка Николова

CORRESPONDENCE „IN YOUR OWN LANGUAGE“:
LINGUISTIC FEATURES OF „BOOK OF LETTERS“ (1850) BY
KARAMINKOVI BROTHERS

Nadka Nikolova

***Abstract:** The proposed text discusses part of the work of Stoyan and Hristo Karaminkovi „Диплография или какъ ся дръжатъ търговскы книги“ (1850), entitled „Book of letters“. Karaminkovi's linguistic idiom is presented in detail. It is established that the language norms cannot be fully compared with the language norms in texts published before 1850, which were their models: Bogorov's grammar, the language of their teacher B. Petkov and the language of N. Gerov in „Conclusion from Physics“. The general idea of the written idiom of „Book of Letters“ is a deliberately sought symbiosis between tradition and spoken language, a conscious and smooth transition from linguistic antiquity to spoken language. All this is explained by the desire of Karaminkovi brothers to write for the general audience („въвъ всеобщо употрѣбленіе“), which phrase from the introductory part of „Diplography“ is indicative of the meaning of the linguistic means – they are as they are in the usage of the majority of the language community.*

***Key words:** book of letters, linguistic idiom, morphological means, tradition and spoken language*

DOI: <https://doi.org/10.46687/WKGA2453>

Езикът на „Книга за писма“ – част от ръководството по двустранно счетоводство със заглавие „Диплография“, съчинено от Стоян и Христо Караминкови, – представлява интерес за историята на новобългарския книжовен език поради факта, че двамата братя не са известни книжовници, оставили имената си в изказвания за езика под формата на статии или бележки във възрожденската публицистика, нито в граматика, учебна литература, преводни или други творби. То е единственото им съчинение и освен него присъствието им в Българското възраждане се свързва изцяло със стопански инициативи и подкрепа на каузи, инициирани и поддържани от цариградските българи през 50-те – 70-те г. на 19. в. (вж. Nachov 1925: 13 и сл.; 1990: 216). Пишейки диплографията, те имат претенцията да дадат на българските търговци

счетоводни и търговски умения „на свой езикъ“, за да принесат „колкогодѣ ползицѣ на рода си“ – пишат те в увода (8¹) на 15 февруари 1850 г.

Ст. и Хр. Караминкови, които са потомствени търговци², макар и доста млади, когато пишат диплографията, едва ли са имали затруднения да ползват езика на търговията – гръцкия, преподаван почти във всяко училище из българските земи. Пък и солидната им училищна подготовка включва изучаването му. Двустранното счетоводство е известно в Южна Европа, вкл. и в Османската империя от столетия; литература под различна форма – в нарочни съчинения, в учебна литература и др. – изобилства на гръцки език. Не бива да се забравя, че в активната билингвална среда, каквато е била търговската на Балканите, ползването на българския език не само в семейството, но и в съсловните социуми играе решаваща роля за съхраняване и предаване на родния език, осъзнаването на чиято символна роля в средата на 19. е повече от очевидна. Средата на 19. век е и времето, в което българският национализъм е в своя възход и това включва различни осъзнати актове, първостепенна роля от които има утвърждаването на българския език. Следователно създаването³ на такава литература на български език е акт, в който се провижда осъзнаването и осъществяването на някои от символните функции на езика – интегриращата и престижната.

Любопитство събужда декларацията им в увода: „Языкѣ употрѣбихме простѣ и вразумителенѣ колкото бѣше възможно...“ (9). Тя е напълно в духа на епохата, в която мнозина възрожденци афишират, че пишат на прост език (вж. подробно за понятието Del Agata 1983). Идеята за прост език има своята прогресивно-демократична същност, характерна за оформящата се буржоазна прослойка. Едва ли в представите на двамата ѝ представители черковнославянският език, носещ патината на

¹ Числата в скоби отпращат към страницата. Всеки раздел в „Диплография“ на Ст. и Хр. Караминкови, вкл. „Книга за писма“ (125-158), има собствена пагинация, започваща от с. 1. И тъй като образците за писма са разположени в два раздела (изпратени и получени писма) също със собствена пагинация, за удобство в настоящето изследване страницата се означава според фототипното издание, подготвено във връзка с честването на 150-годишнината от издаването на тази първа книга по счетоводство в България по инициатива на проф. д-р Димитър Спасов през 2000 г. Избраният начин на цитиране на страницата е съобразен също и с необходимостта от подкрепящи примери от други части на „Диплография“.

² Повече за семейството и образованието им вж. Nikolova (2019).

³ Освен създаването, това включва и превода на български език на подобни съчинения, напр. превода на К. Мелас на „Търговско ръководство“ от Константинос Мелас (1858).

вече отминалото време, би бил подходящ за съдържанието на диплографията. Не би бил подходящ и за нейните прагматични читатели, които са стъпили здраво на земята и отправяйки си писма, пренасят обичайната си устна комуникация на белия лист, приготвен да пропътува до търговски партньор, за който също като адресанта черковнославянският вече нито е „вразумителен“, нито престижен. Така предварителната нагласа за тълкуване на езиковите норми на произведението е да се види дали и доколко („колкото бѣше възможно“) говоримият език е станал основната му тъкан.

Още една е причината да се смята, че езикът на писмата образци не е маловажен детайл от възрожденската книжовна дейност. Готовите епистолярни форми, които са на брой 53, имат за теми разнообразни търговски интеракции и са предназначени за отбран, но не и малоброен кръг ползватели. Доказателство за ползването им са не само многото спомоществатели и данните, че съчинението се е използвало и като учебна литература (по-подр. вж. Nikolova 2019; 2021). Достигналите до нас две писма от Евлоги и Христо Георгиеви, изпратени до Христо Караминков години по-късно (1867 и 1882 г.) (Kapralova 2013: 293–294), имат идентична постройка – като че ли само основното съдържание и имената са променени от някой от образците в „Книга за писма“. Разпространеността на писмата следователно би могла да допринесе за формиране на писмения език през последните десетилетия преди Освобождението.

Езиковите особености в „Книга за писма“⁴ се разглеждат по отношение на няколко лексико-граматични класа с оглед на морфологичните норми, като се отчита условността на писменото им означаване.

СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

Грамматическите значения и формите за число, падеж и определеност/неопределеност при съществителните имена невинаги може да бъдат интерпретирани отделно, тъй като членните форми са в зависимост от числото и падежните облици на имената. Освен това – най-вече при категориите род и число – тълкуването се извършва на принципа

⁴ По същество този раздел е писмовник. Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на РБ.

на изключенията от съвременното състояние на съществителните имена. Обобщено формите на съществителните имена може да се представят в следната таблица.

Род и число	Форми за именителен падеж		Форми за косвен падеж	
	Нечленувани форми	Членувани форми	Нечленувани форми	Членувани форми
М.р., ед.ч.	-Ø; -а	-тъ	-Ø // Род.-вин. -а/-я // Зват. -е/-ю	-тъ // -а/-я
М.р., мн.ч.	-е; -ове; -ы/-и	-ты/-ти	-е; -ове; -ы/-и	-ты
Ж.р., ед.ч.	-а/-я; -Ø	-та	-ж/-ѣж	-тж
Ж.р., мн.ч.	-ы/-и	-ты	-ы/-и	-ты
Ср.р., ед.ч.	-о/-е/-я	-то	-о/-е	-то
Ср.р., мн.ч.	-а/-я; -та	-та	-а/-я; -та	-та

1. Формите за род не представят примери, които са различни от съвременното състояние на съществителните имена. Прави впечатление единствено личното име *Параскева*, което е за мъж – *Г-не Параскева Теофанов* (132). Формата с окончание *-а* е била използвана и за мъже, и за жени: една от сестрите на Ст. и Хр. Караминкови е носела името *Параскева*; то се среща още три пъти в списъка със спомоществатели, което показва, че не е било рядкост. Фигурира и в книгописа на М. Стоянов – *Параскева П. Константинович*, преводач на библейски текст от 1850 г. (Stoyanov 1957: 219). Името в тази форма е регистрирано в речника на Ст. Илчев за 1860 г. в Ловеч и Търново (Ilchev 2012: 506).

2. Нечленувани форми на съществителните имена в именителен падеж

2.1. При *съществителните имена от мъжки род* не се наблюдават разлики в сравнение със съвременните форми за *единствено число*. Сред формите за *множествено число* при многосричните съществителни се открояват образуваните с окончание *-е*, напр. *приятели* (3), *господаре* (127), *алтъне* (134), *другаре* (159), *кредиторе* (128),

Алтжне (134), *доброжълатели* (138). Многократно се среща и формата *братіе* (134). Те се конкурират с другата група, образувани с ок. **-и/-ы**, напр. *Длъжници* (82), *Білланци* (117), *Търговци* (128), *Гайтаны* (131). Видно е, че двете окончания **-е/-и**, както и двете графични оформлення на ок. **-и/-ы** се намират в активна конкуренция без оглед на синтактичната позиция на последните две (евентуално именителен/косвен падеж). Интересна е формата *господиновци* (22) (срв. със съвременната *господа*), която отвежда към модела за множествено число на личните и собствените лични имена от рода на *дядовци*, *чичовци*, *Асеновци* и под.

Тъй като в търговските операции се борава с количества, в образците често се срещат и словосъчетания на числителни бройни имена или на неопределителни местоимения със съществителни от мъжки род за нелица. Така се засвидетелстват **бройни форми**, напр.: *40 тѣхъ едѣка*⁵, *25 Мѣха* (127), *2 Санджка* (127), *1616 Топа Осмакъ*⁶ (128), *прѣди нѣколко дена* (136), *прѣди шест мѣсяца* (161). Бе намерена и една форма за обикновено множествено число в съчетанието *въ 24 часове* (171).

2.2. Множественото число на **имената от женски род** се образува с окончание **-ы/-и**, напр.: *стоки*, *оки*, (126), *абы* (134), *смѣтки* (140), *пары* (147), *цѣны* (151); *чѣсти*, *Мѣнителници* (127), *заповѣди* (134). Изборът на буквата се свързва с фонетични условия – ако съгласната пред окончанието е (бивша) мека, то се пише с *и*.

2.3. Формите на имената **от среден род в единствено число** се отличават от съвременните само по окончанието на няколко от тях, които са от стари п-основи – в ръководството те са записани с черковнославянския си облик с окончание **-я**: *время* (126), *имя* (141). Останалите имат окончания **-о** или **-е**, напр. *количество* (128), *письмо* (149); *Сѣдилище* (168), *дръзновение* (127), *щение* (135). Формите на имената **от среден род в множествено число** не се различават от съвременните, напр. *врѣмена*, *дѣла* (126), *срѣдца*, *писма* (138). Една форма прави изключение – *жита* вм. очакваната от съвременна гледна точка *жито*, която в това значение е *singularia tantum*: *По наши-ты страны ся намиратъ доста жита на угодні цѣны...* (150). Навярно семантичното разпределение на двете форми не е съществувало в речта на Караминкови.

⁵ *Едекъ* (тур.) – ’волска кожа, в която се е наливало обикновено животинска мазнина, която е служела като мярка за тегло – един едек тежал между 300 и 500 оки“ (*Tsonchev 1929: 68, по Vekov 2015*).

⁶ *Осмакъ* – вид гайтан.

3. Нечленувани форми на съществителните имена в косвен падеж

3.1. Имената от *мъжки род за нелица* имат една-единствена форма независимо от синтактичната си служба в единствено и в множествено число. Само *съществителните за лица в единствено число* имат *родително-винителни форми*, напр. *отъ Г-на Дима Ивановъ* (14), *срѣщо С. Киворка* (151), *по Първана Кераджія* (151). Спазването на тези форми обаче не е повсеместно, напр. *въ Гемія-та на Кипитанъ С. Ивановъ* (128). Винаги родително-винителни са формите на титлата *господин*: *на заповѣдь-тъ Г-на К. Морovenовъ* (30), *по Г-на П. Христовъ* (131), *на другаря ни Г-на Х. Николовъ* (131). *Звателната форма*, поради спецификата на търговските писма, се среща безизключително в обръщенията в началото на писмата – напр. *Г-не Петре Генковъ* (126), *Г-да Василе Младеновъ и съдр.* (128), *Г-не Александре Цвѣтковъ* (137), *Г-да Михале Павлевъ и съдр.* (139). Характерна е също при обръщение и вътре в основната част на писмото, напр. *спорядъ сговоръ-тъ ни господине* (133), *Знаете пріятелю...* (139)⁷. Много рядко може да се срещне *дателна форма* – напр. *освобождава челоуѣку умъ-тъ* (7).

3.2. Имената от *женски род* представят една по-различна картина. В единствено число се различават две форми – за именителен и за косвен падеж. За именителен падеж вокалното окончание⁸ е *-а/-я*, напр. *Ако Мѣнителница ся яви...* (169), *... и по нѣкогажъ печяла ся показва, а по нѣкогажъ загуба* (139). Косвеният падеж се изразява с окончанието *-ж/-ѣж*, напр. *свободж, смѣткж, мѣнителницж, Кжцицж* (127). Сравни също *Тозъ чясъ прѣстигнж благополучно Гемія-та...* (им.п.) с *...и ѣж испратете съ прѣвж Геміѣж* (вин.п.) (131).

3.3. Имената от *среден род в единствено и в множествено число* са с обща форма във всички синтактични служби.

4. Членувани форми на съществителните имена

По времето, когато Ст. и Хр. Караминкови пишат ръководството, въпросът за употребата на членни форми е почти решен от практиката. Те са кодифицирани и в граматиките, по които са се обучавали братята: първоначално на Неофит Рилски (вероятно) и след това на И. Богоров⁹.

⁷ Тъй като търговията през 19. век е било изключително мъжко занимание, имена и съответно звателни форми на жени не се срещат, вкл. в списъка със спомоществователи.

⁸ Изключват се имената с нулево окончание (от стара *i*-основа).

⁹ За биографични подробности вж. Nikolova (2019).

Членуваните имена се срещат винаги, когато синтактичните условия ги предполагат, напр. *Прѣгледахме смѣткѣ-тѣ отъ оуѣненіе-то на съдружескѣ-тѣ ни Лой, коѣ-то намѣрихме несгрѣшенѣ и увѣрихме дѣлѣж-тѣ Ви за ½ ни частъ за 32400. грош.* Има колебания относно правописа им (слято, полуслято или разделно)¹⁰, но не и относно фонетичното им съдържание.

4.1. При имената от **мъжки род членните форми за единствено число** са две: **-тъ** (правописно) и **-а/-я**. Т.напр. в служба на главна част са формите *бѣлѣтъ-тъ* (129), *Пароплувъ-тъ* (130) – въобще всички съществителни, изпълняващи служба на главна изреченска част, имат тази „пълна“ членна форма. Когато са в служба на второстепенни, настъпва колебание и се забелязва липса на определена система при избора на една от двете форми – *Бакѣра*, *бѣлѣтъ-тъ*, *навѣжмѣ-тъ*, *Кантаря* (127), *падежя* (128), *на Сапунѣ-тъ*, *отъ Управителя на Пароплува* (129), *спорядѣ сговорѣ-тъ* (133), *извѣнѣ обычяя* (137), *до пріятель-тъ* (153). От примерите е видно, че кратките членни форми на завършващите на (бивша) мека съгласна имена се записват с буква *я* – тоест историческата мекост се запазва. Следователно следвана е устната форма на българската реч във вариантите, в които Караминкови я познават, без да се вземе решение кой от вариантите – пълният или краткият – да се използва и ако се използват и двата, как да се разпределят. Все пак забелязва се тенденция имената от мъжки род в служба на главни части на изречението да имат само пълна членна форма **-тъ**; дори понякога се противопоставят на второстепенните (т.е. в косвен падеж) чрез членните форми, напр. *Ако..., то е длѣженѣ запознаватель-тъ да докаже на пріятеля си...* (166). **В множествено число членната форма е -ты/-ти**: както за именителен падеж – напр. *ще зимать другаре-ти* (160), *другаре-ты си зимать* (164), *циркуляри-ти навикнуватъ да ся печатани* (165), така и за косвен, напр. *на пріятеле-ты Вы* (126), *отъ человекѣ-ты на Пароплува* (129), *да отдѣлятъ грошове-ты* (146).

4.2. Отново при **членуваните имена от женски род в единствено число** има разграничение на именителен от косвен падеж, срв. напр. *Тозѣ частъ прѣстигнѣ благополучно Гемія-та съ Бакѣра* (131) с *...и ѣ натварихѣ на Геміѣ-тѣ на Капит. Н. Какариновѣ* (150). В

¹⁰ Вж. подр. в Nikolova (2021).

множествено число членната форма е **-ты** в именителен и в косвен падеж – *стоки-ты, Торбы-ты* (129), *Заповѣди-ты* (139).

4.3. Членуваните имена от **среден род** в единствено число имат една обща форма за всички синтактични служби – напр. *служуваніе-то* (127), *събрание-то* (131). Обща е формата и за множествено число, напр.: *врѣмена-та, дѣла-та* (126), *поздравленія-та* (156).

ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

Формите на прилагателните имена също се тълкуват съобразно синтактичната си служба, тоест в зависимост от падежа. Те се представят в следната таблица.

Род и число	Форми за именителен падеж		Форми за косвен падеж	
	Нечленувани форми	Членувани форми	Нечленувани форми	Членувани форми
М.р., ед.ч.	-∅ -ы/-ый	-ій/ -ый	-∅ -ы/-ый	-ый
Ж.р., ед.ч.	-а	-та	-ж	-тж
Ср.р., ед.ч.	-о	-то	-о	-та
Мн.ч.	-и	-ти	-ы	-ты

1. Нечленувани форми на прилагателните имена

1.1. Прилагателните имена **в мъжки род в именителен падеж** имат нулево окончание, напр. *длъженъ е той* (169) или *Господарь-тъ на Мѣнителницѣ-тж е свободенъ* (170). Образуваните със суфикс **-ск-** имена нерядко са с дълго окончание – *Като ся намира Токатскый Бакжръ* (132). Същото е положението и при формите за **косвен падеж** – напр. *желаѣ добъръ успѣхъ* (146); *да купуваме и продаваме Бакжръ съдружескы* (145). Видно е, че дългото окончание е факултативно.

1.2. Подобно на съществителните имена от женски род, прилагателните **в женски род** разграничават форми за именителен и косвен падеж. За това свидетелстват примери като следните: **за именителен падеж** – *Става неизбѣжна нужда* (161), *Здрава Мѣнителница ся казва* (169), *Приета Мѣнителница само съ думж бива нездрава, а законна и чинно подписана съ деня, е удобрена* (169), *Ако явена Мѣнителница ся загуби* (171); **за косвен падеж** – *За съдружескѣ смѣткѣ* (127), *Съ голѣмж благодарность* (127), *Ако намѣрите чистж и*

бѣлж Лой (126), Съ голѣмж скърбѣ (141). От примерите е видно, че причастията, функциониращи като прилагателни имена, се подчиняват на същите правила.

1.3. Формата за пряк и косвен падеж при прилагателните имена в **среден род** е обща, напр. *Сговорно писмо ся казва* (160), *остава за всѣкога това сговорно и безсилно* (163) (**за пряк**) и *намѣрихме го несгрѣшено* (135), *Жѣлаемъ Ви добро здравіе* (129), *за крайно издѣженіе* (139) (**за косвен падеж**).

1.4. Има тенденция формите на нечленуваните прилагателни имена в **множествено число** да се разграничават по отношение на синтактичната си служба. В повечето случаи в **именителен падеж** окончанието се записва с буква **и**, напр. *то сте свободни* (126), *да останете благодарни* (133), *Останахме... мы съгласни* (135), но и с буква **ы** – *Ако бѣхж скѣсаны* (129), *щете да ны намирате готовы* (148). В косвен окончанието винаги е **ы**, напр. *Купихме Гайтаны Калоферскы* (128), *Приехме Ваши двѣ честны писма* (128), *какво гы натварихме здравы* (129).

2. Членувани форми на прилагателните имена

2.1. Най-същественото при **членуваните прилагателни имена от мъжки род** – както в **пряк**, така и в **косвен падеж** – е, че пълното старо окончание функционира като определителен член. Доказват го примерите: **за именителен падеж** – *кога ся испълни общій влогъ* (160), *Прѣстанова вече сегашный ни подпись* (141); **за косвен падеж** – *за честный Ви отговоръ* (126), *натварихме на Австрійскій Пароплувъ* (127), *подъ долный знакъ* (128), *чрезъ рѣченый пріятель* (132), *за скорый Ви отговоръ* (132).

2.2. Отново подобно на членуваните съществителните имена от женски род, членуваните форми на прилагателните от **женски род** се разграничават падежно. Членната форма за **именителен падеж** е **-та**, напр.: *Прѣключена-та Ви Мѣнителница... ся пріе* (131), *като ся склучи годишина-та обща равносмѣтка* (163). Съответно член **-тж** е за **косвен падеж**, напр. *Почетохте... малкж-тж ни Кжцицж* (127), *По турскж-тж Почтж* (129).

2.3. Членуваните прилагателни имена в **среден род** имат обща форма за всички синтактични служби. Това се доказва от следните примери: за **именителен падеж** – *исто-то писмо ся получи* (128), *или ся подновява това сговорно писмо* (161); за **косвен падеж** – *Гледате околително-то ни писмо, което Ви изявва ново-съставено-то ни*

търговско съдружество (126), За рѣчено-то количество (128), да сте приели крайно-то ни писмо (131).

2.4. Членуваните съществителни имена в **множествено число** се различават в пряк и косвен падеж. Членната форма за **именителен падеж** е **-ти**, напр. *Както навикнуватъ друзи-ти приятели* (133); *Мы подписани-ти... ся сговорихме* (160); *Да му го заплатятъ друзи-ти обръщачи* (170). **Косвеният падеж** се маркира с членна форма **-ты**, напр. *Съ прѣключены-ты ни запознателны двѣ писма* (126); *на по-нуждны-ты* (126); *на рѣчены-ты господаре* (127).

Прилагателните имена **се степенуват** така, както се степенува днес, напр.: *за по голѣмъ ясность* (15), *друго по-ново* (153), *най потрѣбнѣ-тѣ книгѣ* (2), *най нужна* (13).

ЧИСЛИТЕЛНИ ИМЕНА

Формите на редните числителни имена, както и на бройното *един, една* и т.н. повтарят формите на прилагателните и по тази причина няма да се тълкуват. При бройните числителни имена по-особени са членуваните форми за множествено число като примера *съ 40 тѣхъ*¹¹ (130), от който се вижда, че числителното е в косвен падеж.

МЕСТОИМЕНЕНИЯ

Местоименията, употребени в „Книга за писма“, представляват интерес в няколко аспекта. На първо място, въпроси извикват съставът, функциите и употребата на **личните местоимения**.

Лице и число	Именителен падеж	Винителен падеж		Дателен падеж	
		Пълни форми	Кратки	Пълни форми	Кратки
1 л. ед.ч.	<i>азъ</i>	<i>мень / мене</i>	<i>мя</i>	<i>-∅</i>	<i>ми</i>
2 л. ед.ч.	<i>-∅</i>	<i>-∅</i>	<i>-∅</i>	<i>-∅</i>	<i>-∅</i>
3 м.р. ед.ч.	<i>той</i>	<i>него</i>	<i>го</i>	<i>нему</i>	<i>му</i>
3 ж.р. ед.ч.	<i>тя</i>	<i>неѣ / нея</i>	<i>ѣ</i>	<i>-∅</i>	<i>-∅</i>

¹¹ За формите от този вид вж. подробно Galabov (1954).

3 ср.р. ед.ч.	-∅	-∅	-∅	-∅	-∅
1 мн.ч.	<i>мы</i>	<i>насъ</i>	<i>ны</i>	-∅	<i>Ни</i>
2 мн.ч.	<i>вы</i>	<i>васъ</i>	<i>вы</i>	-∅	<i>Ви</i>
3 мн.ч.	<i>тѣи / тыя</i> ¹²	<i>тѣхъ / нихъ</i>	<i>гы</i>	<i>тѣмъ</i>	<i>Имъ</i>

От **именителните местоимения** в текста липсват само второличните по обясними причини: авторите на писма използват задължително учтиви форми в множествено число. Освен това третоличните местоимения заместват изключително или лица, които не са конкретни, а примерни, или нелица, напр. единственото срещнато местоимение *той* (169) замества *издателя* (кой да е). Конкретните (макар и фиктивни лица) в писмата са назовани със словосъчетания от типа на *Господство му* или *Негова милостъ*. А *тя* замества *дѣлба* (26) и *касж-тж* (27) или лице от женски пол (кое да е), каквото се среща само веднъж¹³. От формите за множествено число впечатление прави третоличното *тыя*, като отново не се заместват лица, а (в случая) думата *писма* (166). Личното местоимение за 1 и 2 л. мн.ч. е *мы* (126) и *вы* (146), както у мнозина съвременници на Караминкови.

По отношение на **винителните** местоимения може да се каже, че отново липсват за 2 л., ед.ч. Има известна конкуренция между формите *мень* (150) и *мене* (172); *насъ* (126) и *васъ* (138) са без разлика от съвременните. Висококачествени са кратките местоимения, от които за 1 л., ед.ч. се записва от авторите с черковнославянското *мя* (151) – подобно на мнозина техни съвременници¹⁴. Местоименията за множествено число графично са отразени като *ны* (127), *вы* (152), *гы* (151). По-особеното с

¹² Двете форми, доколкото се намериха примери, се разпределят по род: първата е за референти от м.р., втората – за референти от женски и среден. По подобен начин са записани личните местоимения в Богоровата граматика.

¹³ Интересна отправка за лице от женски пол има само на едно място в „Диплографията“: когато се обяснява какво е „здрава мѣнителница“ – издавана от „търговецъ, банкиринъ работникъ (сарафинъ) и просто свободенъ човѣкъ“. За разлика от нея „слаба мѣнителница“ се издава от „священникъ, войскаринъ, слуга, невъзрастенъ и женя“. По изключение жената може да обнародва менителница, ако мъжът ѝ го няма и с негово позволение „*тя* управлява дѣла-та му“.

¹⁴ Нито Неофитовата, нито Богоровата граматика внушават този вариант на енклитичните местоимения. Любопитно е да се сравни с правописа на учителя им Ботьо Петков, който използва черковнославянския вариант също.

оглед на диалектното койне от Централния Балкан, към което принадлежат калоферците Караминкови, е срещнатото веднъж местоимение *нихъ* (166) вм. многократно употребеното *тѣхъ* (8, 16, 18). Падежното значение на винителното местоимение за ж.р. ед.ч. предполага етимологичното му записване – *неѣж* (138) (понякога и *нея*) и *ѣж* (151). Местоименията за трето лице също заместват нелица или обобщено назовани лица, напр. *исканіе-то... съ него* (19); *нѣкой запознава пріятеля си с другъ пріятель, сир. или само да ся запознае просто съ него* (166); *Тратта... чрезъ неѣж* (167) или *дневна-та книгж... отъ нея* (13).

Това, което е най-характерно за **дателните местоимения** за 3 л., е, че липсват пълни форми освен две – *нему* (167) и *тѣмъ* (25) – отново не за конкретни лица. Обикнати са кратките дателни форми, които са високочестотни. Бе намерено еднократно дателно местоимение за 1 л., ед.ч. в необичайна синтактична позиция: *Спорядъ сговоръ-тъ ни, ми не е до толкова угодно* (150) – срв. напр. с *коѣж-то ми бѣше пратилъ* (150). В коментирания пример или словоредът е обърнат (**не ми е угодно*), или по-скоро дателното местоимение носи подчертан акцент, макар и да е в начална изреченска позиция (което е старинна черта). Очаквано третоличното му отново не е за конкретно лице: *а третій да увѣримъ за оцѣненіе-то на пратены-ты му стоки* (16). Формите за 1 и 2 л., мн.ч. – за отлика от винителните – редовно се записват с *и*: *да ни ся отговорите* (152), *да Ви забѣлѣжимъ* (126).

На няколко пъти се забеляза, че лични местоимения се използват със значение на показателни – също характерно за източните говори: *той остатѣкъ ся прѣнася* (13); *отъ него оцѣненіе* (127), *въ него писмо* (135). Употребата им не учудва, доколкото в граматиката на И. Богоров като показателни („указателни“ в терминологията му) се представят местоименията *той* и *онъ* (Bogorov 1844/1986: 46). Въобще примерите от писмовника не убеждават в разграничаването на третоличното местоимение за мн.ч. от показателното местоимение за съществителни в мн.число.

Притежателните местоимения се срещат редовно, като изключим второличните в единствено число по същите причини (спазване на етикета).

Лице и число	Именителен падеж – пълни форми	Косвен падеж – пълни форми	Кратки
1 л. ед.ч.	<i>*мой, *моя</i>	<i>*мой, моѣж</i>	<i>ми</i>

2 л. ед.ч.	∅	∅	∅
3 л. м.р. ед.ч.	*неговъ, негова	*неговъ, неговж	му
3 л. ж.р. ед.ч.	*неинъ, нейна	*неинъ,	й ¹⁵
1 л. мн.ч.	*нашь, нашия	*нашь, нашьж	ни
2 л. мн.ч.	вашъ / *вашя	*вашъ, <u>вашъж</u>	ви
3 л. мн.ч.	*тѣхенъ, *тѣхна / *нихенъ, *нихна	*тѣхенъ, тѣхнж / *нихенъ, нихнж	имъ

Пълните форми¹⁶ се членуват, когато това е необходимо, по същия начин както прилагателните имена. Това важи и за формите за 3 л., м.р., които са с пълно окончание, напр. за *нашій народъ* (7), *испълни жѣланіе-то ни Вашій честній отговоръ* (132). В сила е и при косвения падеж, където формите за женски род приемат окончание **-ж**, напр. *можъ* (150), *неговж* (150); *нашия-та смѣса е ½ часть... то тѣхнж-тж смѣсж отъ Оуѣненіе-то ще да отдѣлите* (127). Отново се среща конкуренция между две форми за 3 л., мн. ч. – *тѣхенъ* и *нихенъ*, срв. предходния пример със следния: *пріятеле... за Нихнж смѣткж* (29).

Както при личните местоимения в косвен падеж, и тук може да се твърди, че много по-честотни са **кратките притежателни местоимения**, чиито форма и употреба са както в съвременния български език, напр. *дѣла-та ми* (151), *тегленіе-то му* (149), *стойность-тж й* (153), *въ Града ни* (147), *познайнство-то Ви* (152), *Господство имъ* (146).

Редовна е употребата на **възвратните местоимения** – лични и притежателни. Техният състав, формите и употребата им са както съвременните, напр.: *за да оздрави себе си* (170); *безъ да има... свой челоуѣкъ* (171), *да земж правдинж-тж си* (150), *да има въ дѣла-та си* (151).

Нищо от **въпросителните** и образувателните от тях **неопределителни** и **отрицателни местоимения** не е по-различно от съвременното им състояние. Единственото по-особено е употребата на

¹⁵ Навсякъде това местоимение се отбелязва с буквата *й*.

¹⁶ Тъй като не винаги са намерени всички форми на нечленуваните и членуваните притежателни местоимения, в таблицата се предлага по намерените реконструираната форма за м.р. и за ж.р., ед.ч., означена с *.

какво, което има и значението на съюза *че*, който се среща в ръководството единствено във формата *ако би че* (вж. условно наклонение по-долу).

Измежду неопределителните местоимения нерядко се срещат композитумите от рода на *какъв да е* (142) или *едѣ кого си* (168). Различават се именителни и косвени форми от типа на *нѣкой* (166) и *нѣкого* (171). Интересни са правописните пропуски, издаващи произношението на наследника на ятовата гласна в представката – напр. *нячто* (126), но и *некоѣ* (130). Многолюдният Цариград, събрал българи от всички диалектни области, вероятно е предлагал и източното, и западното произношение на наследника на ъ, което вероятно е накарало авторите на „Диплография“ да смесват (дали нарочно или случайно) двоякия му изговор. Това обстоятелство може да обясни и западнобългарските форми *нихъ* и *нихенъ*.

По-специално място следва да се определи на **относителните местоимения**, тъй като те са особен прономинален клас в сравнение с останалите славянски езици, развили са се сравнително късно и имат специфична употреба. Функционирането им като съюзна дума в постпозитивни подчинени изречения (най-често определителни) е маркер за книжовна обработка в речта на възрожденските книжовници и винаги се е коментирало при определяне на нормите, които са характеризирали текстовете им. И тук може да се посочи, че Караминкови редовно ги употребяват. Нередовни са родително-винителните форми за ***мъжки род***, ед.ч., напр. за *смѣткѣ на който ѣ праща* (167) и др. По-отличителното при относителните местоимения за съществителни от м.р., ед.ч. е, че *когото* е форма за косвен падеж не само за референти лица, но и за нелица, при това редовно. Това се доказва от многобройни примери като *день-тъ въ когото* (14), *Групъ... когото* (129), *подпись, подѣ когото* (141), *бѣлѣтъ... съ силѣ-тъ на когото* (149) и мн.др. Диференциацията им като родително-винителната форма само за лица не е позната за Караминкови, както не е посочена и във възрожденските граматика¹⁷. Много рядко се среща и дателната форма за м.р. – *комуто* (132). Косвеният падеж при формите за женски род, ед.ч. е отразен в бившето окончание на въпросителното местоимение, станало

¹⁷ По този повод Б. Вълчев посочва, че във възрожденските граматика „изобщо не се прави никаква разлика между лица и нелица. Дори обратното, най-често те се срещат в комбинация с име за нелице“ (Valchev 2008: 457).

вътрешна морфема за относителното – напр. *коя-то* (148) и *кожто* (126), *кож-то* (139).

Падежното разграничение в *женски род*, ед.ч. се наблюдава и при **показателните местоимения**, напр. *доклъ да ся изяви и тая грѣшка* (19) и *да земе тжж часть в брой* (170). В *мъжки род* родително-винителните форми за лица се употребяват без колебание, напр. *като задлъжимъ пръво оногова* (16), *на оногова, който ъж издава* (167). Отчетливо се разграничават показателни местоимения за близки от тези за далечни предмети и признаци, напр. *тая* (13), *задлъжяватъ ся ти* (12), *тыя* (13), *такж-вж* (146), *тжж* (170) срещу *оныя* (13), *оний* (17), *оногова* (167), *онова* (166).

ГЛАГОЛИ

Най-същественото при глаголите, употребени в „Книга за писма“ (съответно в „Диплография“, от която писмовникът е част), има отношение към употребата на един или друг тип окончания за **формите в сегашно време** на глаголи от I и II спрежение. Всеки специалист в областта на стандартологията е наясно с използването на термина „окончание“ в този случай – става дума за характера на крайната съгласна от глаголната основа, която може да е твърда или мека, от една страна, и за писменото означаване на окончанието, което варира в диалектите. Най-разпространени в този период са окончанията, в които старата носовка е наследена от вокалите [ъ] или [а].

Глаголите от II и някои от I спрежение в 1 л., ед.ч. и 3 л., мн.ч. в сегашно време имат последователно мека основа, напр. само в едно писмо, писано от първо лице (с автор Параскева Теофанов) глаголите са следните: *желаяж, идж, правяж, наумяж, разносятъ, купятъ, испратятъ* (145). Може да се обобщи, че глаголите в тези форми последователно са с меки окончания. От примерите е видно и че окончанието се записва последователно с *ж/ъж*, когато е в ед.ч., а в 3 л, мн.ч. – с *-а/я*. Въпросното разпределение едва ли има за цел обединение на два вида изговор, тъй като авторите не са изкушени филологически, никъде не се срещат други техни разсъждения за формиращата се нормативност или за правописа освен вече изтъкнатите. Може би е плод на колебание, отразено компромисно по този начин, още повече, че има и форми, записани с *ж/ъж* – напр. *щжтъ земжтъ* (162), а може да е и влияние от изговора на смесения в диалектно отношение узус на българите в Цариград.

Като се прибави и това, че никъде не се среща окончание *-ме* при глаголи от I и от II спрежение за 1 л., мн.ч. – напр. *останемъ, пишемъ*,

направимь (145), – следва да се обобщи, че глаголната парадигма отговаря в най-висока степен на съвременната представа за глаголни форми в сегашно време, на съвременната норма. За формирането ѝ принос за утвърждаването имат и твърде разпространените през 30-те – 70-те години писмовници, с чийто авторитет на универсален образец възрожденският българин несъмнено се е съобразявал.

Парадигмата за *бъдеще време* изглежда по следния начин (илюстрирана с различни глаголи):

- за 1 л., ед.ч. – *щж заплатѣж, щж да станѣж* (146), *щж рѣкж* (153), *щж да Ви расправѣж* (147), *щж да Ви явѣж* (151)
- за 2 л., ед.ч. – *щешь да проумеешь, щешь срѣщнешь* (27)¹⁸
- за 3 л., ед.ч. – *ще да положи* (20), *ще ся побрѣка* (126), *ще ся продаде* (133)
- за 1 л., мн.ч. – *щемь говоримь* (21), *щемь да осрѣбримь, щемь да испратимь* (130), *щемь да осрѣбримь* (137), но и *ще съберемь, ще ся ползуваме, ще да изпълняваме* (130); внимание заслужава формата със съкратен инфинитив *щемь яви* (138)
- за 2 л., мн.ч. – *щете срѣщнете* (27), *щете да упжтите, щете да отдѣлите, щете да приемете* (127), но и *ще изврштите* (130), *ще ни задлъжите* (132), *ще посрѣщнете* (153)
- за 3 л., мн.ч. – *щжть поканять* (160), *щжть да ся съвѣтувать, щжть да разсждять, щжть да подновять* (161), *щжть земжть* (162), но и *ще ся разделять* (159), *ще зимать, ще ся давать*.

Примерите показват, че братя Караминкови си служат със спрегаемия глагол *щж*, който е използван последователно само в 1 и 2 л., ед.ч., последван факултативно от частицата *да* и личната форма на глагола. Впрочем факултативното ѝ присъствие е в сила за всички форми. Във формите за мн.ч. *ще* конкурира сериозно спрегаемия глагол *щж*, замествайки го и преминавайки в класа на частиците. Тази конкуренция в един „жив“ текст, за какъвто претендират писмата, илюстрира добре тенденцията за формалното унифициране на парадигмата в бъдеще време, характерен за централните балкански говори и отразен още в буквара на Петър Берон. Отрицателните форми се образуват чрез поставяне на отрицателната частица *не* (записана отделно или слято с

¹⁸ Поради спазване на етикета в писмата тези два единствени примера са намерени във въстъпителната част на „Диплография“ – „Какъ ся дръжять търговскы книги“, – в която авторите използват формите с обобщително значение (т.е. всяко едно лице).

глагола), напр. *неще да го уплаши* (9), *неще да бжде* (11), *не щемь да прибѣгнемь* (133), *не щете познаете* (142), но и чрез по-новата форма с нѣма – напр. *нѣма да продлъжяваме* (16).

В писмата се срещат форми и за **други глаголни времена**, когато това се изисква от съдържанието. Те също отговарят във висока степен на съвременната представа за формалното им представяне, напр. за **аорист** – *умрѣ, разболѣ* (16), *натварихме, притекохте, почетохте* (127); за **имперфект** (много рядко) – *усѣщахме* (2); за **перфект** – *е станжло* (129), *сме минжли* (137), *сме изкарвали, сме ся ползували* (145), *испратилъ съмь* (151), *сте направили* (155); за **бъдеще в миналото** *щяхме да го пратимь* (133), *щяхъ да ся убавятъ* (138). Не се намериха само форми за минало предварително и двете бъдещи предварителни времена – вероятно просто защото съдържанието на писмата, а и на целия текст на съчинението не предполага употребата им.

Тѣй като писмата имат назначението да предадат писмено отправено съобщение, разговор на прагматична тема, който освен това да е и документ¹⁹, в областта на глагола е любопитно дали има **форми за преизказване**. Малкото намерени убеждават, че то е жива категория, чиито значения и форми се използват без разлика от съвременните – а именно да препредават информация, да подчертават несвидетелския ѝ характер, напр. *доста Бакжръ... както ся научяваме навѣрно отъ единъ нашъ пріятель, какво на добрж цѣнж ся продавалъ и ся трѣсилъ въ тыя дни* (131-132), *Гемія-та, въ коѣж-то бѣше натваренж съдружескж-тж ни Пченицж, потънжла въ моря-то и съвсѣмь ся изгубила, което извѣстіе още минжлж-тж недѣлж пріехме* (139).

Основното **наклонение** на писмата е изявителното, като повелителното и условното също имат своето място. От намерените **повелителни форми** по-старинна е *виждь* (129). Другите намерени имат съвременен вид: *натварете* (126), *побръзайте, знайте, явете* (127), *навѣстете* (131), *бждете* (148). Формата *не отбѣгновайте* (130) вероятно е формирана от глагола **отбягновам*, контаминирал от **отбягна* и **отбягвам* и двата суфикса (-н за свършен и -ова за несвършен), за да се трансформира така, че да образува отрицателен статус (**не отбягвайте*). **Условното наклонение**, макар и рядко, има особени форми: *ако бы че стане нужда, ако бы че купите* (127), *ако бы*

¹⁹ Във въвеждащата част подробно се обяснява как да се събират, подреждат и съхраняват като писмена гаранция за интеракция.

че намърите (130), *ако бы че съберемь* (138). Най-напред, следва да се посочи, че единствено в тези комплекси *че* присъства в писмата, проявявайки се обаче като частица (по-горе се посочи, че вместо съвременния съюз *че* се употребява *какво*). Трудно е да се определи как точно комплексът *ако бы че* е придобил условно значение, тъждествено на *бих бил/-а, -о, -и*. Несъмнено модусът на условността се носи от условния съюз *ако*, съчетан с неизменяемия глагол *бы* и подсилен с частицата/съюза *че* (който участва в редица съставни съюзи – *макар че, въпреки че, освен че, като че, само че, при все че, тъй че*). И тъй като кондиционалното значение се носи изцяло от *ако бы че*, към него остава да се добави в съответното лице и число глаголът, носител на лексикалното значение. Предполага се, че комплексът е типичен за централната балканска реч. Има и една форма, образувана с причастие: *каква да бы была* (9).

ИЗВОДИТЕ за характера на езика на братя Караминкови са в пряка връзка с обстоятелството, че учителят им Б. Петков, преподавайки по Богоровата граматика, утвърждава решението им съчинението да бъде написано на „прост“ и „вразумителен език“ – на езика на ежедневната комуникация. Това обаче никак не е лесна работа поради ред причини. Една от тях е диалектното вариране, на което младите търговци, пребиваващи в пъстрия Цариград, са свидетели. От друга страна, намерението за изложение на прост език и представата им за него се е конфронтирало с търсенето на опора в етимологията, което е неизбежно, като в някои моменти едното или другото са вземали превес. Липсвали са и общоприети образци, тъй като приетите правила от един авторитетен източник (учител и граматика; влиятелно четиво) са били заменени от друг. Нерядко смяната на учител или училище – такъв е и този случай – разколебават в следването на само един определен модел. Ето защо езиковите норми в „Книга за писма“ не може да бъдат сравнявани изцяло с езиковите норми в Богоровата граматика, с езика на Б. Петков (доколкото е възможно да бъде определен в кратичката му статия в Цариградски вестник от 1848 г.²⁰) и с езика на Н. Геров в „Извод от физика“ (1849)²¹ – и трите публикувани до февруари 1850 г., когато е отпечатана „Диплография“.

²⁰ Вж. Petkov (1848).

²¹ Има основания да се смята, че Христо Караминков е учил френски при Н. Геров, близък приятел на Б. Петков, а и реминисценции от увода в „Извод от физика“ в

Би могло да се каже, че в езика на братя Караминкови в областта на морфологията почти не се срещат диалектни черти, характерни за централнобалканския говор, към който принадлежи Калофер, и останали въвн от съвременната книжовна норма. Някои от тях, например варирането на членните форми, общата родително-винителна форма за имена на лица от м.р., ед.ч., нормативна до Втората световна война, глаголните окончания в сегашно време, постепенното избистряне на формите за бъдеще време с частица *ще* и др. характеризират формирането ѝ до края на 19. век. На места, по-скоро като изключения, се промъкват например окончаниято *-ъ* при съществителни от женски род в именителен падеж (*бъше натваренж съдружескж-тж ни Пченицж*, 139) или специфичният начин за образуване на условни форми и др. по-точнодиалектни особености. Всъщност, ако от съвременна позиция означим като диалектни някои черти, характерни за езика им, ще се окаже, че са минимални като присъствие. Стремещът към дистрибуция при означаване на окончания (напр. именителен и косвен падеж при имената и местоименията от/в ж.р., глаголите в сегашно време от 1 и 2 спрежение за 1 л., ед.ч. и 3 л., мн.ч. и др.), – както и правописът, при който се държи сметка за етимологията, внушават идеята, че в писмения идиом на „Книга за писма“ е търсена симбиоза между традицията и говоримата реч, че има осъзнат и плавен преход от езиковата старина към говоримия език – без декларация, без изтъкване. Всичко това се обяснява със стремеша на Караминкови да пишат това, което е „въвъ всеобщо употребленіе“ (3), която фраза от уводната част на „Диплография“ е за терминология, но е показателна за осмислянето на езиковите средства, с които смятат, че трябва да се пише – такива, каквито са в узуса на преобладаващата част от езиковата общност.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bogorov 1844/1986:** Bogorov, I. Parvichka balgarska gramatika. Fototipno izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo [Богоров, И. Първичка българска граматика. Фототипно издание. София: Наука и изкуство].
- Del Agata 1983:** Del Agata, Dzh. Belezhki varhu istoriyata na ezikovia vapros v Bulgaria. – V: I MKB. Istoricheski razvoy na balgarskia ezik. 1. Sofia: Izd. BAN, 92-98 [Дел Агата, Дж. Бележки върху историята на езиковия

уводната част на „Диплография“ водят до заключението, че би могло да е налице известно влияние върху младите автори.

- въпрос в България. – В: I МКБ. Исторически развой на българския език. 1. София: Изд. БАН, 92-98].
- Galabov 1954:** Galabov, Iv. Pet, pettyah, petima, petmina. – *Balgarski ezik*, № 3, 250-258 [Гълъбов, Ив. Пет, петтях, петима, петмина. – *Български език*, № 3, 250-258].
- Ilchev 2012:** Ilchev, St. Rechnik na lichnite i familni imena u balgarite. Sofia: Iztok-Zapad [Илчев, Ст. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: Изток-Запад].
- Kapralova 2013:** Kapralova, N. I shte gospodaruva mazhat ti nad teb. Arhiv na Elisaveta i Hristo Karaminkovi. Sofia: AI Prof. Marin Drinov [Капралова, Н. И ще господарува мъжът ти над теб. Архив на Елисавета и Христо Караминкови. София: АИ Проф. Марин Дринов].
- Nachov 1925:** Nachov, N. Tsarigrada kato kulturena tsentara na balgaritъ do 1977 godina. [Sofia] [Начов, Н. Цариград като културен център на българитъ до 1977 година. [София].
- Nikolova 2019:** Nikolova, N. „Diplografiya ili kaka sya dryzhyaty targovskы knigy” (1850) ot bratya Karaminkovi – predvaritelni belezhki. – V: Rada i priyateli. Sbornik v chest na prof. d-r Radka Vlahova. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski, s. 275-284 [Николова, Н. „Диплография или какъ ся дръжяты търговскы книги” (1850) от братя Караминкови – предварителни бележки. – В: Рада и приятели. Сборник в чест на проф. д-р Радка Влахова. София: УИ Св. Климент Охридски, с. 275-284].
- Nikolova 2021:** Nikolova, N. „Yazik upotrebihme prost i vrazumitelnъ”. Pravopisni osobenosti na „Kniga za pisma” (1850) ot bratya Karaminkovi. – Pod pechat v sr. Rodna rech, № 1 [Николова, Н. „Языкъ употрѣбихме простъ и вразумителенъ”. Правописни особености на „Книга за писма” (1850) от братя Караминкови. – Под печат в сп. Родна реч, № 1].
- Petkov 1848:** Petkov, B. Shtogode za edno vseobshto Balgarsko Pravopisanie. – Tsarigradski vestnik, A, 20, s. 3-4 [Петков, Б. Щогодѣ за едно всеобщо Българско Правописание. – Цариградски вѣстникъ, А, 20, с. 3-4].
- Stoyanov 1957:** Stoyanov, M. Balgarska vazrozhdenska knizhnina. I. Sofia: Nauka i izkustvo [Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. I. София: Наука и изкуство].
- Tsonchev 1929:** Tsonchev, P. Iz stopanskoto minalo na Gabrovo. Sofia [Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. София].
- Valchev 2008:** Valchev, B. Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskia ezik. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski [Вълчев, Б. Възрожденските граматики на българския език. София: УИ Св. Климент Охридски].
- Vekov 2015:** Vekov, M. Metrichnata sistema v Bulgaria. Metrichni reformi i metrologichna deynost XVIII-XX. Elektronna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika. Sofia [Веков, М. Метричната система в България.

Надка Николова. Кореспонденция „на свой языкъ“...

Метрични реформи и метрологична дейност XVIII-XX.
Електронна библиотека по архивистика и документалистика. София]
<https://electronic-library.org/books/Book_0057.html#b0141
(status10.03.2021)>.

РЕЛИГИОЗНИ ЕЛЕМЕНТИ В ТУРСКАТА ПОЕЗИЯ СЛЕД ТАНЗИМАТА

Вежди Хасан

RELIGIOUS ELEMENTS IN TURKISH POETRY AFTER THE TANZIMAT
Vezhdi Hasan

***Abstract:** Turkish poets turn to religious topics immediately after converting to Islam. The orientation towards Western literature led to the adoption of the poetic forms. Society's worldview changed. After the Tanzimat, the religious elements continued to be present in Turkish literature, but through the prism of social relations in Turkish society. The authors found inspiration in the religious images in the holy books. Both their hardships and their personal virtues were described. The poets emphasized their determination and steadfastness in the name of good. They set personal examples of modesty, tolerance, strength and self-sacrifice. Through the religious images, poets sent messages to the modern people.*

***Key words:** Turkish literature, religious elements, poetry*

***DOI:** <https://doi.org/10.46687/JHDS5061>*

Религиозните образи заемат особено място в турската литература както преди, така и след Танзимата¹. В поезията срещаме имената на пророци и светци като Адем (Адам)², Хабил (Авел), Муса (Мойсей), Исхак (Исаак), Юсуф (Йосиф), Давуд (Давид), Ибрахим (Авраам), Нух (Ной), Иса (Исус), Муса (Мойсей), Нух (Ной), Сюлейман (Соломон), Юсуф (Йосиф), Мухаммед, Али и др. (Tökel 2000: 99-100). Освен че те са вдъхновение за поети и писатели, чрез религиозните образи се проследява и историята на човечеството. Най-често срещан е образът на Адем (Адам). Този интерес може да се обясни и с желанието на хората да научат повече за възникването на живота на планетата. Авторите описват с подробности живота на първите хора Адем (Адам) и Хава (Ева) в рая, а

¹ Танзиматът, чисто началото се поставя с прочитането на Гюлханския хатишериф на 3 ноември 1839 г. в парка Гюлхане, се свързва с обществени реформи в Османската империя, започва с въвеждане на пакет от закони, обнародвани от султан Абдул Меджид (1839-1861) при встъпването му на престола. Завършва с приемането на първата османска конституция през 1876 г. Танзиматът поставя началото на модернизация и европеизация на държавата. Социално-икономическите и културните промени, които характеризират прехода към модерната епоха, оказват сериозно влияние върху всички сфери на турското общество. Танзиматът поставя и начало на новата турска литература.

² В скоби са посочени имената, с които са известни в Библията.

после и на Земята. Те са изпратени на земята след неспазване на божията забрана. Според християнската религия това е първородният грях и хората се раждат грешници (Paz 1996: 24). В турската поезия Адем е известен като баща на човечеството (на турски *Ebü'l Beşer*) и като чистото създание на Всевишния (на турски *Safiyullah*). Той е създаден от пръст (кал). Името му означава *човек* (на турски *âdem*), както и *нищета* (на турски *adem*) (Pala 1989: 6-7). В суфизма³ едно от висшите стъпала на духовното извисяване е факир (нищета), разбираан като освобождаване от привързаността към материалното и създаване на висша пустота, готова да поеме Откровението. В този смисъл висшата пустота е ценна колкото съкровищата на Балха⁴ (Chalakov, Hasan 2008: 220). В стихотворението си „Ябълка I“, Салих Зеки Актай пише:

Преди да се види светлина в бездната на хаоса,
Преди от вечен сън да се събуди мрака,
Защото божествената светлина оцвети земята,
Създаде осем рая около своя трон,
По клоните на туба⁵ се появиха всички плодове,
Състрадателният Аллах разреши на Адем,
Каза: вземи от всеки плод, от всеки клон (Aktay 1932: 108).

В стихотворението „Човечество“ Джахит Съткъ Таранджъ пише, че грехът привлича хората. Според него човекът предпочита земните приключения пред вечното щастие в рая. В този смисъл ябълковото

³ Суфизмът или тасаууф е течение в исляма, стремящо се към разкриването на негови скрити мистични измерения. Последователите на суфизма се наричат суфии или дервиши. Класическите суфистки учители дефинират суфизма като „учение, чиято цел е поправянето на сърцето и отвръщането му от всичко друго, освен от Аллах Теалъ“ <<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%84%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC> (status 11.11.2021)>. Суфийската поезия е направление в старата турска литература.

⁴ Султанът на Балха – Едхем (Хазрат Ибрахим бен Адхам), починал между 875 и 880 г., първоначално живее в невероятен разкош, но се отказва от короната си на цар и става дервиш. Известна е следната притча за него: *Веднъж са се карали два дервиша. Ибрахим казал: „Вие нищо не сте платили за да живеете в нищета. Тъй като сте получили това право безплатно – ценете го“*. Един от дервишите ехидно отговорил: *„А ти да не би да си платил висока цена за да станеш дервиш?“* Ибрахим спокойно го погледна и каза: *„Да в замяна на това аз дадох царството Балха, но смятам, че платих малка цена за правото да се наричам дервиш. В сравнение с царството, това е много ценно нещо, братко“*.

⁵ Туба е дърво в Рая, клоните на което са надолу, а корените – нагоре.

дърво е символ на удоволствията и желанието за живот. Както Адем и Хава, въпреки всички предупреждения, са откъснали ябълката и са извършили грях, така и съвременният човек иска да живее без ограничения и е склонен да върши грехове:

Вярно е, че съм потомък на Адем и Хава;
Влюбих се в ябълковия клон.
Все още помня дъжда от потопа.
Благодарен съм, че достигнах до сала на Нух.
Ако е писано да умра някой ден,
Светлината в очите, труда, потта на челото,

Добрите и лошите дни, които съм преживял
Не бих ги заменил за приказките за рая (Taranci 1946: 45).

В стихотворението „*Труден преход*“, поетът Бехчет Неджатибил пише за трудностите в живота, започнали още с появата на първия човек:

Времето се върти около Адем и Хава.
Светът е вечен с мъжа и жената,
Но, това което наричат живот,
От ден на ден става все по-труден (Necatigil 1983: 557).

В стихотворението „*Ръце*“ на Фарук Нафиз Чамлъбел се говори за греха и благочестието, които символизират ръцете. Има препратки към житията на религиозните образи. От една страна, в този поетически текст се говори за ръката на Зюлейха, разкъсала ризата на Юсуф, а от друга страна, за изцеляващата ръка на Иса, ръката на Муса, прокарваща път през морето, и ръката на Мухаммед, извличаща вода от пустинята. Хава е подмамена от дявола да откъсне забранения плод:

Натъжи ни този грях, трябва възмездие
Подмамвайки я да докосне забранения плод
Превърна в ад земята за Адем, ръката на Хава (Çamlıbel 2012: 187).

В стихотворението „*Острови от цветя*“ поетът предрича, че след всяка раздяла предстои ново сближаване:

Да се срути всеки ден по един свят в далечината.
Намерили отново рая Адем и Хава (Çamlıbel 2012: 50).

Според Айхан Кърдар алчността на хората води началото си от Адем и Хава. Те не се примиряват с това, което им е дадено, а искат и всичко останало. По този начин вредят на самите себе си. Поетът смята, че алчността е в основата на повечето злини:

Омесени сме с ревност жълта,
Омесени сме с алчност червена,
Омесени сме със страх черен,
Адем и Хава поставиха началото на греха (Kırdar 1961: 12).

За поети като Бекир Съткъ Ердоган Адам и Ева символизират любовта. В стихотворението „Пътища“, поетът пише:

Знам за път, който води към Адем и Хава,
Знам за път, който води към любовта и обичта.
Един път, който, преминавайки през градините на живота
С годините, с мъката, води до отвъдното (Erdoğan 1965: 32).

Юсуф Зия Ортач също се спира на начина, по който Хава е подмамена от дявола. Дяволът символизира егото, а човекът е подвластен на своето его. Същевременно описва и любовта на Адем и Хава:

Дяволе, подмамил даже Адем и Хава,
Дяволе, изхвърлил на земята Адем и Хава от небесата.
.....
Сега Адем стене на далечен остров.
Едно време беше в рая той.
Хава, Хава, кажи ми бързо къде си?
Трепти гласът ти в разбитата ми душа!
Да бях вихър да отвея душите,
Хава!... Хава!... Ако можех да те зърна!
Лека полека ще ме убие тази мъка (Ortaç 1919: 18).

В периода на националната литература⁶ поети като Якуп Кадри също вмъкват елементи от житията на религиозни образи. Поетът е вдъхновен от притчата за Адем и Хава:

⁶ Националната литература се развива между 1911 и 1923 г. Представителите ѝ се стремят да изчистят езика от чуждиците, да наложат силабическото стихосложение и да се насочат към проблемите на обикновения човек.

Тази първа рана за душите ни въпреки всичко вечно ли ще ни боли? След този ден извършихме хиляди грехове; хиляди като Хава бяха ръка за ръка с хиляди дяволи; изядоха хиляди плодове, на нито една наказанието ѝ не продължи толкова дълго. С какво тази земя се отличава от рая? (Karaosmanoğlu 1970: 27).

В стихотворението „*От лозята на светците*“ Якуп Кадри описва няколко религиозни личности:

Скъпи приятелю, толкова ми се гади,
сякаш съм изпил кръвта на Хабил.
Спря ми дъха, сякаш плувам в Потопа,
сякаш лежа болен в постелята на Еюб.
Изморен съм,
сякаш години наред съм вървял след Муса.
Безпомощен съм,
сякаш се моля заедно с Исхак.
Толкова съм наранен,
сякаш съм разпънат на кръста вместо Иса.
Във всяка точка на тялото ми
и във всеки ъгъл на душата ми има следи от нещастие.
Но всички те са породени от първоначалното нещастие.
В кръвта има живот, в Потопа – сила, в мълниите – сила,
о Боже!
Какъв е смисълът да се доближа до Хава,
да се освободя от дявола
и да властвам над всички живи същества?
Ако съм далеч от тебе? (Karaosmanoğlu 1970:28).

В турската литература Муса (Мойсей) присъства както в поезията, така и в прозата. Той е източник на вдъхновение за поетите, които растат в атмосфера на мистицизъм. Затова поетите се интересуват от живота му и неговите чудеса. В свещените книги и в религиозните текстове Муса се споменава като пророк, който Всевишният изпраща на израилтяните. Той е един от пророците, споменати и в Корана. Поради тази причина се счита за свещен в ислямската вяра и култура. Образът на Муса вдъхновява мистични емоции:

Муса и магьосниците се изправиха един срещу друг.
Израел и Египет се изправиха един срещу друг.
Червено море се разтегна като кожа на елен.
В дървото имаше живот, макар и да беше изсъхнало.
Съживи го ръката на Муса
И дървото победи живака.

Вярата победи познанието (Karakoç 2010: 239).

В турската поезия Иса (Исус) е представен като пророк, който лекува болните, кара слепите да прогледнат и съживява мъртвите (Pała 1989: 248-249). Според исляма Всевишният не е роден, няма деца и няма равен на него. Адем (Адам) също няма баща, нито пък майка. Затова и Иса не е син на Всевишния. В Корана и хадисите⁷ се споменава като Иса (Исус), син на Мерйем (Мария) (Yıldırım 1991: 20). В стихотворението „Ръце“ Фарук Нафиз Чамлъбел описва изцелителната сила на Иса:

Молитвите му помагат на неподвижния да стане,
С докосване с ръце отваря очите на слепец (Çamlıbel 2012: 51).

Много автори се спират на притчата за Юсуф⁸ и Зюлейха. Зюлейха е дъщеря на султана на Магреб⁹. Тя се влюбва в египетски царедворец, който се появява в сънищата ѝ. След този сън Зюлейха решава да се ожени за него без да го е виждала. Всъщност това е позицията, която Юсуф ще получи в бъдеще, а Зюлейха, без да знае това, се омъжва за Потифар. Юсуф е син на Якуб¹⁰ и Рахил. Той е любимото дете на Якуб и това предизвиква завист у братята му. Те решават да се отърват от него. Пускат го в кладенец и се връщат при баща си с окървавената му риза. Обясняват му, че е разкъсан от вълк. Междувременно пред кладенеца

⁷ Хадис е устно предание за пророка Мухаммед. Колекциите от Хадиси са важни за определянето на Суната (или ислямския начин на живот) от традиционните ислямски школи <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Хадис> (status 10.11.2021)>.

⁸ Става въпрос за Йосиф – единадесетият син на Яков, който служи в Египетското царство в периода между 1900 – 1600 г. пр. Хр. Там тълкува сънищата на фараона. Владетелят му е благодарен, че е спасил народа от глад и го назначава за свой пръв помощник. Настъпва голям глад и в страната на Юсуф. Баща му изпраща синовете си в Египет, за да закупят зърно. Така те се срещат с Юсуф. Фараонът изпраща богати дарове на Якуб и го кани да се пресели в неговото царство с целия си род <[https://bg.wikipedia.org/wiki/Йосиф_\(Библия\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Йосиф_(Библия)) (status 01.10.2021)>.

⁹ Магреб е област от Африка, разположена на север от Сахара и на запад от Нил. В най-тесен смисъл съвпада с района на Атласките планини. От геополитическа гледна точка се счита, че областта включва Мароко, Западна Сахара, Алжир, Тунис, понякога Либия и рядко Мавритания <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Магреб> (status 01.10.2021)>.

¹⁰ Яков (или Иаков, изписвано в синодалния превод на Библията) е третият от библейските патриарси, по-малък брат на Исав. Преданието разказва, че при раждането си се е хванал за петата на своя брат, за да излезе от майчината утроба (производно от „акев“ – петà). Според Библията името Яков означава „който прави засада“ <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Яков> (status 01.10.2021)>.

спира керван. Търговците решават да напоят камилите и откриват момчето. Братята му виждат, че той е изваден от кладенеца и решават да им го продадат. Така попада в Египет. Търговците препродават момчето на Потифар. Юсуф спечелва доверието му и става управител в неговия дворец. Зюлейха се опитва да съблазни младежа, но той, воден от вярата си и уважението към господаря, отказва да се сближи със съпругата му. Разгневената египтянка, въпреки цялата си борба, не може да получи Юсуф и без колебание го обвинява в непристойни действия. Юсуф е хвърлен в затвора (Çetin 2000: 113-114). Макар и да го обича толкова много, го оставя да гние в тъмницата. В този момент се наблюдава инстинкт за самозащита, който се превръща в гняв и отмъщение (Türkdoğan 2008: 103). От една страна, Зюлейха показва смелост и се бори за постигане на целта си, а от друга страна, плаче и стене, жертвайки се за безнадеждната любов, което е типично за любовните истории на Изтока (Türkdoğan 2008: 103). В годините, когато Юсуф е затворен, тя прекарва времето си в сълзи и губи красотата си. Раздава богатството си на тези, които носят новини от Юсуф. След като загубва всичко, остава сама и никой не се сеща за нея. Дори смъртта я заобикаля. Преставя да контактува с външния свят и мисли само за Юсуф. Губи всичко материално и се отдава на духовното. Легендата за Юсуф и Зюлейха е едно от върховите постижения в древната литература и затова много автори от по-късни периоди се връщат към тази тема.

В стихотворението „Юсуфовци“ Фарук Нафиз Чамлъбел възвеличава осъдените по политически причини и ги сравнява с Юсуф. Според поета те споделят неговата съдба, защото са осъдени несправедливо:

Нощем в тъмницата юсуфовци лежат наредени.
От прежълтелите им лица разчитам съня им.
Някои са седнали на стол, а други са разпънати на кръст
И търсят своя свят в тъмницата (Çamlıbel 1969: 181).

В стихотворението „Ръце“ Фарук Нафиз Чамлъбел, описвайки ролята на ръцете в човешкия организъм, се спира на притчата за Юсуф и Зюлейха. Според него ръцете са много полезни, но могат да вършат и лоши неща. Поетът описва ръцете на Зюлейха, която съвсем незаслужено обвинява Юсуф:

Да бяха забравили Юсуф десетте му братя във водата,
Да бяха свършили мъките му в кладенеца,

Вежди Хасан. Религиозни елементи...

При пътуването на кервана от пустинята за Египет,
Да не беше се превърнал този ден в трон за Юсуф.
Четиридесет века си спомняме за едно:
Срама от разкъсването на ризата на Юсуф,
Отгоре до долу разкри ръката на Зюлейха (Çamlıbel 1969: 72).

Ариф Нихат Ася описва любовта си към любимата като се опира на любовта на Зюлейха към Юсуф. В стихотворението любимата му е красива като Юсуф, а той е влюбен като Зюлейха:

Виждам нов свят при всяко нейно идване...
Угасва светлината около мен и все още виждам...
Има промисъл в това, че я наричам Юсуф,
В сънищата си се виждам като Зюлейха (Asya 1976: 53).

В друго свое стихотворение Ариф Нихат Ася предава страданието си чрез преданията за Юсуф и Зюлейха и Лейла и Меджнун:

Юсуф спи в черната пръст без Зюлейха;
Меджнун спи в пустинния пясък без Лейла;
Бъди благодарен, че си в прегръдките на богатството.
Адем спи в пустошта без Хава (Asya 1976: 83).

Джемал Сюрея описва трудностите в своя живот, съпоставяйки ги със съдбата на Юсуф:

Родих се и отворих очи в един товарен вагон
И Юсуф, който се грижеше за зърното на фараона,
С разкъсаната си отзад риза
Напомняше на птица с прекършени крила (Süreyya 1973: 38).

Бехчет Неджатирил свързва изхвърлянето на Юсуф в кладенеца с раздялата. В стихотворението си „Раздяла” описва трудностите в живота на двама влюбени:

Керваните си тръгнаха,
Юсуф е в кладенеца.
Събужда се и спи, и пъшка
В градината на Юсуф.
Опря се на клона и охка.
Керваните си тръгнаха.
Докога ще е раздялата?
Младежът е в хотелска стая.

Седи, разхожда се и плаче.
Девојката е при својата мајка.
Гледа огледалото и плаче.
Докога ще е раздялата? (Necatigil 1944: 11).

Описвайки трудностите во животот, Орхан Вели се спира на потребноста од справедливо распределение на богатата и посочва за пример Јусуф:

Дядо и за нас од брашното, дядо и за нас.
Идете, жито раздава Јусуф.
Дядо и за нас од брашното, дядо и за нас
Преди да дојде слнчевото затемнение (Veli 1973: 23).

Поетот Джошкун Ертепнар, представител на кругот Хисар¹¹ во новата турска литература, набљуга на невинноста на Јусуф и на меката на неговиот баба. Во исламот Јусуф е символ на несправедливото обвинение:

Да знаеш е хубаво,
Да знаеш е и страшно..
Знаех за братјата на Јусуф, кои го хвърлиха во кладенец.
Знаех за солзите на Јусуф..
Знаех за меките на Иса заради вјрата (Ertepinar 1969: 27).

Представителите на Второто ново¹² черпаат вдъхновение од суфизмот и обрѓаат поглед кон поезијата и филозофијата на личности како Мевљана Џељаледдин Руми¹³ и Јунус Емре¹⁴. Сезаи Каракоч споделил: „*Ќе възродим Анадола така, както го е правил Мевљана след опустошенията на крстоносците, нахлули од запад и монголите - од изток.*“ Во стихотворението „*Възраждане*“ пише:

¹¹ Кругот Хисар се појвува през 50-те години на XX век. Представителите му сметаат, че поезијата треба да е независна од идеологии и да приема новостите.

¹² Второто ново е течение во новата турска литература. Појвува се през 50-те години на XX в. Представителите му користат сложни симболи во поезијата, набљугаат на описанијата. Вдъхновуваат се од дадаизмот и сюрреализмот.

¹³ Мевљана Џељаледдин Руми е великиот исламски мистик, поет и проповедник, живел през XIII в. Проповедува толерантност кон сички хора без значење на вјера, етнос и раса.

¹⁴ Јунус Емре е известен турски суфист, живел през XIII в. Стиховите му се посветени на любовта кон човека и природата.

Според това, което ме научи мама,
Аллах е по-близо до мен от моята аорта.
Мама ме научи какво е роза¹⁵.
Розата е потта от слънцето на Неговата безгранична доброта.
Мама тайно плачеше, произнасяйки името на Юнус.
Дърветата плачеха, небето потъмняваше, слънце и луна са в плен.
Баща ми, подготвяйки се за битки в дългите зимни нощи,
Качил се на бял кон, идваше Али¹⁶ (Fuat 1994: 529).

Хазрети Али присъства и в много други произведения. В текста на турския епос „*Къбороглу*” пише: „*Али ще се качи на трона. Сълзите в очите изведнъж ще секнат. Али този ден е твоят ден*“. Влиянието на исляма се проявява във всички версии на епоса (Chufadar 2019: 90-91).

Убеден, че поезията трябва да отразява историята, културата и битата на дадена нация, Едип Джансевер смята, че поетът трябва да е и добър психолог, да познава в детайли естетиката на обществото и да усеща динамиката на нейното развитие. Според него е необходимо в стихотворенията да присъстват типични за езика изрази и словосъчетания, които да обогатят поезията (Cansever 2000: 71-72). Едип Джансевер, също като останалите представители на Второто ново, използва религиозни елементи, за да подсили въздействието на стиховете:

Боже, за нея една люлка!
Камък, за да не спре камъка!
За да не замръзне в празнотата,
Боже, за нея една люлка!
Да ходи в празнотата и да се връща... (Cansever 2011: 105).

Без съмнение, централно място сред религиозните образи в турската литература е образът на пророка Мухаммед. В турската литература се набляга на добродетелите, на които учи последователите си. Много често е наричан „Любимият на Аллах“ (на турски: *Habibullah*). В старата турска литература са писани жития за пророка (на турски: *Siyer-*

¹⁵ В исляма розата е символ на пророка Мухаммед.

¹⁶ Али е племенник на пророка Мухаммед и съпруг на дъщеря му Фатима. Известен е със своята смелост.

i Nebi), а по-късно и мевлиди¹⁷ (Çelebioğlu 1998: 356-357). Всеки етап от живота му е описан в отделни литературни произведения. Едно от най-оригиналните сред тези произведения е „*Раждането на пророка*“ (*Mevlid-iNebi*). В него се описват раждането, животът и смъртта на пророка. По повод нощта на раждането поетът Мехмет Акиф Ерсой възхвалява пророка Мухаммед в две свои стихотворения, написани през 1910 и 1911 г. В тях Мехмет Акиф отправя и послание към последователите на пророка.

Ей, нощ, да беше продължила да съществуваш.
Да беше превърнала деня в светлина (Ersoy 1910).

В стихотворението „*Една нощ*“ Ерсой пише, че роденият преди четиринадесет века пророк на четиридесет години е получил просветление. Дошъл е да спаси човечеството от самоунищожение. Изградил е нов ред, основаващ се на толерантно съжителство между хората. Пророкът е описан като борец срещу несправедливостта и закрилник на онеправданите.

Четиринадесет века минаха, ей, нощ!
Роди светлина от небесата, нали?
...
Боже, това сираче, плаващо в полята ти, е като бисер.
Никога да не се чувства сираче... Амин (Ersoy 1911).

* * *

Спаси хората този безгрешник.
С един размах отстрани злодеите (Ersoy 2007: 513).

Мехмет Акиф иска обществото да се отърси от негативното и да поеме по нов път, по пътя на прогреса. Той отправя молитви към Всевишния да спаси човечеството от деградацията и разрухата:

¹⁷ „*Мевлид*“ означава „рождение“. Нощта на рождението на пророка Мухаммед Расулюллах „саллялаху алейхи ве селлем“ се нарича *мевлид-кандил* (кандил = нощ). Това е нощта между 11-я и 12-я ден на месец реби’ул-еввел. След нощта кадр това е следващата най-ценна нощ в исляма <www.ehlisunnetbg.com/statii/mawlid/ (status 12.10.2021)>.

Не оставяй Исляма самотен!
Не оставяй Исляма безпомощен (Ersoy 2007: 244).

В стиховете на Неджип Фазъл Късакюрек пророкът Мухаммед е представен като символ на единението и пример за подражание. Той е на мнение, че редът, въведен от пророка, трябва да се разпространи в най-чистата си форма. Повечето от стиховете му на религиозна тематика са събрани в стихосбирката „*Мъка*“:

В тебе е човекът и обществото, в тебе е основата и сградата.
Повярвахме в това, което си ни донесъл и си ни научил (Kısakürek 2015: 79).

Поетът Сезаи Каракоч пише, че пророкът Мухаммед е освободил хората от невежеството. Спасил ги е от насилието. Пророкът трябва да е пътеводна светлина за младото поколение (Karakoç 2015: 418). Затова са описани и неговите възможности:

Той е извора, в който е изчистена ризата на Юсуф.
Вратите на Египет се отварят чрез него.
Той разтопява желязото на Давуд.
Той говори чрез мравката (Karakoç 2010: 188-189).

Поетът споменава останалите пратеници и в други свои стихотворения:

Дойде и Муса.
Бяха изписани мраморни плочи.
Дойде и Ибрахим.
Около него беше огнен обръч.
...
Дойде и Юсуф.
Вдясно от него бе Бюнямин.
Дойде и Сюлейман.
Извести ни една древна мравка.
Дойде и Давуд.
Разчу се навсякъде (Karakoç 2010: 262).

В турската поезия Сюлейман (Соломон) е символ на чудотворна сила и власт. Той е повелител на демони, а тронът му се носи от ветровете. Сюлейман е пророк и владетел. Посветен е в тайните науки и притежава свръхестествени възможности. Владее езиците на всички животни и общува с тях. Според Корана той е син на Давуд (Давид).

Смята се, че е живял между IX и X век пр. н. е. и е царувал повече от четиридесет години (Onay 2004: 445). Поетите се придържат към описанията му в Корана. Описва се неговият трон, споменава се за разговорите му с мравки, с диви животни и хищни птици (Levend 1984: 120). Поетът Айхан Кърдар се спира на неговите свръхестествени възможности:

Събуди се, Велики Сюлейман!
Събуди се!
Научи ме на езика на птиците и вълците (Kirdar 1961: 27).

Танзиматът е свързан с политически и социално-икономическите промени в Османската държава и внася промени в културата и изкуството. Турското общество се ориентира към западния начин на живот, което оказва влияние и на турската литература. Появяват се нови жанрове. Западното влияние получава силен тласък след обявяването на страната за република. Турските поети продължават да вмъкват религиозни елементи в стиховете си. Те се опират на житията на религиозните личности, описани в свещените книги. Много често се споменава за Адем и Хава (Адам и Ева). Поетите ги свързват с първородния грях и с идеята, че човечеството е обречено да страда. Това усещане се подсилва и от притчата за Кабил и Хабил (Каин и Авел), където Кабил убива своя брат. Всъщност това е първото братоубийство. В поезията са вплетени и много други образи – Сюлейман (Соломон), Юсуф (Йосиф), Давуд (Давид), Муса (Мойсей), Ибрахим (Аврам), Нух (Ной) и др. Сред тях централно място заема образът на пророка Мухаммед. Изтъквайки достоинства на религиозните личности, поетите наблягат на ценностите, които те изповядват. По този начин те отправят послание към съвременниците си за изграждане на толерантно и състрадателно общество. Чрез своята скромност, милосърдие и саможертва религиозните личности са пример за духовно усъвършенстване.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Aktay 1932: Aktay, S. Z. Asya Şarkıları. İstanbul: Sühulet Kütüphanesi.

Asya 1976: Asya, A. N. Rubaiyyat-ı Arifî. İstanbul.

Chalakov, Hasan 2008: Chalakova, T., V. Hasan. Metafora v edin ot gazelite na Nefi. Payazhina na smisala. – In: Godishnik na Shumenskiya universitet „Episkop Konstantin Preslavski“. Fakultet po humanitarni nauki. T. XIXA. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, s. 197-223 [Чалъкова, Т., В.

- Хасан. Метафора в един от газелите на Нефи. Паяжина на смисъла. – В: Годишник на Шуменския университет. Факултет по хуманитарни науки. Т. ХІХА. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 197-223].
- Cansever 2000:** Cansever, E. „Edip Cansever’le Konuştum“, Gül Dönüyor Avucumda, İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Cansever 2011:** Cansever, E. Sonrası Kalır, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çamlıbel 1959:** Çamlıbel, F. N. „Eller“, Heyecan ve Sükun, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Çamlıbel 1969:** Çamlıbel, F. N. Han Duvarları, İstanbul.
- Çamlıbel 2012:** Çamlıbel, F. N. Han Duvarları / Toplu Şiirler. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Chelebioğlu 1998:** Çelebioğlu, A. Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul.
- Çetin 2000:** Çetin, N. Yeni Türk Şairinin „Yusuf ve Züleyha Hikâyesi“ Duyarlığı. Türkoloji Dergisi. 109-143.
- Chufadar 2019:** Chufadar, N. Fantastichnite elementi v destanite za Kyoroglu. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 192 s. [Чуфадар, Н. Фантастичните елементи в дестаните за Къороглу. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 192 с.].
- Erdoğan 1965:** Erdoğan, B. S. Dostlar Başına, İstanbul.
- Ersoy 1910:** Ersoy, M. A. „Leyle-i Mevlidü’n-Nebî Aleyhisselâm“, Sırât-ı Müstakîm, Cilt: 4, Sayı: 81, 12 Rebülevvel 328 (24 Mart 1910).
- Ersoy 1911:** Ersoy, M. A. “Leyle-i Mevlidü’n-Nebî Sallallahu Aleyhi ve Sellem”, Sırât-ı Müstakîm, Cilt: 6, Sayı: 132, 14 Rebülevvel (16 Mart 1911).
- Ersoy 2007:** Ersoy, M. A. Safahat, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ertepinar 1969:** Ertepinar, C. „Öğrensin İnsanoğlu“, Güzel Dünya. Ankara.
- Fuat 1994:** Fuat, M. Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi, İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Karakoç 2010:** Karakoç, S. Gün Doğmadan, İstanbul: Diriliş Yayınları.
- Karakoç 2015:** Karakoç, S. Günlük Yazılar II – Sütun, İstanbul: Diriliş Yayınları.
- Karaosmanoğlu 1970:** Karaosmanoğlu, Y. K. Erenlerin Bağından, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kırdar 1961:** Kırdar, A. Lo, İstanbul: Baha Matbaası.
- Kısakürek 2015:** Kısakürek, N. F. Çile, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Naci 2003:** Naci, F. Reşat Nuri’nin Romancılığı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Necatigil 1944:** Necatigil, B. Değirmen, İkinci Kânun, İstanbul.
- Necatigil 1983:** Necatigil, B. Düz Yazılar, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Levend 1984:** Levend, A. S. Divan Edebiyatı Kelimeler, Remizler, Mazmunlar, Mefhumlar. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Onay 2004:** Onay, A. T. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, İstanbul: MEB Yayınları.
- Onur 1991:** Onur, M. N. Yusuf u Züleyhâ, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Pala 1989:** Pala, İ. Ansiklopedik Divan Şiirleri Sözlüğü, C 2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Paz 1996:** Paz, O. Çamurdan Doğanlar, İstanbul: Can Yayınları.
- Süreyya 1973:** Süreyya, C. „Kişne Kırazımı ve Göç, Mevsim“, Beni Öp Sonra Doğur Beni, İstanbul.
- Tarancı 1946:** Tarancı, C. S. Otuzbeş Yaş, Varlık Yayınları. İstanbul.
- Tökel2000:** Tökel, D. A. Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar Şahıslar Mitolojisi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türkdoğan 2008:** Türkdoğan, M. Klasik Türk Edebiyatında Yusuf u Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Veli 1973:** Veli, O. „Buğday“, Bütün Şiirleri, 12. basılış, İstanbul.

Електронни ресурси

- <www.ehlisunnetbg.com/statii/mawlid/(status 15.06.2021)>
- <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Маргеб> (status 05.06.2021)>
- <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Яков> (status 20.06.2021)>
- <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Хадис> (status 06.07.2021)>
- <https://bg.wikipedia.org/wiki/Йосиф_Библия (status 20.06.2021)>
- <<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%84%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC> (status 20.06.2021)>

ВИЗИЯ ЗА ЛУДОСТТА В КОРПУС ОТ БЪЛГАРСКИ ЛИТЕРАТУРНИ ТЕКСТОВЕ В ПЕРИОДА 1894 – 1990 ГОДИНА

Веселин Веселинов

VISION OF INSANITY IN THE BULGARIAN LITERARY TEXTS
(1894 - 1990)
Veselin Veselinov

Abstract: *Insanity fascinates novelists and poets, who weave it into their writing, in spite of its ever puzzling complexity. The literary works of the Bulgarian canonical writers shed light on the various types of mental health issues through topic variations and viewpoints in psychiatry and psychoanalysis. The article discusses some of the most iconic figures in the local classical literature such as Ivan Vazov, Kiril Hristov, Elin Pelin, Georgi Stamatov, Geo Milev, Aleksandar Vutimski, Aleksandar Gerov, Pavel Vezhinov, Ivan Radoev, Dobromir Tonev and Boris Hristov, trying to answer the question if their fiction definitions can moderate or depict psychotic disorders, drawing a relevant conclusion about the status of our knowledge of the etiology and meaning of schizophrenia.*

Key words: *classical Bulgarian literature, psychiatry, psychoanalysis, insanity*

DOI: <https://doi.org/10.46687/UNLY7910>

Предисловие

*А ако искаш да узнаеш повече за лудостта,
възлез до мен и виж през процепа,
от който Бог ни гледа, че
всяко деяние човешко, освен служенето
Нему, е налудно...*

Борис Христов – „Спомени за хора, камъни и риби”

За лудостта като че ли не съществува базово знание в най-висш смисъл, по посока на единна, цялостна, философски „опакована” в познавателни рамки и постулати позиция, която да притежава интердисциплинарен характер. Макар да е проблем с общочовешко значение, тя все още е като уравнение с много неизвестни. Назряла е необходимостта от по-детайлно и най-вече дълбоко вглеждане в нейната феноменология, което да заеме средишно място в бъдещото ѝ широко тълкуване в колкото се може по-едри контексти, чрез интегриране и

съгласуване на доказателства и информация от всякакви източници и концепти.

Понятието „психоза” бива обговаряно като „психична болест, съпроводена с дълбоки разстройства на душевността в по-тесен смисъл на думата”¹ в психиатрията; като „сложно психобиологично заболяване, водещо до такава степен на дезорганизация, че човекът преживява основни промени в личността и големи затруднения в житейското си функциониране”² в клиничната психология, а вглеждайки се и през окуляра на психодинамичната доктрина, откриваме дефиницията „нарцистична невроза”, характеризираща се с оттегляне на либидото навътре, резултат на значително смущение във връзката на аза с външния свят³. Налице са и алтернативни, доста спекулативни гледища, като това на унгарския психоаналитик Майкъл Балинт⁴, с описания от него дефект на психичната структура в смисъла на „недостатък” (необходимо условие за всяко заболяване), което пък се доближава до допускането на един от най-влиятелните френски интелектуалци Жак Лакан за наличие на „елементарен феномен”⁵, в който се проявяват най-ранните фактори, определящи и отключващи страданието. Съществуват и съвсем крайни схващания: например австрийският учен Вилхелм Райх⁶ радикализира идеята за „дявола” като точен израз на шизофренната деформация на природата в човека. Като остро философски въпрос лудостта бива дефинирана „в нейната най-обща, но и най-конкретна форма” от Мишел Фуко⁷ по следния начин – „несъмнено нищо друго, освен отсъствие на дело”.

¹ Вж. Panteleev 1992: 83-102 за характеристика на човешката личност при значителна част от душевните заболявания.

² Вж. Corsini 1998: 1427-1428 за материали, свързани с шизофрения и шизотипна личност.

³ Вж. Froyd 2014: 244-252 за фундаментални различия между невроза и психоза.

⁴ Вж. Tome, Kehele 2009: 336-339 за теория за възникването на психични и психосоматични заболявания и терапевтично-техническата концепция за новото начало.

⁵ Вж. Wachsberger 2013: 126-127 за хипотезата за първоначално увреждане, предхождащо лудостта.

⁶ Вж. Rayh 2012: 504-511 за описание на термина „шизофренно разцепване”.

⁷ Вж. Fuko, Derida 1996: 32-38 за необходимост от изработване на история на лудостта (структурално изследване на историческия ансамбъл – понятия, институции, юридически и полицейски мерки, научни концепти).

Въобще са правени множество опити да се установи природата на явлението, изказвани са различни проникновени предположения в науката, но в никакъв случай не бива да се пренебрегва и ролята на художественото слово при откриването на големите истини. Дали те не са именно в голямата литература, чиито високи измерения значително да спомогнат да се обозрат основните пунктове на психозата като феномен? Пътят за изясняване на нейните особености би могъл да се опре на един **обстоен анализ на употребите, мястото и изображението на понятието в контекста на фикционалното** (който е и задача на настоящата разработка) чрез **изграждане на мрежа от произведения, необходими за задълбочаване в тематиката до постигането на целта – историческа справка за лудостта от литературна перспектива**. Обект на изследването са прозаически и поетични родни текстове с ореола на нетленното, които очертават тематичната територия на менталното увреждане в националния културен канон. Следва да дефинираме и изградим работните хипотези, са открити в следващите пунктове.

1. Предполагаме, че в зоната на книжовност от такъв калибър няма да фигурира строго разделение между физиологично и психично (така характерно за някои медицински теории⁸), що се касае до произхода и интервенирането на шизофренията. Представянето на личността би било дихотомно (като единство между душа и тяло).

2. Смятаме, че фокус в прозата не е толкова метафориката на лудостта (смелост, неистова жажда за свобода, борба и революция), колкото болезненият въпрос на етиката⁹, свързан с другостта (за отношенията на дръзналия да се опълчи срещу вкоренената в нашите земи традиция отделен човек с общността¹⁰, имайки предвид и социалните разломи в българската история). Дълбоката връзка между литература и епоха може да отговори на множество етични въпроси, свързани с психичните заболявания и начина, по който едно общество ги възприема и третира.

3. Очакваме, че с инструментариума на поетичното слово¹¹, болестта ще бъде романтизирана, като образците в това поле (Гео Милев, Александър Вутимски, Иван Радоев и Борис Христов) биха тласнали

⁸ Вж. Zarganov 1966: 12-18 за връзка между нервна система и болест.

⁹ Вж. Markova 2017: 119-133 за основания за респект на хора с ментални увреждания.

¹⁰ Вж. Marinov 2010: 415 за връщане на болния в общността и социотерапия.

¹¹ Вж. Freud 2017: 25-34 за психоаналитична интерпретация на въпроса откъде поета черпи сюжетите си.

научните дирения в посока, доближаваща се до идеите на феноменолозите (напр. Томас Шаш) за отказ от категориите „болестно” и „здрavo”/ „абнормно” и „нормално” и възприемане на невротичите и психотичите не като телесно болни, а като „своенравни характери”¹². Тук е мястото да упоменем негативната натовареност на термина „лудост” и стигмираните страдащи (напр. „Човекът в ъгъла”), които биха били поставени върху нова, правдива плоскост благодарение на лексиката от висок регистър и философското дискутиране, към което предразполага тя. Така или иначе, заблуждения и широко разпространени предразсъдъци могат да се преодолеят единствено чрез ярки внушения при съприкосновението с хуманни позиции, които да възпитават емпатия и способност да възприемаме отсрещния с различността му и в неговото многообразие. Тук е редно да си припомним и позицията на самия Платон за източниците на поетиката, а именно вдъхновението и лудостта (Pancheva, Licheva, Yanakieva 2007: 18-23). Той вижда процеса на творене като състояние на изстъпление, загуба на разум и липса на контрол – налудна обзетост от музите, вакханически ентузиазъм, подтикващ към сътворяване на поезия.

4. Макар и поставено за обсъждане, търсенето на генеалогичните начала на страданието няма да бъде отразено разгърнато и ще остане въпрос, който да се разрешава в нашата съвременна книжнина за сметка на многообразната клинична картина на болестта (вж. Petrov 2010: 230-245 за богато, подкрепено с примери от практиката на велики учени описание на шизофренията) в класическата изказност на капиталните трудове.

Нека да отбележим, че поради формата на статията, е практически невъзможно да включим в размишленията си цялата съществуваща до този момент българска класика със свои версии за психозата, както и липсата на авторови претенции за непогрешимост, меродавен поглед и оценъчен радикализъм. Но за по-голяма пълнота на картината споменаваме и няколко примера за шедьоври на човешката мисъл в световен мащаб, които тематизират душевната нестабилност чрез прелюбопитни въпроси и интимни възгледи: „Крал Лир” на У. Шекспир, „Идиот” на М. Достоевски, „Записки на един луд” на Н. Гогол, „Лудите” на П.-Ж. дьо Беранже, „Полет над кукувиче гнездо” на К. Киси, „Лудостта на Мая Скворон” на А. Минковски, Дон Кихот де ла Манча”

¹² Вж. Ratner 2010: 657-660 за възгледи на Шаш за психиатрията като институция.

на М. де Сервантес, „Лудият” на Ш. Петьофи, „Всеки бяга след лудостта си” и „Гений и лудост” на Д. д'Амброзио, „Стъкленият похлупак” на С. Плат, „Психиатрична болница Творки” на М. Биенчик, „Събрани есета за шизофренията” на Е. Уанг и т. н. Прави впечатление, че лудостта е предпочетена и вмъкната още като заглавие на повечето чужди творби, за разлика от перото на нашите класици, които сякаш я избягват в този смисъл (с изключение на „Лудата” на Е. Пелин, „Лудият” на А. Вутимски, „Поема, написана там от един луд” на И. Радоев и донякъде Кирил-Христовата „Бездна. Изповед на един умопобъркан”). В най-новите ни духовни пространства това като че ли е преодоляно и в обозримото бъдеще (в следваща статия на автора по темата), обект на целенасочен анализ и размишления ще бъдат актуални произведения като „Лудост” на Калин Терзийски, „Шизофреничката” и „Заблудите на психиатъра” на Йордан Иванов, „Дали съм луд”, „Диагнози”, „Луда съм, Господи” и „Без диагноза” от стихосбирките „Свят за лудите” и „Кабинети за ближни” на Ники Комедвенска, „Лудница” на Мартин Карбовски, сборника с разкази „Хоризонтите на лудостта” на Донко Найденов, „Лудият Лука” на Емил Андреев и „Адвокатът на лудите” на Владо Любенов.

Научно тълкуване на творчеството

Науката е безценен склад, който не гине...

Иван Вазов

Литературата и науката са важни съставки при формиране на интелектуалното поле на една нация. А екзистенциални въпроси се интерпретират най-добре през непреходните идеи на изкуството, особено що се касае до духовната вселена на всяка нация, с класическите модели на нейната традиция. Там ни очаква богата палитра от гледни точки към заобикалящите ни казуси, която да разшири погледа към тях или поне да поднесе ценни исторически знания. Значението на всяко такова наследство е не само естетическо и поучително, но и познавателно, стига то да бъде всестранно осмислено чрез литературни, предимно критични прочити.

Високохудожествените творби са своеобразни интелектуални ориентири за фундаменталните теми от нашия живот, а тенденциите са към доближаване на границите между фикция, философия и емпирика, към откриване връзката между литературен сюжет и научна проблематика, до постигане на универсална лексикална лаборатория, която да насочи към ново поле за размишление, изхождайки от идеята за

литературата като продуктивен хоризонт на общуване (четена откъм и през психологическото), оказващ най-силно въздействие и внушение върху интелигентната аудитория, противопоставяща се на безкнижността.

До този момент броят на сериозните анализи на употребата на лудостта в наративната традиция не е чак толкова значителен за България, като най-голямо впечатление прави монографията на София Ангелова-Дамянова, озаглавена „Сънищата на разума: истории на лудостта в българската проза” (Angelova-Damyanova 2015), в която авторката си поставя за цел изграждането на цялостна концепция за лудостта в следосвобожденската проза. Тук са добавени няколко белетристични произведения, които не са разгледани в иначе проникателния труд на Дамянова, вмъкнати са и еталонни поетически образци, за да се допълни картината с възгледи на мислителите на родната словесност по темата и да се провери приложимостта на медицинските и психологически характеристики на заболяването към неговото творческо изобразяване.

Съпоставката на сходни, дори тъждествени идеи през призмата на този прецизен инструмент – литературата, спомага за направата и на големите обобщения и изводи, които да ни приближат до истината на моралните уроци и да очертаят следващите епистемологични пътеки, по които да поемем с осъзнат интерес и необходимост от по-конкретни ценностни ориентири. Темата би могла да има много и разнопосочни интерпретации, ракурси и нееднозначни отговори, принадлежащи едновременно на медицина, философия, изкуство, дори политика и т. н.

Главни измерения на лудостта в духовните пространства на българската литература

*В края на краищата няма е толкова важно
дали човек е луд, или нормален?
Важното е да се усеща добре...
Павел Вежинов – „Барьерата”*

Съществена част от нравственото и образователно възпитание на неукрепналия дух на нацията и неоченим документ на времето, романът „Под игото”, дело на най-едромащабната фигура в нашата литература – Иван Вазов, предлага своя собствена дефиниция за лудостта, която е с висок метафоричен регистър. Бягството от стигмата „градски идиот” е осъществено до голяма степен чрез цялостното налагане на образа на душевно страдащия Мунчо, живеещ в неразградената

предосвобожденска традиционна общност, която не си позволява да го сочи с пръст, нито да го изключи от своите редици (социална съвест). В редките случаи, в които се сблъскваме с някакви нюанси на неприемане (обръщения като „скот” и действия по посока отнемане на свободата – напр. заключването като „някой бесен луд в кулата, до манастирската вратня”), става ясно, че те са продиктувани от чуждия, външния, от врага, тъй като повествованието броди през времето на османското владичество. Страдащият се превръща не само в нарицателно: „Мунчо викахме на градския луд” (Gospodinov 2014: 142), но и „гложди” въображението на поколения автори в концептуалните им търсения, като в по-актуални текстове често откриваме по нещичко от него (например у Вуча лудия в „Аз още броя дните” на Георги Бърдаров, у дядо Муар в „Аврамови хроники” на Стефка Венчева, а най-вече във Василко в „Щъркелите и планината” на Мирослав Пенков), доказателство за непреходната значимост и гарантираното художествено безсмъртие както на солидната творба, така и на героя. Изобщо в широкообхватното творчество на Вазов могат да бъдат забелязани основополагащи идеи за нови произведения, позовали се на вазовската традиция и дори идеология за лудостта, а осезаемото по-нататъшно „посягане” към тази вечна тема в нашата литература безспорно е и принос от присъствието на Мунчо в пробуденото ни духовно битие.

Лудостта в епохалния космос на „Под игото” сякаш е нормирана благодарение на мястото, което е отредено на „тоя луд” („единственият човек, който се осмели да протестира”) в патриархалната вселена, в белочерковната общественост. Макар и част от една уж маргинализирана прослойка, той в никакъв случай не е периферен персонаж в наратива, неговото присъствие сред останалите е пълнокръвно, изпълнено с дълбока символика. Същинската му поява в романа е с „пеене, което приличаше на виене”, което пък напомня „ту на опело, ту на плачевно стенание”. Мунчо „влиза” гръмко в сюжета, за да го завърши също толкова категорично и шумно чрез лудостта си (противопоставянето, което тя му позволява, като единствен правдив начин личността да съхрани своето национално и човешко достойнство). Кривите и безобразни знаци с ръце, кълченето, въртенето на главата, изпулените очи, „едно диво, нечовешко измучаване”, „един звук непонятен, едно грозно и глухо мукане, като на затворено говедо или на звяр в гората”, което после се обръща на „страшно хъркане” (в повестта „Чичовци”, където отново има отредена роля на Мунчо), които Вазов приписва на своя „лишен от съзнание” „нешастник”, донякъде се доближават до

идеята за кататонната хиперкинеза (възбуда) (Piseva 2005: 232), която е част от клиниката на рядко срещаната болест кататонна шизофрения. Повтарящите се „неизвестно добре защо“ викове „русс-и-ан“ в психиатрията се разглеждат като „неологизъм“¹³ (напълно нова и неразбираема дума, най-често опит да се открие подходящ семантичен начин за израз на собствените преживявания, които са напълно извън нормата). Амбивалентността¹⁴, считана в науката за едновременното отрицателно и положително отношение спрямо даден обект, може да бъде разчетена в „тоя лишен от разум поглед“, в който се смесват дружелюбност и удивление със страх, страхопочитание и култ – всичко това към главното действащо лице в романа, а именно Бойчо Огнянов. Щом го съзре, Мунчовата физиономия се озарява от блажена усмивка, очите му блясват от „непонятен и безсмислен възторг“. Предвид факта, че това оживление всъщност никак не е лишено от логика, ние постепенно се приближаваме до споменатото вече и защитавано от Вазов нормиране на лудостта, което неслучайно кулминира в самия край на „Под игото“, когато в градчето, по-пусто и мълчаливо от „паряса̀но гробище“, „като един призрак“ Мунчо прекрочва възприетата людска норма на покорство чрез своя отказ да се примири с несправедливостите и жестокостите, на които става пряк свидетел. Чрез този финал Вазов като хроникьор на събитията на своето време осъществява един своеобразен отказ от разбиранията за здрав разум на съвременниците си. Тази му позиция се затвърждава със същата категоричност и в „Павле Фертигът“, където едно „полугламаво, полулудо, незлобиво, пернато, често духовито, винаги весело под своите дрипа̀ви дрехи и жалка външност“ момче, бива обрисувано като „по-свя̀стно от много свестни“. Подобно на Мунчо, героят от разказа превъзхожда в нравствено отношение останалите в Хисаря, считани за нормални. Авторът не предлага решение на въпроса относно етиологията на проблема у своите страдащи герои, такова ще се появи в по-късни творби, в различен исторически и културен контекст.

Разбира се, лудостта в „Под игото“ далеч не се изчерпва само с премеждията на Мунчо, тя е примесена и с метафората за възрожденското пиянство и безумство на българския народ (на места

¹³ Вж. Попов 2012: 113-119 за изброяване разстройствата във формата (структурата) на мисленето.

¹⁴ Вж. Veselinov 2020: 111-112 за трактовка на четирите първични симптома на шизофренията на Ойген Блойлер.

дефинирано като „самонадеяност“), всъщност един от конструиращите романа мотиви, смислово ядро, благодарение на което у нас отекват и до днес благословиите на бай Марко „– Кой знае? Лудите ако направят, лудите ще направят нещо...” и „– Лудите, лудите – те да са живи!...”.

Опирайки се на „Под игото”, с голяма вещина и с „величествената си духовна сила”¹⁵ Вазов построява и по-обемист текст, една от най-разгърнатите си работи – „Нова земя”, в която лудостта не е водеща нишка, но отново се прокрадва на определени места. Тук тя е единствено кривване от социалните порядки, употребявана е и по адрес на Драга, на която принадлежи и репликата „Аз обичам лудите”. Жената като обобщен образ е наричана „вятърничава, направена от болни нерви”, което по някакъв начин разкрива по-консервативните порядки на следосвобожденска България и незавидната позиция на нежния пол в новото общество. Разбира се, усещат се препратки и към „Чичовци”, тъй като ревът на Мачухонски, Филович, Голичев и Патев превръща лицата им в „лица на луди” (досуц като „мукане”-то на Мунчо), а явяващият се и тук Боримечката констатира, че „бунтовете ги правят луди глави, затова и лудости стават”, което ни спомня главите „Пиянство на един народ” и „Пробуждане” от предходната епическа творба и служи като ориентир за тогавашните стойности.

Ако в премисления български проект за Възраждането на „Под игото” сме свидетели на запазено място за чудака, за различния (при това ключово), а в прясно освободената „Нова земя” погледът постепенно започва да се откъсва от него (героят вече носи белега на историческа пасивност и морална съзерцателност – свидетелство за несъответността между него и времето¹⁶), то в България след Първата световна война, изобразена в „Малкият Содом” на Георги Стаматов, нарушеното душевно равновесие се оказва оразличителна линия между страдащия и общността. Митя Абаров носи непоносимата болка и самота, набрана в окопите и плена (необходимо е критично уточняване дали тук не става дума за посттравматично стресово разстройство – ПТСР (Роров 2003: 20-65), каквото би могло да се постигне при дообогатяването и развиването на статията с повече доказателства от текста, медицински източници и по-изчерпателни разсъждения в бъдеще), които се амалгамират с тесния за душата му простор на променената София (акултурация или

¹⁵ Вж. Ivanova 2020: 4-8 за митологията около Вазовата личност.

¹⁶ Вж. Igov 2010: 315-316 за новата романова формула на Вазов.

инкултурация) и „избухват като бомба” в него, алиенирайки го и довеждайки до агресивни и автоагресивни прояви с летален изход¹⁷, резултат по-скоро от създаденото усещане за непотребност и ненужност в лишения от устои нов свят, отколкото от наличие на психотично страдание (в случая следва да допуснем все пак и хипотезата за повишена афективност¹⁸, водеща до засилване на автосугестията и активиране на основни за параноидното налудообразуване психологични механизми). Бих си позволил да дебатирам по посока на болест, настанила се по-скоро в микроклетките на семейството на героя, както и в обществените такива обаче. Връзката между дерайлиране на психиката, лудост и суициден риск ангажира по-късно съзнанието и на Павел Вежинов, за да се разгърне със специфична функция в прозата на Калин Терзийски в наши дни. В „Малкият Содом” Стаматов изповядва разбирането за „изострени”, „разклатени”, „изхабени нерви”, за загуба на представа за околното у капитана, за граждани, които етикетират завърналия се като „малко ненормален”. Повествованието свидетелства именно за такова закрепване на устойчиви епитети към психичното страдание, пропити със силно отрицателна конотация и символна натовареност, резултат от социалните недъзи (дехуманизация и перфидност): „Митя е болен. Аз приказвах с лекари...”, „Той страда от апатия, нищо не го интересува”, „Митя е егоист”, „представиха медицинско свидетелство от видни специалисти, че е луд.”, „Душата му се пречупи”... Абаров е противоречив и далеч по-сложен от Мунчо образ, но разликата се състои в това, че не успява да се опълчи докрай срещу уродливите канони на времето си, белязани от нравствен недоимък. За него като че ли с пълна сила важат Ботевите вопли „Свестните у нас считат за луди...”.

В още две от стоящите във фундамента на българската литература произведения прѝчита на лудостта преминава през социалните мерки, през все по-наболяващия казус с бунтарския жест на „ярката индивидуалност” (Konstantinova 2021), съзряла трагиката и абсурдността на живота, пренебрегнала нормата, осмелила се да я прекрачи. Като колос на нашата поезия, вулканичният и метежен Гео Милев съумява да внуши най-убедително необходимостта от ревизия на обществените порядки, на цели глобални концепции (отечество и Бог), на националния характер изобщо благодарение на своя „побеснял и велик” поп Андрей в поемата

¹⁷ Вж. Dimitrov 2007: 13-54 за подробни теоретични обяснения на самоубийството.

¹⁸ Вж. Naralanova, Naralanov 2017: 22-24 за заслуги за вникване в афективните механизми на параноидните психози на Блойлер.

„Септември”. Посред общия анонимен смут „сублимният” лирически персонаж се извисява със своята самота, лудост и епическа смелост (един бъдещ по-задълбочен анализ на тази здрава и повтаряща се троична връзка в литературното изобразяване би могъл да поднесе интригуващи въпроси и отговори), останал „спокоен като гранит” пред лицето на смъртта, дори сам предизвикал я, загърбвайки индивидуалното в името на огромната обща кауза на социалната революция. Божият храм, преди място за литургии и ектении, разрушен от гранатата на лудостта при Гео Милев, пък бива разтърсен от „един странен нечовешки глас”, който прекъсва проповедта на стария свещеник в разказа „Лудата” на ваятеля на родната духовност Елин Пелин. Дръзналата да предизвика всеобщо смущение Илчовица в своя неуместен за черковните догми пристъп („лудата падна на пода, легна и започна бързо да шепне с тънките си сухи устни, които трепереха нервно...”) всъщност задава едни от неразрешените въпроси в това човешко измерение: за божията любов, за човешката правда, за смисъла от вярата („... безучастно гледаха бледите образи на светците”), за съществуването на авторитетите и на Бог въобще (реално преосмисляне на очевидността и при Гео Милев). Безспорното интелектуално влияние на Елин Пелин се изразява и във факта, че той не е пропуснал да даде обяснение за състоянието на героинята си, търсейки неговите корени в една нескончаема мъка по изгубената чест на детето ѝ, както и изобразяване на емпатията чрез съпричастността на ужасените и умилени хора („Някои от жените плачеха”, „... тая грозна картина сякаш издигаше нов кръст на човешкото страдание и извикваше милост и странен уплах”).

Съвсем друга е посоката на проблематизиране, избрана от изящния и много дълбок автор и нравствен бунтовник Кирил Христов в сполучливо наречения от него роман „Бездна. Изповед на един умопобъркан”, част от по-голям, но неосъществен докрай замисъл да се създава литература извън остарелите мисловни схеми на тогавашната интелигенция. Лудостта бива релефинирана и преформулирана („диво състояние”) с бляскава виртуозност през собствената художествена призма и разпознаваем разсъдъчен почерк на популярния предимно с поезията си Христов. Още в предговора към революционното с естетическите си възгледи произведение, чрез мисъл на Фридрих Ницше като начален импулс, авторът ни насочва към отличителните клинични характеристики на индуцираното налудно разстройство (Stoychev 2005:

235), чийто корен открива в половите въпроси¹⁹ и по този начин значително разширява темата и донякъде се вдълбочава в нея благодарение на интереса си към по-философските измерения на живота. Така неговият луд диригент, търсещ цели семейства и родове, в които да върши сексуални подвизи, става помощник на лекарите и обуздава лудите в „прелестна лудница”, в „един цял град на умопобъркани”, състоящ се от „многобройни спретнати павилиони, пръснати в един разкошен парк”. За първи път щрихирана по такъв начин в българската литература (макар действието в романа да не се развива в България), темата за институционализацията на психично болните ще бъде по-подробно пресъздадена, при това в различни трактовки, от Вутимски, Вежинов, Геров, Борис Христов (най-ярко), а в новата ни литература предимно от Калин Терзийски в „Лудост” и „Разкажи ми”, от Елена Алексиева в „Свети вълк” и от Георги Господинов във „Времеубежище”. Творбата на Кирил Христов изобилства и от още твърде смели за времето си прозрения – например това за социалната регулация на сексуалното поведение (Bostandzhiev 2005: 204-205), за половия глад и промискуитета като причини за генезиса на недъга („човек може да полудее както от полово въздържание, така също и от злоупотреба със сексуалността...”), за душевната разпокъсаност на всички страни и за хаоса²⁰ на героя (подчертани още в полето на заглавието с изразителния потенциал на „бездна”-та), за прекрачването и на други обществени норми, като например екхибиционизма, великолепно вграден и в образа на Голата Ана в съвременното произведение на Керана Ангелова „Елада Пиньо и времето”, където (за разлика от романа на Христов) са експлицитно заявени и трагичните релационни обстоятелства, що се касае до въпроса за етиологията на този вид „полудяване”.

Лудницата, видяна от перспективата на друг фин мислител със забележителни духовни обеми, изглежда като място, диаметрално противоположно на истинския свят, нейният обитател живее „срещу света”, усещането е за затвор в „безкрайната и пуста равнина, в олющената потъмняла лудница...”. Така остро се вторачва в трагизма на болестта Александър Вутимски в лиричното си произведение „Лудият”, където дори през мерената реч е успял да засегне извечни въпроси, като например този за качеството на психиатричната грижа в страната (можем

¹⁹ Вж. Atanasov 2017: 67-68 за описание на частичните нагони (екхибиционизъм, воайорство, мазохизъм и садизъм).

²⁰ Вж. Дасо 2015: 378-381 за идеята за „разцепване на ума”.

да установим разликата на „дивния мир” на „най-уредената може би лудница на Германия” при Кирил Христов, с описаното от Вутимски: „Студените решетки крият луд и стая прашна, малка и изцапана...”); за самотността и изолираността на хоспитализираните („...и сам се гърчи – като звяр – и вие...”); за неразбирането и безразличието на околните („...протягайки ръцете си напразно от лудницата вънка към света”).

Топос и в интелектуалната проза на България – старото, печално здание със зарешетени прозорци, е единствен дом и средоточие на живота на Доротей в „Барьерата” („Аз само спя там, иначе през деня си ходя на работа. Стационарна съм, както те казват...”). Героинята е може би най-ерудитски описаната дотук страдаща, чийто драматичен вътрешен свят прокарва нови линии към дефиницията за болестта в нашата литература, на които се позовават по-нататъшни ключови обобщения и прозрения. Павел Вежинов стига до значителни висоти в обглеждането на заболяването, хуманистичните му послания са болезнено откровени и кълнат в правдивия начин, по който третира темата. Например той е каноничният автор, който вдълбава най-убедително в наследствените фактори, изиграли роля в развитието на болестния процес²¹ (казус, засегнат от Димитър Димов и Борис Христов, а в актуалния обществено-културен дебат и от Георги Бърдаров), а „две много силни душевни сътресения” (героинята е свидетел на нелепата смърт на баща си, по-късно става и жертва на физическо посегателство) се оказват отключващ елемент. Според практикуващия лаканиански психоаналитик Дариън Лийдър повечето психотици всъщност така и не отключват психоза в живота си без моменти на срив или разпад, но пък в други случаи психозата избухва и то често по ужасяващ начин и с катастрофално начало (Liydar 2019: 239-271).

Незагубила своята актуалност и до днес (макар и създадена в един по-особен социален контекст), творбата на Вежинов ни изправя пред оплетена мрежа от обосновани подвъпроси, които ще се опитам да формулирам по следния начин: съществува ли такова усещане за психологическа преграда/ „барьера” между здравия и болния в смисъла на неспособност за приемане на близост със страдащо човешко същество („И все пак имаше някаква преграда между нас, която преди това не съзнавах. Може би вечната преграда на инстинкта към всяка болест, дори

²¹ Вж. Hristozov 1983: 124-126 за роля на наследствената информация в етиологията и патогенезата на шизофренията.

когато не е заразна. Може би...”) и как би могло да се дефинира най-точно то с терминологичен език, който да обхване цялата сложност на нещо толкова неординарно; приличат ли си действително писателите и психиатрите по това, че донякъде познават истинската сила на човешката душа едновременно с ужасяващата ѝ слабост („Те поне от време на време имат възможност да погледнат през дупките на стобора...”), и ако до такава степен се доближават, защо са малко опитите да се обвържат в духовно общуване литература и медицина в диалог помежду им, макар и лъкатушеш („... И двете имат за обект човека. И човешката душа, разбира се...”); къде се намира пречупната точка между интровертността на затворената личност („рядко забелязвам какво става около мен”) и патогенното оттегляне на либидото от случващото се навън, навътре („То не ме интересува, не ражда нищо в душата ми, даже когато другите се прехласват от него...”), а също и каква е връзката между липсата на интерес у Доротея към символичните послания на хронотопа и описаното психопатологично разстройство (Роров 2012: 170). Така откроените питання заслужават своите философски осмислени отговори, основна цел на авторовото научно бъдеще, където биха могли да се потърсят и конвергенции в казуистиката на „Бариерата” (Доротея) и „Малкият Содом” (Абаров), които да ни насочат към по-уверено изброяване на възможните предикати на самоубийството.

За разлика от пристъпващата с „малко странна походка”, със „спокойно и чисто” лице, запазила своята привлекателност и чудатост Доротея, Мария – героинята на Димитър Димов в едно от най-знаковите му произведения – романа „Тютюн”, е превърната от неизлечимата си и тежка болест в „страшен призрак”, в „ужасно видение” с идиотска, тъпа и маниакална усмивка, в „окаяна човешка развалина”. В дълбокото си хуманно творчество, в чиято основа са човешките чувства, авторът въвежда съвършено новата, многоъглова интерпретация за грижата към болния като дълг („Ти не трябва да я оставяш сега... Ти не можеш да я захвърлиш като парцал...”), за невидимите нишки, спояващи като фина паяжина симптомите в общата картина на шизофренията²² („Но този спомен се блъскаше и скачаше безпомощно с разбити останки от други спомени, с безредни асоциации и отломки...”; „Но пътечката на мисълта свърши изведнъж пред пукнатина...”; „А после по незнаен път в съзнанието ѝ се появи отново абсурдната идея за величие и лицето ѝ пак

²² Вж. Onchev 2020: 148-157 за клиника на шизофренията.

замръзна в предишната си високомерна гримаса...”) и за драматизма в оценяването на лудостта с трагически възгледи („...някаква механизирана кукла, която всеки миг можеше да падне”; „...някаква ужасна прилика с лице на мъртвец, излязъл от гроба”; „...трагични очи без мисъл и съзнание, безумни очи...”, „Животът на Мария умря. Нима има смисъл дългът към един автомат без съзнание?”). Общото между героините на Вежинов и Димов е музиката (също вплетена чрез образи и смисли в представянето на заболяването), но при Доротейя тя е нещо като вътрешен концерт и чуване на нотите („...в главата ми е скрит малък транзистор...”), а при Мария е мост между живота преди и след появата на психотичното страдание („Жълтеникавите мъртвешки ръце на болната се протегнаха и почнаха да удрят безразборно върху клавишите...”; „Тя усещаше недостатъците на свиренето си и съзнаваше някак учудено, че нито пръстите, нито краката, с които натискаше педалите, ѝ се подчиняваха правилно, за да предаде ония оттенъци в свиренето, които желаше”). Димов остава ненадминат по висина и дълбочина, що се касае до психологизма на неговия авторитетен и мощен глас в българския литературен контекст, артикулирал и онагледил възловите трудности и перипетии, през които преминава страдащият.

Следва да почерпим духовен опит от един текст, за който никак не се говори в академичната мрежа. Той е дело на творец, оставил след себе си забележителна професионална и човешка следа – Александър Геров. Уверено можем да наречем неговото „Неспокойно съзнание” многопластова тъкан от дълбоко лични истории, тъй като тук не става дума за интуитивно разбиране на лудостта (както във вече коментирани произведения), а за споделен чрез прозорливи и пространни коментари опит от първо лице, за „жива книга”. Геров осъществява бягство от затвора на старите идеи и развива нови, особено що се касае до представянето на т. нар. симптоми на предния план (Ivanov 1985: 16-18) върху литературен терен. Излизането извън традиционните модели и условности в тогавашните класически работи спомага за достоверното изложение на изпитанията на едно унизително човешко съществуване в общество, изгубило своите мирогледни ориентири. Автентичният анализ, допълнен с лична гледна точка, в която прозира почти непоносима откровеност (новелата се чете тежко), високият интелектуализъм и многообхватният литературен талант на автора правят така, че разказът да не звучи отстранено и информативно (както на моменти у Стаматов и Вежинов), а да личи дълбоката необходимост, която го е продиктувала. Много малко е изтъквана несравнимата роля на

Геров като интелектуалец за България, но в контекста на това изследване тя не може да бъде премълчана, тъй като той ни предлага едва ли не свидетелска литература (сам считан за луд) с изконно личен характер и огромен смислов обем, която дообогатява значително погледа ни към лудостта. Позовавайки се най-вероятно на паметта си, той създава това значимо изповедно произведение – първоизточник, в което убедително е обрисувал например параноята²³: „Аз бях твърдо убеден, че са ме довели тук не за да ме лекуват, а да ме разследват...”; безизходицата и сепарацията на болния: „Аз бях просто един нещастен маниак, който търсеше начини да се освободи от властната мъка, от безизходния хаос, от самосъзерцаващия се ужас...”; задължителното или принудително лечение: „Вместо да ме отведат в къщи, тези хора отново ме заведоха в психиатрията, моето постоянно жилище”; приложението на трудотерапията за привеждането в „общоприетото душевно състояние, което хората наричат нормално”: „Да павираш една улица, да изработиш един детайл на струг, да заковеш една ограда...” и най-въздействащото обяснение за травмата, причинена от загубата на близките, която изпраща героя в „нова орбита”, неизвестна за него до този момент, в състояние на „странно вцепенение”, както и за отказа тя да бъде приета и преработена (обладаване от идеята за изкуствено съживяване на хора).

Единственото, което може би липсва в „Неспокойно съзнание”, е по-предметно оконтуриране на психиатричната клиника със специалистите в нея, които полагат ежедневни грижи за нуждаещите се, на взаимоотношенията лекар - болен (в обсега на вниманието пък на Вежинов, който убедително изгражда диалектичката природа на връзката между доктор Юркова и нейната пациентка Доротей). При Геров останалите обитатели на лудницата са анонимни, като започнем от пациентите: „... по леглата около мен лежах хора, които говореха за шпионаж, за вредителство, за саботаж и за разни любовни приключения...”, за да стигнем до персонала: „Милосърдните сестри...”, „Още когато показах среден пръст на санитарите...”, „брадатите професори” в този „съвършено нов свят, коренно различен от реалния и все пак с всички елементи на реалност”. Това е ключов в творбата елемент, който би могъл да се обясни с шизофренната празнота и опустошаване (Mentzos 2002: 90-91) – външният свят е изгубил своята

²³ Вж. Ivanov, Kouchev 2018: 16-25 за налудност и налудообразуване при параноя и други психози.

атрактивност и ценност. Специализираната болнична помощ (Shishkov 2005: 389) е по-скоро уклончиво интерпретирана, дори негативно нюансирана.

Напълно новият маниер на фабулиране, който демонстрира Борис Христов, позволява за пръв път в писмените следи на България да се акцентира върху цялостно образно изображение на терапевтичното общество, на трудовата дейност в него, на деонтологичните аспекти в психиатрията (Stoychev 2005: 391-393). В своята повест „Долината на обувките” Христов провежда директни уроци по човеколюбие, изграждайки неповторимия свят и вътрешен живот на едно не съвсем затворено пространство на лудостта, в чийто център е поставен Йорго. Благодарение на този персонаж изследваме множество незасегнати до тогавашния момент в литературата аспекти на клиничното страдание (то само по себе си е една от важните точки в цялото творчество на автора, със силен афинитет и интерес към него – напр. в „Смъртни петна” и „Спомени за хора, камъни и риби”). Промислено през по-различния ъгъл на нестандартния светоглед и критичния ум, подтикващ към сериозно вдълбочаване с многомерността на всяка лансирана идея, заболяването е вплетено в изкуство от много висока проба, далеч от догматичните четива. Второ мъжко отделение, този истински дом на „братството” на болните, който приютява Йорго след дълъг разпит, целящ да изясни клиничната картина и причините за неговото поведение, е представено чрез портретирането на работещите в него, които имат важна роля в живота на пациентите: доктор Матеев, сестра Павла, пазача Видо (видял Христос, облечен в сини дрехи, който му проговорил, изпращайки го да работи в Долината, при неговите болни „деца”), санитаря Тушо, готвачката Кана. Техните терапевтични, административни и координиращи задачи оформят представата за мултидисциплинарна екипност, необходима за осигуряване на по-достоеен живот в болницата за активно лечение, а изграждането на йерархия в нея, с обособено място за всеки един, дава усещането за сигурност и полагане на грижа. В по-новата българска литература също присъстват подобни примери, както е в „Аз, графинята” на Раймонд Вагенщайн и Петър Попзлатев – тяхната Сиси среща разбиране и подкрепа от персонала на клиниката в Суходол и дори избира подредеността там пред кучешкия живот и анархията на действителността, а вече Калин Терзийски в „Лудост” осъществява истинска хуманитарна революция с най-органичните описания на психиатричната болница, облечени с изразните средства на прозата.

У главния герой в „Долината на обувките” ние допускаме развитие на парафрениен синдром²⁴, тъй като мислите му се въртят около един фантастен сюжет, описван най-често в специализираните изследвания като „подготовка за полет в космоса”. В очите на „нормалните” Йорго е „човек с обърквана граматика“, той рисува летящи тела, небесни платноходи и реактивни талиги, представя проект за асансьор към космоса, поместен в тръба, твърди, че притежава цветен слух и си има Екзюпери за домоуправител. В кухнята на отделението той отказва да се храни, вярвайки, че му дават разреден латекс, гума и отпадъчни остатъци от хирургията, което преодолява постепенно с майчинското покровителство на готвачката Кана. Авторът засяга още медикаментозното лечение и неговия ефект върху симптомите, сугестията като средство в терапията, мястото на страдащия сред себеподобните в клиниката – Дибич, Делфина, Въжаря и Ушаков. Като мисионер в родната литература, при това с научна точност, Христов се спира и върху вътреутробния живот на своя герой, върху патологичната ранна връзка с майката и бащата Сарафко²⁵, давайки ни възможност да предположим и една вродена уязвимост, онагледява сложното детство по отношение на сиблинговата тревожност, както и драматичния училищен живот на Йорго. Авторът засяга нарушенията в сексуалното му функциониране чрез юношеската му връзка с Теснолинейката Асия и завършва тази благодатна за бъдещи психоаналитични тълкувания и неизследвана още в този аспект творба с любовта към натрапливата пациентка Лета, с която на финала поемат заедно към „страната на разума”. При подобен тип богата литература с особено, честно и смело писане няма как да не се влезе в дълбочини, които да открият пред нас необходимостта да се отворят художествените текстове с техните емоционални регистри за нов и внимателен прочит, за още гледни и отправни точки към медицината и психологията, особено в тяхната практическа зона.

Борис Христов има своя индивидуална траектория и на сериозен поет в националната ниша, из която „надничат” главите на изгубили своя ум провинциални луди, които извикват у нас една особена симпатия. В

²⁴ Вж. Veselinov 2020: 173-176 за описание на мащабно проучване на Стоянов и Лупандин в сферата на парафренията.

²⁵ Вж. Laplansh, Pontalis 2014: 201-202 за техника от психотерапията на психозите, чиято цел е да създаде между терапевта и пациента отношение, аналогично с това на една „добра” майка към нейното дете.

„Честен кръст”, например, оприличава поезията на стрела, с която лудият напада разума, доближавайки се по този начин до философските идеи в един от диалозите на Платон – „Федър”, а именно, че никой поет не може да се надява да отвори вратите на поезията, ако не е луд. В лиричната си творба „Човекът в ъгъла” Христов ни насочва към цяла гама от страдания, през които преминава отхвърленият: „Какво, че е с приведени крила, с тъга в очите...”, които го белязват, отличават го от масата. Героят като че ли предпочита себе си пред света (Stankov 2015: 346), той разговаря с мухите, спейки се сражава с бога на съня или се е вторачил в издълбаната от сълзите му дупка, но етичното послание на поета е за нежност, търпение и разбиране, за търсене по-скоро на сходствата, отколкото на полемиката, за заличаване на границите между норма и патология: „... нали и той пристигна от брега, където нашто детство се удави, нали и той е като нас от слънце и от кал замесен...”. За да завърши с навяващия тъга въпрос от „Мравките пеят”: „И къде е с хармоника през площада да мине лудият, а след него да звънка детския кошер”.

Визията за лудостта в поетиката на друго голямо име в културната памет на родината и самобитен мислител – Иван Радоев, е като че ли двубразна: от една страна, лирическият човек е представен с неговия колорит, с особената символика на актьор в абсурдния театър, с реквизит от сламена шапка, точен часовник, чадър и две цигари в устата в словесното пространство на „Отплуване” (самият Радоев счита поезията за преработване на хаоса в мечта). Лудият е и „болна звезда, паднала от дървото небесно”, която с увереност твърди за себе си, че е параход. Именно чрез образа на заминаващия параход Радоев очертава границите между двата свята – налудния и онзи, на избиращите сигурността на брега: „После параходът отплува. Ние оставаме на брега, изпратили себе си. Незаминали”. Отворен в стихотворението остава въпросът къде всъщност е нормалният разум, но поетът по-късно ни „завещава” отговора чрез нравствената си позиция: „Лудост не значи ненормалност. Тъкмо обратното” (Radoev 2019: 144). В „Поема, написана там от един луд” обаче романтичната окраска е ограничена единствено до „Душите на лудите спят в памука”, а метафората за лудостта е пренесена върху мащабния терен на времето и държавата, в които живеем (може би и до днес, макар творението да се появява през 1990 г.) с отчуждението, страданието, абсурда и липсата на човечност. Интересен е похватът, използван от поета – един индивидуален рисунък – чрез характерния за абнормността „летеж на идеи”/ *fuga idearum* (Popov 2012: 111) да изобрази фрагментарността и ужаса на действителността, което отново е

размиване на границите между норма и болест, своеобразна парейдолия на съществуването.

В „Страх” на Борис Христов измерението на лудостта е съвсем същото – там болни са пастирите, на които човешкото паство се кланя, те са „по-малки от лешника”, заради тяхната лудост от небето вали барут – свидетели сме как при формирането на интелектуалното поле на нацията двата полюса (този на Вазовското минало и настоящето на Прехода) се отдалечават неимоверно и от лудостта като героично пиянство на цял народ няма и следа, заменена е от намушканата държава с изтеклите градове и села (Иван Радоев) и останалата без сили, издъхваща земя (Борис Христов). И примиренческата позиция, липсата на жест тук и сега, като контрапункт на бурята, на революционното кипение, се оказва може би по-страшна лудост и от умственото опиянение.

Заклучение

*Разсъдъкът бавно разпръскваше
полумрака на лудостта...
Димитър ДИМОВ – „Тютюн”*

Изхождайки от представата за дидактичната роля на литература, бе направен опит за изложение на съществуващите употреби на лудостта в произведения, изграждащи панорамата на българския духовен свят, с цел да се отговори на големия въпрос, заложен в анотацията, за възможността на литературните понятия да обозрат и проумеят поне част от многоликата лудост. Възгледите и тезите на разглежданите автори са подложени на една критическа реоценка, ръководена от научни парадигми и достижения, като творбите са обект на аналитико-интерпретативни наблюдения. Позовавайки се на тях, можем да постановим, че художествените описания на лудостта попадат в няколко категории и укрепват няколко концепции – например потвърждава се издигнатата във въведението хипотеза за представянето на болестта предимно в аспекта на затруднените взаимоотношения и това е за сметка на биологичните предразполагащи фактори (които се срещат предимно у Вежинов, Димов и Борис Христов), докато отключващите и поддържащи такива, са по-убедително застъпени (Стаматов, Геров, Кирил Христов, Елин Пелин). Действително е налице и известно романтизиране на образа на лудия в естетическото поле на стихотворните късове (Гео Милев, Александър Вутимски, донякъде при Иван Радоев и Борис Христов), но погледът е обърнат и към остра, реалистична мерена реч, която

заклеймява като лудост въобще ситуацията, в която е поставен българинът след 1989 година.

Разбира се, изразена е готовността на автора за бъдещи разширени проучвания в същата сфера (например с допълнение принципите на диабололизма, където законите на нормалното поведение са изкривени до неузнаваемост), провокирана и от множеството въпроси, които възникват на база събраните дотук сведения: може ли да бъде подкрепена с още примери и съответно философски онагледена и обяснена установената неразривна връзка между понятията „лудост“/„самота“/„смелост“ в значителен брой прозаически, но и лирически текстове; достатъчно богата ли е класическата българска поезия, за да предостави поетика, занимаваща се тясно с интересувания ни проблем и неразкритите му нюанси; възможно ли е популяризиране на психоаналитичната теория (защо не и практика) в България, следствие от задълбочен психодинамичен прочит на корпус от съответните текстове с оригинална изказност („Малкият Содом“, „Барьерата“, „Бездна“, „Тютюн“, „Неспокойно съзнание“, „Долината на обувките“ и др.); какви метаморфози претърпява лудостта от модерна литературна перспектива (след Иван Радоев и Борис Христов) и как са формулирани и съответно разрешени нейните проблеми в съвременното творчество.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Angelova-Damyanova 2015:** Angelova-Damyanova, S. Sanishtata na razuma: istorii na ludostta v balgarskata proza. Burgas: Libra Skorп [Ангелова-Дамянова, С. Сънищата на разума: истории на лудостта в българската проза. Бургас: Либра Скорп].
- Atanasov 2017:** Atanasov, N. Teorii za psihichnoto razvitie v psihoanalizata. Sofia: Nov balgarski universitet [Атанасов, Н. Теории за психичното развитие в психоанализата. София: Нов български университет].
- Corsini 1998:** Corsini, R. Entsiklopediya po psihologiya. Sofiya: Nauka i izkustvo [Корсини, Р. Енциклопедия по психология. София: Наука и изкуство].
- Daco 2015:** Daco, P. Fantastichnite pobedi na modernata psihologiya. Sofia: Colibri [Дако, П. Фантастичните победи на модерната психология. София: Колибри].
- Dimitrov 2007:** Dimitrov, I. Detsa i yunoshi v kriza. Sofia: Prosveta [Димитров, И. Деца и юноши в криза. София: Просвета].
- Doynov, Stankov 2015:** Doynov, P., I. Stankov. „Tihata lirika“ v balgarskata literatura. Sofia – Veliko Tarnovo: Kralitsa Mab [Дойнов, П. И. Станков. „Тихата лирика“ в българската литература. София – Велико Търново: Кралица Маб].

- Froyd 2014:** Froyd, Z. Psihologiya na nesaznavanoto. Sofia: Colibri [Фройд, З. Психология на несъзнаваното. София: Колибри].
- Froyd 2017:** Froyd, Z. Izkustvo i literatura. Sofia: Colibri [Фройд, З. Изкуство и литература. София: Колибри].
- Fuko, Derida 1996:** Fuko, M., J. Derida. Ludostta. Sofia: Kritika i Humanizam [Фуко, М. Ж. Дерида. Лудостта. София: Критика и хуманизъм].
- Gospodinov 2014:** Gospodinov, G. Nevidimite krizi. Sofia: Zhanet 45 [Господинов, Г. Невидимите кризи. София: Жанет 45].
- Haralanova, Haralanov 2017:** Haralanova, E., S. Haralanov. Emotsii i shizofreniya. Nov podhod kam afektivnostta pri „neafektivni” psihozi. Sofia: Iztok-Zapad [Хараланова, Е., С. Хараланов. Емоции и шизофрения. Нов подход към афективността при „неафективни” психози. София: Изток-Запад].
- Hristozov 1983:** Hristozov, H. Detska psihiatriya – II preraboteno i dopalнено izdanie. Sofia: Meditsina i fizkultura [Христозов, Х. Детска психиатрия – II преработено и допълнено издание. София: Медицина и физкултура].
- Igov 2010:** Igov, S. Istoriya na balgarskata literatura. Sofia: Ciela [Игов, С. История на българската литература. София: Сиела].
- Ivanov 1985:** Ivanov, V. et all. Diferentsialna diagnoza na psihichnite zabolyavaniya. Sofia: Meditsina i fizkultura [Иванов, В. (и съавт.) Диференциална диагноза на психичните заболявания. София: Медицина и физкултура].
- Ivanov, Kouchev 2018:** Ivanov, V., G. Kouchev. Paranoya i paranoyalni sastoyaniya. Sofia: Geya-Libris [Иванов, В., Г. Койчев. Параноя и параноялни състояния. София: Гея-Либрис].
- Ivanova 2020:** Ivanova, M. Vazov v podrobnosti. // Kultura, vol. 6 [Иванова, М. Вазов в подробности. // Култура, бр. 6].
- Konstantinova 2021:** Konstantinova, E. Obrazat na ludiya v balgarskata proza. // Artforum Archive <<https://www.angelfire.com/ar/artforum/archive/af43/af43-44.htm>> (status 12.11.2021).
- Laplansh, Pontalis 2014:** Laplansh, J., J. Pontalis. Rechnik na psihoanalizata. Sofia: Colibri [Лапланш, Ж., Ж. Понталис. Речник на психоанализата. София: Колибри].
- Liydar 2019:** Liydar, D. Kakvo e ludostta. Sofia: Centar za psihosocialna podkrepa [Лийдър, Д. Какво е лудостта. София: Център за психосоциална подкрепа].
- Marinov 2010:** Marinov, P. Shizofreniyata. Sofia: ASYA – Rosen Mladenov [Маринов, П. Шизофренията. София: Ася – Росен Младенов].
- Markova 2017:** Markova, A. Dostoynstvo i choveshki sposobnosti. Veliko Tarnovo: Faber [Маркова, А. Достоянство и човешки способности. Велико Търново: Фабер].
- Mentzos 2002:** Mentzos, S. Psihodinamichni modeli v psihiatriyata. Varna: Steno [Менцос, С. Психодинамични модели в психиатрията. Варна: Стено].

- Onchev 2020:** Onchev, G. Kultura i psihopatologiya. Antropologiya na psihichnata bolest. Sofia: Riva [Ончев, Г. Култура и психопатология. Антропология на психичната болест. София: Рива].
- Pancheva, Licheva, Yanakieva 2007:** Pancheva, E., A. Licheva, M. Yanakieva. Teoriya na literaturata. Ot Platon do postmodernizma. Sofia: Colibri [Панчева, Е., А. Личева, М. Янакиева. Теория на литературата. От Платон до постмодернизма. София: Колибри].
- Panteleev 1992:** Panteleev, D. Literaturno tvorchestvo i shizofreniya. Sofia: Seva – trading [Пантелеев, Д. Литературно творчество и шизофрения. София: Сева –трейдинг].
- Petrov 2010:** Petrov, K. Ludost i evolyutsiya. Sofia: Iztok-Zapad [Петров, К. Лудост и еволюция. София: Изток-Запад].
- Piseva 2005:** Piseva, D. et all. Psihiatriya. Sofia: Arso – Asen Petrov [Писева, Д. (и съавт.). Психиатрия. София: Арсо – Асен Петров].
- Popov 2003:** Popov, H. Posttravmatichen stres. Psihosocialni perspektivi i krizisno-terapevtichni interentsii. Sofia: Lik [Попов, Х. Посттравматичен стрес. Психосоциални перспективи и кризисно-терапевтични интервенции. София: Лик].
- Popov 2012:** Popov, G. Psihopatologiya. Fenomenologiya. Metodologiya. Varna: Steno [Попов, Г. Психопатология. Феноменология. Методология. Варна: Стено].
- Radoev 2019:** Radoev, I. (i naslednitsi). Prigotvi se da nyamash. Sofia: Akvarius [Радоев, И. (и наследници). Пригответи се да нямаш. София: Аквариус].
- Ratner 2010:** Ratner, Y. Psihoanaliza. Klasitsite. Sofia: Kibeа [Ратнер, Йоз. Психоданализа. Класиците. София: Кибеа].
- Rayh 2011:** Rayh, W. Analiz na haraktera. Sofia: Lege Artis [Райх, В. Анализ на характера. София: Лече Артис].
- Tome, Kehele 2009:** Tome, H., H. Kehele. Uchebnik po psihoanalitichna terapiya N1. Sofia: Nov balgarski universitet [Томе, Х., Х. Кехеле. Учебник по психоданалитична терапия. София: Нов български университет].
- Veselinov 2020:** Veselinov, V. Longitudinalno prosledyavane na sluchay v uchilishtnoto prostranstvo – hipoteza za visok risk ot razvitie na paraфренен sindrom. – In: Godishnik na Sofiyskiya universitet, Filosofski fakultet. Kniga doktoranti, N 4, Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“ [Веселинов, В. Лонгитудинално проследяване на случай в училищното пространство – хипотеза за висок риск от развитие на парафренен синдром – В: Годишник на Софийския университет, Философски факултет. Книга докторанти, 4, София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Veselinov 2020:** Veselinov, V. Teoretichen obzor: sreshta mezhdu fundamentalni psihiatrichni (nozologichni) otkritiya i psihodinamichni kontseptsii v sferata na detsko-yunosheskata psihoza. – In: Doktorantski cheteniya. Sbornik s dokladi. Sofiyski universitet. Filosofski fakultet. Sofia: UI „Sv. Kliment

Ohridski“, s. 109-130 [Веселинов, В. Теоретичен обзор: среща между фундаментални психиатрични (нозологични) открития и психодинамични концепции в сферата на детско-юношеската психоза – В: Докторантски четения. Сборник с доклади. Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Философски факултет. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 109-130].

Waysberger 2013: Waysberger, H. Ot elementarniya fenomen do prezhivavaneto za zagadachnost. – In: Lacan J., J-A. Miller, E., Laurent, H. Waysberger (eds.). Psihozite. Sofia: Siela [Вайсбергер, Х. От елементарния феномен до преживяването за загадъчност. – В: Лакан, Ж., Ж-А. Милер, Е. Лорен, Х. Вайсбергер (съст.). Психозите. София: Сиела].

Zapryanov 1966: Zapryanov, T. Razgovor s nevrologa. Plovdiv: Hristo G. Danov [Запрянов, Т. Разговор с невролога. Пловдив: Христо Г. Данов].

THREE HOSPITAL POEMS: EMPOWERED CONFSSIONAL SELVES IN ROBERT LOWELL'S „WAKING IN THE BLUE”, ANNE SEXTON'S „YOU, DOCTOR MARTIN” AND SYLVIA PLATH'S „NEVER TRY TO TRICK ME WITH A KISS”¹

Hristo Boev

ТРИ БОЛНИЧНИ СТИХОТВОРЕНИЯ: СИЛАТА НА ИЗПОВЕДНАТА
ПОЕЗИЯ ПРИ РОБЪРТ ЛОУЕЛ „ДА СЕ СЪБУДИШ В СИНЕВАТА”,
АН СЕКСТЪН „ТИ, ДОКТОР МАРТИН”
И СИЛВИЯ ПЛАТ „НИКОГА НЕ СЕ ОПИТВАЙ ДА МЕ ПОДЛЪЖЕШ С
ЦЕЛУВКА ТИ”
Христо Боев

***Abstract:** This article examines three hospital poems by the American confessionalists Robert Lowell, Anne Sexton and Sylvia Plath. Writing in the mid-1950s, they opted for „unacceptable” topics which were related to their personal experiences. Typically, the poetry of these poets remains as challenging for the modern reader as it was for their contemporaries. In introducing shocking events and intimate details to their work, they made an important development to portraying lived experience in fiction, which did not come without attacks for their perceived „narcissism”. In this article I argue that their bold writing about difficult subjects has created empowered poetic selves which rather than reflect any narcissism on part of the authors, predate and invite interpretations of the „other”. Their reproduction of illness (depression) is, consequently, devoid of the standard metaphors associated with the respective disease.*

***Key words:** confessional, lived experience, 1950s, other, phenomenological*
DOI: <https://doi.org/10.46687/HGMS6661>

***Резюме:** Текстът коментира три стихотворения, писани по време на болничен престой на американските изповедни поети Робърт Лоуел, Ан Секстън и Силвия Плат. Пишейки в средата на 50-те на миналия век, те избират „неприемливи“ теми, свързани с лични преживявания. Типично, тяхната поезия е толкова предизвикателна за съвременния читател, колкото е била и за техните съвременници. С въвеждането на шокиращи събития и интимни детайли, те осъществяват важно развитие в изобразяването на действително преживяното в литературата, което не минава без атаки и се смята за „нарцисизъм“. Тезата на тази статия е, че смелото им писане върху*

¹ This article is part of its author's monograph entitled „Feminine Selves in Sylvia Plath's Prose and Poetry: The Perspective of Compared Lived Experience in Fiction“ – а. н.

трудни теми е създадо овластени „азове“ и това писане вместо да отразява някакъв авторов нарцисизъм, предшества и приканва към интерпретации на другостта. Следователно поетическото възпроизвеждане на болестта (депресия) е лишено от стандартните метафори, свързани със съответната болест.

Ключови думи: изповед, житейски опит, 1950-те години на XX век, другост, феноменологичен

In her influential *Illness as Metaphor and AIDS and Its Metaphors* Susan Sontag accentuates on a self each one of us has: „Illness is the night-side of life, a more onerous citizenship. Everyone who is born holds dual citizenship, in the kingdom of the well and in the kingdom of the sick. Although we all prefer to use only the good passport, sooner or later each of us is obliged, at least for a spell, to identify ourselves as citizens of that other place” (Sontag 1990: 8). Sontag immediately proceeds to clarify that she is not about to describe the „lived experience” in that kingdom where we so reluctantly dwell, but the „punitive or sentimental fantasies concocted about that situation” (Sontag 1990: 8) presumably by writers who have not experienced it personally. She also specifies that „illness is *not* a metaphor, and that the most truthful way of regarding illness – and the healthiest way of being ill – is one most purified of, most resistant to, metaphoric thinking” (Sontag 1990: 8). In fiction, however, due to its role to entertain among others, certain metaphors do appear, and they are quite steady, although they might also be nation-based, and modifications may occur. Since this paper is about „lived experience” in fiction, which is also known as autofiction, we are interested to know if these metaphors also appear in the autofictions under consideration and how the hospitalized poetic selves present this experience as a reinvention of the lyrical ‘I’.

What the three poems present is hospitalization for treating depression. Both Anne Sexton and Robert Lowell were diagnosed with a bipolar disorder, which, in those times (the mid-1950s) came under the common name of *hysteria* and comprised several other disorders. Sylvia Plath was diagnosed with severe clinical depression. Both Sexton and Plath committed suicide. The way Sontag describes the general literary representation of depression is the following: „unromantic depression has supplanted the romantic notion of melancholy” (Sontag 1990: 43). She also quotes Poe who sees melancholy as *inseparable* from perfect beauty (Sontag 1990: 43). But, of course, we must also admit that melancholy is not always identical with depression, as well as the fact that such metaphors can be nation and genre modified. For example,

Hristo Boev. Three hospital poems ...

the most romantic representation of tuberculosis as a disease of the „spiritual” since it was related to an inflammation of the respiratory tracts and the resulting extreme pallor on the faces of the afflicted with dramatic red flushing which suddenly made women appear even more frail, beautiful, spiritual and melancholic can be found in its representations of the 19th century such as Dostoyevsky’s *Crime and Punishment* – Sonia or Dumas-fils’s *La Dame aux Camélias* – Marguerite or Emily Brontë’s Catherine from *Wuthering Heights*. These manifestations suggest a divorce from everything material, opting for the heavenly, unearthly. It should be noted that Brontë’s depiction is arguably the least romantic of the three because its writer suffered from the disease, and it did kill her. The ones who were not suffering, such as Byron, for instance, yearned for the pale tubercular look and he is known to have expressed a satisfaction with his temporary pallor resulting from an illness which made him look tubercularly spiritual for a spell. A novel from the 1930s, when tuberculosis was still an incurable disease, shows a modernist irony of this representation as in Anton Holban’s *Ioana* where the Bulgarian Dr Abramov is comically trying to look spiritual, being fat (full of air), while probably suffering from tuberculosis (Boev 2020: 182). Again, from the 19th century, we have numerous representations of melancholy related to depression (absence of the tubercular symptoms) as in Poe’s „The Fall of the House of Usher” where the main protagonist is pale, apathetic, sedentary, and suffering from an unknown undiagnosed disease. Not only is depression „melancholy minus its charms – the animations, the fits” (Sontag 1990: 43), but also, as mentioned, both depression and melancholy may be the result of a totally different condition, state or in the case of the latter – a temperament. For instance, melancholy in Keats’s „La Belle Dame Sans Merci” and Dimcho Debelyanov’s „I Want to Remember You Like That” („Az iskam da te pomnya vse taka“) where we have the beautiful melancholic aesthetics of represented sadness arising from terminal tuberculosis. Clinical depression could be the byproduct of a different disease, as Sontag also indicates, including tuberculosis, cancer, or AIDS (Sontag 1990: 100). In the case of the three poets under scrutiny, it was related to another condition and probably its manifestation as the condition of depression without any related conditions although in Plath’s case, schizophrenia has been suggested but never diagnosed.

The confessional mode of writing poetry and its „unacceptable” themes by Lowell, Plath, and Sexton together with the liberated writings of „beats” such as Kerouac, Kesey, Ginsberg and Burrows had prompted criticism accusing the poets of being narcissistic: „The poets in this book [Plath,

Ginsberg and Lowell] created art out of the confusion of their lives. [...] There is hardly any need for mirror images of life. The poets, however, were not always selective, and at times they lapsed into merely stating what they had seen and felt” (Simpson 1978: xiv). Harold Bloom wrote one of his most unusual „Introductions” to his series on modern critical views concerning Plath. In it he declares himself unable to „describe and analyze a power of *transformation*”² (Bloom 2007: 4) which he associates with hers and Adrienne Rich’s poetry. He questions Plath’s greatness and originality and announces the call for „a new aesthetic”, which should „come down upon us” (Bloom 2007: 5). Bruce Bawer criticizes Plath’s *Ariel* for the same reasons as Simpson, so the criticism is certainly applicable to Sexton and Lowell as well because of the following claim: „morbid absorption in and superficial celebration of the poet’s own sensitivity and imagined victimhood” (Bawer 2007: 17). Like another, more recent critic, Jacqueline Rose who strongly suggests that we focus on what Plath has done rather than find fault with certain perceived inappropriacies, in what she terms „fixing the meaning” (Rose 2007: 23), I propose a close reading of three hospital poems which is based on a phenomenological analysis: a description of the perceptions and sensations the texts provoke in the analyst, thus constituting, in their turn, a „lived experience” of the second order with the aim to be as close as possible to the „center of things” (Merleau-Ponty 2012: 466) and the ideas these poems express.

In order to see the differences in the style and approach of the three poets, I shall compare three representative of their opera pieces, in this case all based on hospital experience. I start with Lowell’s „Waking in the Blue” from *Life Studies* (1959). The poem is part of the celebrated collection by Lowell and presents, in this case, a study of insanity.

The first stanza presents the lyrical speaker who is the confessional ‘I’. He is the patient in an establishment which is not mentioned directly. We are aware of this fact because of the presence of „the night attendant”. He is „a B. U. sophomore, [that]/ rouses from the mare’s-nest of his drowsy head” (Lowell 1977: 81). The sensation is of a caretaker or perhaps a nurse who is a man and who is there just for the job. He looks *drowsy* and his hair is a mess, unruly and long, called a *mare’s nest*. The metaphor is quite unusual, and we also have the perception of his body parts not making one whole – they are described

² Emphasis added – a. n.

Hristo Boev. Three hospital poems ...

separately, being there as if just for an automaton who is to do his daily rounds. The nurse has had his head *propped on The Meaning of Meaning*. The reference is to a study of the influence of language upon thought and of the study of symbolism by C. K. Ogden and I. A. Richards from 1923. We are left with the sensation that the attendant needs to find a meaning for himself, working in the hospital, but his efforts are in vain as the book seems to have been used as a propping tool – a pillow since we get no other information from the text. On the other hand, the body naturally supporting the head, by analogy, gets this denomination itself, and by extension this also refers to the body of the lyrical ‘I’. The next lines create a sensation of the speaker complaining about being kept in a cage: „Azure day/ makes my agonized blue window bleaker” (Lowell 1977: 81). The day being blue is *bleaker*, becomes more desolate, because he cannot benefit from the nice weather outside and the naturally *blue window* containing the natural color of the sky creates a permanent sensation of just a blue stain in the wall which the mind registers as window, but the world outside is unattainable for the lyrical ‘I’ and that makes the *blue window agonized* – a result of the many empty stares on part of the speaker addressed to the blue spot in the wall. The next two lines allow us to see the lyrical ‘I’ imagining what he cannot see, based on his hearing: „Crows maunder on the petrified fairway./ Absence ! My heart grows tense” (Lowell 1977: 81). He can hear the chatter of the crows, but the *fairway* which should contain short grass is suddenly deprived of life – *petrified*, indicating that suddenly it has been covered by stones or turned to stone. The sensation is of intense listening on part of the speaker, as if trying to make out audible sounds, possibly of footsteps on the stones, which could only be heard under these conditions. This intensified listening renders the *fairway* stony – if there are footsteps, they will be heard. They are not there – the word *absence*, which constitutes an entire sentence, is given an exclamation mark and it works like a drumroll by an internal rhyme within the line which indicates the highest possible tension. The images suddenly become wild, while still remaining concrete: „as though a harpoon were sparring for the kill./ (This is the house for the „mentally ill” (Lowell 1977: 81). The person throwing the *harpoon* is completely absent, but because the attendant seems to be the only human being there apart from the lyrical ‘I’, and who is already on duty, he must be the one throwing it. *Kill* rhymes with *ill*, hence the *harpoon* is aiming for the *kill* of the *mentally ill*. The perceptions from the first stanza suggest a recognition of the presence of a helpless human being whose body is hitherto unseen, but who is confined to a cage and who is about to be executed because of his illness.

The next stanza reveals the fact that there are other inmates as well (*the mentally ill*) and the reproduced picture suddenly is not very different from any description of human decay found in Ken Kesey's 1962 novel *One Flew Over the Cuckoo's Nest*. The speaker becomes completely aware of his limitations and the hopelessness of the situation, grimly reflecting: „What use is my sense of humor?/ I grin at Stanley, now sunk in his sixties,/ once a Harvard all-American fullback,/ (if such were possible !)” (Lowell 1977: 81). The tragedy of the decaying body – life in death – is revealed in the comments made by the poetically sane speaker about his roommate who believes, having lost all vestige of sense, „in slimming on sherbet and ginger ale” (Lowell 1977: 81). The poem goes back in history to the Voyage of the Mayflower while the inmates are likened to *whales* for the spear.

The last stanza returns to bodily awareness and measuring up to the others in terms of age and weight. The attempt to look presentable is viewed as ludicrous: „I strut in my turtle-necked French sailor's jersey/ before the metal shaving mirrors” (Lowell 1977: 82). The last couplet is unrhymed and contains an ominous threat: „We are all old-timers,/ each of us holds a locked razor” (Lowell 1977: 82). The effect is of an even stronger mnemonic effect between *old-timers* and *locked razor* – just because the two phrases are positioned symmetrically but contain no rhyme where the analyst should expect one, we are forced to repeat them until a mnemonic link is established. The effect is clear – a return to the first stanza and the spear hurtling towards the *mentally ill* (*the thoroughbred whales*) who/which have lost their humanity, a modern incarnation of the zoomorphic characters from H. G. Wells' *The Island of Doctor Moreau*. The ending of the last stanza reads as an inversed metamorphosis – resurgent humanity reacting to the armed threat of the *harpoon*, evoking the revolt of the humans-animals returning to their animality. In this, they anticipate Randle McMurphy from Kesey's novel and stand ready for a revenge on a Nurse Ratched prototype – the nameless night attendant.

Another major confessional poet from the epoch was Anne Sexton. The poem to be analyzed is entitled „You, Doctor Martin” from her acclaimed collection about the time spend in hospital *To Bedlam and Part Way Back* (1960) and has her own therapist, Dr. Martin T. Orne as one of the protagonists, the other protagonist, just like in Lowell's poem, is the lyrical 'I' (the speaker) who talks about herself and the way she feels, rendering her perceptions of the therapist and of the other inmates in a mental hospital.

The speaker begins by addressing the doctor: „You, Doctor Martin, walk/ from breakfast to madness” (Sexton 1999: 3). The beginning is quite

Hristo Boev. Three hospital poems ...

unusual and suggests that only the morning may retain some sense of recognizable normality. The speaker's activity is given in a parallel line: „I speed through the antiseptic tunnel/ where the moving dead still talk” (Sexton 1999: 3). The *antiseptic tunnel* or disinfectant tunnel is a place designated for the sick – it is a different kind of space – the doctor can move everywhere, but eventually ends in *madness* while the sick speaker is prosaically obliged to walk through a narrow space where chemical substances are applied to the body. The other patients are devoid of life – they are *the moving dead* who do not even know it, by still talking. The end of the first line is in the strong masculine rhyme – *walk*, dominating the poem's irregular meter, which, two lines down, rhymes with *talk*, the irregularity of the meter signaling meaningful changes of scene. This rhyming connection creates a strong sensation of the doctor walking to *madness* contrasted to the living dead *talking* away. The doctor is also confined to a mechanical movement, while the patients can only talk in their failure to realize that they no longer belong to the living. On the other hand, and by extension, through his senseless mechanical action, the doctor himself is already dead, but unlike Lowell's night attendant, the patient, in the beginning, can look on him with a loving eye, addressing him by his name, which still means something, everything, to the ones who are dead, but do not know it. In the next line, we have the physical sensation of anatomic parts reacting to the *cure* which is depicted as an abrasive action of a foreign body: „of pushing their bones against the thrust/ of cure. And I am queen of this summer hotel/ or the laughing bee on a stalk” (Sexton 1999: 3). The introduction to the next line is effectuated through the natural interval between the lines and we have: „of death. We stand in broken/ lines and wait while they unlock/ the door and count us at the frozen gates/ of dinner. The shibboleth is spoken/ and we move to gravy in our smock/ of smiles. We chew in rows, our plates/ scratch and whine like chalk” (Sexton 1999: 3). Eating in the hospital for the mentally ill is also very mechanical, the mouths move and smile, but the smiles are given in the surprising collective noun – *smock/ of smiles* being separated by a line interval, the usual for this poem carefully constructed structure of word combinations which astonish.

In the next lines we learn that: „there are no knives/ for cutting your throat” (Sexton 1999: 3), which sounds sinister enough, being an abrupt change of tone. We should probably understand that this is just a precaution, but the speaker never clarifies that because while she mingles with the other inmates, she can no longer be responsible for any of the actions on part of the *mentally ill*. The speaker then proceeds by saying that she is given an occupation – *making moccasins* as a kind of work to keep her busy, but she is unable to do

it properly (not that it matters) as her movements are uncoordinated. The next stanza portrays the doctor as a „god of our block, prince of all the foxes” (Sexton 1999: 3). The doctor also „lean[s] above the plastic sky” (Sexton 1999: 3) controlling everything in a synthetic world with a *third eye*, but this is just his mechanical evolution into an advanced automaton, the one from Lowell’s poem, because his eyesight is improved through an augmented reality enhancement, and he scans with it „the separate boxes/ where we [they] sleep or cry” (Sexton 1999: 4). Sexton strongly suggests that it makes no difference to the doctor if they do one or the other possibly because he does not think that mad persons can feel pain or perhaps because they do not even know why they are crying.

In the next stanza Sexton develops further Lowell’s idea of the *people-whales* having lost their ability to reason. In her poem she exclaims: „what large children we are” (Sexton 1999: 4). The doctor has „an oracular/ eye in our nest” (Sexton 1999: 4) – yet another precursor of Kesey’s famous title. As the poem progresses, we may even forget that the speaker addressed the doctor by his name in the very first line. To the reader he has become a sort of a robot performing mechanical actions with Robocop abilities including a Foucauldian panoptical eye for total control. The speaker gives further details about the doctor’s inhumanity by evoking a scene from Charlie Chaplin’s *Modern Times* (1936): „Out in the hall/ the intercom pages you/ you twist in the pull/ of the foxy children who fall” (Sexton 1999: 4). The inmates turn into some cartoon characters who look grotesque while the doctor is still in control and, insensitive to their plight – since he does not see them as human beings with a heart and a soul – he can dispense with their lives at will, his only purpose becoming his ultimate goal, to stay, at all cost, in control.

In the last stanza, the inmates, with whom the speaker has identified herself, already see themselves, not through the doctor’s all-seeing, but through their own, equally powerful eye, as pure magic: „And we are magic talking to itself/ noisy and alone” (Sexton 1999: 4). All the voices have lost their meanings, uttering some sort of gibberish or glib talk whose semantics are immaterial. So, the speaker proceeds: „I am queen of all my sins/ forgotten/ Am I still lost?” (Sexton 1999: 4). The doctor’s management has created an order of *confusion*. The survivors appear to be orderly but are lost on the inside. The speaker is still the mistress of her personal self, she is able to acknowledge her femininity, but all links to its functionality are missing – the sins connecting her to her human feminine self. The ending is powerful and brilliant: „Once I was beautiful. Now I am myself,/ counting this row and that row of moccasins/ waiting on the silent shelf” (Sexton 1999: 4).

Hristo Boev. Three hospital poems ...

In this daily routine of survival and effort to stay sane when she is considered mad, the speaker is stripped of everything that once made her a fully functional beautiful woman. The imagery used creates an acute perception of similarity to Emily Dickinson's „I Taste a Liquor Never Brewed”. „The inebriate of air and debauchee of dew” (Dickinson 2012: 72) from Dickinson's poem is completely free and rejoicing out in the open. In Sexton's poem we have the captive „queen” daydreaming, comparing herself to a bee, related to Dickinson's „drunken bee” (Dickinson 2012: 72). The frolicsome sensitive feminine self can still be seen through the descending veil of stupor. Having turned herself into the defective cog in a machine, she is already probably no different from all the other inmates with more imagery of organic matter identifying with the inorganic – *herself* (her true self) and the *silent shelf*. If we return to the beginning of the poem, it is only in the morning that the doctor has his name. By the end of the day *madness* reigns supreme for everyone and he is no less dead or mad than the inmates.

The last of the three poems under consideration is Sylvia Plath's „Never Try to Trick Me with a Kiss”, *The Collected Poems* (1981). Part of the labeled by Ted Hughes *Juvenilia*, this popular poem shows Plath's preoccupation with form, being written in the rima terza fashion. Hughes dates all poems from this section to 3 or 4 years preceding the fateful 1956 – the year of their marriage. While the poem may have been influenced by the instructions given at the Smith College by her English professor, Alfred Young Fisher, it bears the burgeoning bud of originality in the *Ariel* poems as well as some playful but surprisingly poignant observations on part of Plath while in hospital.

The poem begins simply with the warning which sounds half serious, half in jest: „Never try to trick me with a kiss/ Pretending that the birds are here to stay/ The dying man will scoff in scorn at this” (Plath 1981: 319). The opening admonishes against trying to trick the speaker with a kiss, obviously referring to manipulative action on part of the others who may want to take advantage of the seeming gullibility of the visibly young lyrical ‘I’. The speaker insists that she be treated with dignity and honesty and not with false promises about some rosy pictures which will never come true. The dying man from the next line identifies with the speaker. And, suddenly, to our surprise, the speaker, while so very young, will not disarm with her naiveté, but rather with this striking identification – her documented encounter with death. While this sensation persists, the speaker remains young and imposingly precocious, refusing to be treated lightly.

The next stanza builds up on the first by reminding the reader that it is not always easy to recognize it when someone has no heart, hence has lost his

or her capacity to feel – he or she may have metaphorically a stone there instead, a possible allusion to the fairy tale „A Heart of Stone” by Wilhelm Hauff: „A stone can masquerade where no heart is/ And virgins rise where lustful Venus lay:/ Never try to trick me with a kiss” (Plath 1981: 319). The next line quickly changes the philosophical reflections and refers the reader to Roman mythology. The allusion suggests that in our modern world things not uncommonly lose or change their heterotopia³ and acquire new functions. Therefore, where lust has thrived, virgins may blossom or vice versa, or, as existentially accentuated in Shakespeare’s Sonnet 18, „by chance, or nature’s changing course untrimm’d” (Shakespeare 1998: 147).

The next lines make a direct reference to the relationship patient – doctor, which was to escalate to the Nazi „Herr Doktor” (Plath 1981: 246) from „Lady Lazarus”: „Our noble doctor claims the pain is his,/ While stricken patients let him have his say;/ The dying man will scoff in scorn at this” (Plath 1981: 320). In this tercet, similarly to Sexton’s and Plath’s own late poem, the doctor in a way takes the law into his own hands and has the arrogance to tell the patients that he is a victim of the system, possibly also an unrecognized patient himself. But Plath reminds us yet again about the honesty with which we should be treating the dying. They deserve to be told the truth, and so do young girls who have experienced death.

The next stanza takes a humorous turn while still appearing very serious: „Each virile bachelor dreads paralysis,/ The old maid in the gable cries all day:/ Never try to trick me with a kiss” (Plath 1981: 320). The speaker enlarges the scope of the comparisons she makes, this time around giving solid proof of her worldly knowledge relegated to the other sex. And while she does so, the next line deals with everyday matters in a plummeting fall from the lofty preoccupations with the cowardly *bachelor* to the insignificant and inconsolable *old maid*, who, unlike the *bachelor cries* for no obvious reason, perhaps foreseeing her own possible, but unacceptable future. Clearly a fact of life, it could be argued women may have serious reasons to be hysterical and they are people that should be reckoned with – unfortunately, Plath was to experience that herself through her *(in)significant other* after having been abandoned by Hughes and even more so during her bouts of jealousy while he

³ See Boev, H. Modern(ist) Portrayals of the City in Dickens and Dos Passos: Similarities, Differences, Continuities (238-363); The Different Dobruja in the Literature between the Wars (113, 166, 167) – a. n.

Hristo Boev. Three hospital poems ...

was still there. Being a smart versifier does not mean that this should be taken lightly, and Plath does not do it.

In the penultimate stanza Plath makes another allusion to mythology, to the Biblical snake that gave Adam the poisoned apple of knowledge since Adam and Eve may be *the mortal children* who want to lead a carefree existence: „The suave eternal serpents promise bliss/ To mortal children longing to be gay;/ The dying man will scoff in scorn at this” (Plath 1981: 320). The last stanza is a quatrain containing, in the last two lines, the alternating refrains from the stanzas in a reversed order: „Sooner or later something goes amiss;/ The singing birds pack up and fly away;/ So never try to trick me with a kiss;/ The dying man will scoff in scorn at this” (Plath 1981: 320). By way of conclusion, the speaker warns again that however well-constructed a hoax or an untruth, its tenability is eventually compromised, and the counterfeit is exposed. Plath also manages to make a neat loop with the recurrent image of the birds from the first stanza.

All three hospital poems show that there can be no taboos in poetry. Lowell’s and Sexton’s attest to a greater maturity, having been written by people in their 40s and 30s respectively whereas Plath’s work demonstrates its author’s control over form, Plath being in her very early 20s. Lowell and Sexton also reveal a much more profound psychological experience and lexical variety, arising from the hospital stay with attention to detail, vivid hallucinatory imagery, and powerful messages. Plath wags a warning finger that she should not be trifled with, exactly as Lowell came to realize, writing his „Forward” to the English edition of *Ariel*. Even though almost everyone has come to appreciate the *Ariel* poems, Bloom notably excluded, it is little gems like this one, which in their ambitious neatness, aiming for perfection, make one smile at the imperfection of the naïve attempt made by a young person who never truly believed she would grow old.

The actual lived experience in the three poems in retrospect, since while the poets were being treated in the hospital, they were unable to write, has shown some interesting transformations and a rather scientific approach to depression, refusing to liken it to melancholy. The comparative analysis came to the conclusions that in the poems by different poets under scrutiny: „Never Try to Trick Me with a Kiss”, „You, Doctor Martin”, and „Waking in the Blue”, Plath demonstrates a meticulous attention to compositional detail. Her rhythm, meter and rhyme are impeccable, which makes her poem somewhat stilted, sounding like something recited. She shows ambition and audacity, creating a poem with details that are surprisingly true to life for the capture of such a young poet as herself. Sexton shows exquisite technique in rendering

life in a psychiatric hospital – with many sinister details containing unspeakable horror. Yet, throughout, her poem remains highly melodious with haunting rhythms and rhymes, which adds an additional sense of terror, especially with the thickening of the lugubrious tones as the day in the poem progresses. Lowell's poem is perhaps overly ambitious – with an excellent first stanza of first-class psychiatric hospital experience, we are plunged into history, which could be the deranged mind of the speaker, but still, it is unnecessarily distracting from the intensity of the opening scene. We observe fragmentary sequences in Lowell and Plath and to a point in Sexton, but the brilliant technique of the latter makes the whole poem seem like a seamless smooth experience of transition, transformation, and madness. Plath made a difference between writing poetry and writing prose and she would not freely transfer extreme naturalistic details into her poetry although her poems are far from lacking it. It should be noted that all three poems show a remarkable concern with transgressive knowledge: with Plath – seemingly innocent girls may have crystal clear ideas of gender-related problems; with Sexton – in the house of the mentally ill, this works like a virus, no one is safe, including the doctors; with Lowell – being confined to a mental hospital turns one into an animal, aggravating the problem, not resolving it. The cultural references in the examined poems should also be considered as fascinating insights into the life of the 1950s, and there are many – the interiors of the mental hospitals in Lowell and Sexton, hospital practices, etc.

Not showing any relation to melancholy or any other of Sontag's depression related metaphors, the three poems weave their own mythology and symbolism revealed in the Kafkaesque transformation of the adult into a child or a huge animal – „the large children” in Sexton and „whales” in Lowell with the eerie preservation of sanity in the lyrical speaker who is able to observe how their status is lowered to subhuman with the realization that the rendition of the actual experience to paper was done post-factum. The absolute insistence of the lyrical speaker in Plath on truth is almost autistic and shows the perceived by the others descent into madness as a drastic intolerance of hypocrisy and lies. Plath's tone is solemn and detached, creating a panoramic picture, while Lowell and Sexton create surrealist worlds of high intimate detail with significant attention to the actual hospital interior. Being reduced to this subhuman status in the hospital in all three poems the confessional poets acquire authority by voicing the concerns of the patients and by presenting the hospital world from their point of view. In this presentation, the doctor is revealed as their enemy for enforcing the treatment they receive which denies them humanity and intelligence. This tendency can be observed with a much

Hristo Boev. Three hospital poems ...

higher poignance in a late poem by Plath „Lady Lazarus” where the doctor identifies with the fascist and becomes the „Herr Doktor” or in her novel, *The Bell Jar* (Dr Nolan based on Plath’s own psychiatrist, Ruth Barnhouse). All three poems, together with others by these poets and poems by Ginsberg, contribute to the palpable sensation of life in the 1950s, and of life in mental institutions. Writing about „unacceptable” topics such as sexuality, suicide, and mental health, Plath, Sexton and Lowell have shown the importance and potential of autofiction, which in the 1950s and 1960s dealt with extreme rather than everyday events, or if it dealt with the everyday, it was to reveal it as often unbearable.

Autofictive writers walking in the footsteps of Plath, Sexton, Lowell, Ginsberg and Kesey were Alexandr Solzhenitsyn, Max Blecher, Hervé Ghibert, Pascal du Duve and Cyril Collard who managed to write with equal poignance, honesty and humor about their own terminal conditions. Removing the extreme event from the poetically rendered lived experience has resulted in the modern-day confessionalists, who, like their famous predecessors, are not afraid to reveal their selves to the world not in the „narcissistic display” of which the three Americans were unjustly accused, but in the poetic self as a recognized legitimate subject for poetry. Far from glorifying themselves, Plath, Sexton and Lowell, together with their contemporary followers, have established a direct connection to the reader by sharing with him or her intimacies which could as well have been the reader’s own lived experience.

REFERENCES

- Bawer 2007:** Bawer, B. *Sylvia Plath and the Poetry of Confession*. – In: Bloom’s *Modern Critical Views: Sylvia Plath*. Harold Bloom (ed.). New York: Infobase Publishing.
- Boev 2020:** Boev, H. *Razlichnata Dobrudzha v literaturata mezhdu voynite*. Shumen: Episcop Konstantin Preslavsky University Press [Боев, Х. *Различната Добруджа в литературата между войните*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Bloom 2007:** Bloom, H. *Introduction*. – In: Bloom’s *Modern Critical Views: Sylvia Plath*. Harold Bloom (ed.). New York: Infobase Publishing.
- Brontë 1997:** Brontë, E. *Wuthering Heights*. Ware: Wordsworth Classics.
- Chaplin 1936:** Chaplin, C. *Modern Times*. Beverly Hills: United Artists (film).
- Chaplin 1947:** Chaplin, C. *Monsieur Verdoux*. Culver City: Columbia Pictures (film).
- Debelyanov 2018:** Debelyanov, D. *Poeziya*. Sofia: Scorpio [Дебелянов, Д. *Поезия*. София: Скорпио].

- Dickinson 2012:** Dickinson, E. The Complete Poems of Emily Dickinson. Athens: Heraklion Press.
- Dostoyevsky 2016:** Dostoyevsky, F. M. Crime and Punishment. New York: Dover Publications, Inc.
- Dumas fils 2000:** Dumas, A. fils. La Dame aux Camélias. Oxford: Oxford University Press.
- Hauff 1964:** Hauff, W. Fairy Tales. London: The MacMillan Company.
- Holban 2017:** Holban, A. Ioana. București: Hoffman.
- Kesey 2002:** Kesey, K. One Flew over the Cuckoo's Nest. New York: Penguin Group.
- Keats 1900:** Keats, John. The Complete Poetical Works of John Keats. Boston and New York: Cambridge University Press.
- Lowell 1977:** Lowell, R. Life Studies and for the Union Dead. New York: The Noonday Press.
- Merleau-Ponty 2012:** Merleau-Ponty, M. Phenomenology of Perception. New York: Routledge.
- Ogden & Richards 1923:** Ogden, C. K. and I. A. Richards. The Meaning of Meaning. New York: Harcourt Brace.
- Plath 1981:** Plath, S. The Collected Poems. Ted Hughes (ed.) New York: Harper & Row Publishers.
- Plath 1963:** Plath, S. The Bell Jar. London: Faber and Faber.
- Sexton 1999:** Sexton, A. The Complete Poems of Anne Sexton. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Simpson 1978:** Simpson, Louis. Studies of Dylan Thomas, Allen Ginsberg, Sylvia Plath and Robert Lowell. London and Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- Sontag 1990:** Sontag, S. Illness as Metaphor and AIDS and Its Metaphors. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Wells 1994:** Wells, H. G. The Island of Doctor Moreau. New York: Bantam Classics.

НОВО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА РУСКОТО УЧАСТИЕ В ДЕВЕТОЮНСКИЯ ПРЕВРАТ 1923 г.

Бисер Георгиев

A NEW STUDY ON RUSSIAN PARTICIPATION
IN THE JUNE COUP, 1923
Biser Georgiev

(Козодой, В. И. Белый реванш в стране алых роз. Александр Гучков и государственный переворот 9 июня 1923 года в Болгарии. Новосибирск: СГУГиТ, 2019)

DOI: <https://doi.org/10.46687/BLAU5861>

През есента на 2019 г. в Новосибирск, Русия, излезе от печат монографията на известния руски учен, доктор на историческите науки Виктор Иванович Козодой. Тя е посветена на част от биографията на руския държавник Александър Иванович Гучков¹, като до голяма степен засяга неговата дейност в България през периода 1921 - 1923 г. Това е времето, когато в страната се намира значителна част от разбитата Врангелова армия. Козодой проследява нейното участие в заговорите и преврата срещу правителството на Ал. Стамболийски.

¹ Александър Ив. Гучков е руски политик и държавник, водач на партията „Съюз 17 октомври” – дясно ориентирана конституционно-либерална политическа организация на едрите земеделци, промишленици и чиновници, просъществувала от 1905 до 1917 г. Името ѝ е свързано с изпратения до император Николай II манифест на посочената дата през 1905 г. (Politicheskie partii Rossii 2000: 631). Гучков е председател на Третата държавна Дума (1910 - 1911 г.), член на Държавния съвет на Руската империя (институция със законодателни функции в периода 1906-1917 г., вж. Alekseeva 2005: 182-281), председател на Централния военно-промишлен комитет (1915 - 1917 г.) и военен министър във Временното правителство на княз Г. Львов (март - май 1917 г.). Като монархист по убеждение се опитва да наложи с преврат смяната на Николай II със сина му Алексей, но не успява. По време на Гражданската война в Русия е преследван от болшевиките и се укрива в гр. Кисловодск. Впоследствие се добира до Екатеринодар и предоставя услугите си на ген. А. Деникин. Последният го изпраща през 1919 г. като свой парламентор в Западна Европа. Оттам нататък, до смъртта му през февруари 1936 г., животът му преминава в емиграция с планове за сваляне на правителството в Съветска Русия (след 1924 г. – СССР).

Безспорно руският поглед върху българските събития от пролетта и лятото на 1923 г. е изключително важен, защото в историческата наука все още съществуват спорове за характера на преврата, за участието на отделните политически сили в него и пр. (Nedev 1984; Nedev 2007; Georgiev 1989; Naumov 2004; Vasilev 1991; Spasov 1977; Spasov 1979 /1/; Spasov 1979 /2/; Spasov 1999; Mitev 1973; Petrova 1988 и мн. др.). Към това следва да прибавим новоизвлечения непубликуван изворов материал от Руския държавен архив (ГАРФ²), от Руския държавен архив за социално-политическа история (РГАСПИ³) и от Централния държавен архив в София, който авторът представя. Пуснати са в научно обращение много нови източници от руския периодичен печат, включително белогвардейски издания в Берлин (1920 - 1923 г.), в Рига (1920 - 1923 г.) и в София (1921 - 1923 г.). Обърнато е съществено внимание на мемоарната литература предимно на руски език.

Представеният научен труд на Виктор Козодой открива нова тематика за автора, който в общи линии до този момент се занимава с по-съвременни теми (Kozodoy 2004; Kozodoy 2009; Kozodoy 2011; Kozodoy et al. 2018 и др.). Той обаче е продължение на други негови публикации за живота и дейността на слабо познатия на българските историци Ал. Ив. Гучков (Kozodoy 2014: 121-128; Kozodoy 2015; Kozodoy 2017: 283-290).

Монографията на Козодой прави сериозен опит да отговори на важния въпрос в българската история каква е ролята на врангелистите в преврата срещу правителството на Ал. Стамболийски на 9 юни 1923 г. Подробното представяне на дейността на Ал. Гучков, който стои в основата на някои от плановете и преговорите с българските опозиционни на БЗНС сили, го определя като опитен познавач на политическата технология и изключителен организатор. През 1911 г., по време на престоя си в Китай, Гучков предсказва революцията там и ролята на обществените организации в нея. Той е един от малкото руски политици, които виждат в пресата не само средство за осведомяване, но и „информационно оръжие” за борба с противниците. В изпълнение на тази концепция през 1898 г. като офицер на служба в КВЖД⁴ основава първото рускоезично списание в Китай „Харбин”. Дългогодишният му

² Государственный архив Российской Федерации.

³ Российской государственный архив социально-политической истории.

⁴ Китайско-Восточная железная дорога.

опит по-нататък го убеждава, че „пресата контролира общественото мнение”.

Връзката на Ал. Гучков с България, както сочи авторът В. Козодой, датира още от началото на ХХ век. През 1903 г. по време на Илинденското въстание той отлага сватбата си и заминава за Македония. От 8 до 14 август посещава София, Смилево и Рилския манастир, а после за втори път се връща в българската столица, откъдето на 21 август отпътува за Русия. По време на престоя си се запознава с дейци от македонските революционни организации – важен фактор в преврата през 1923 г.

Второто посещение на Гучков в България е през 1910 г. Като председател на Държавната дума на Русия той е избран за водач на руската делегация на Втория славянски събор в София. Посещава и Варна, а по време на визитата си се запознава с А. Ляпчев, Ив. Ев. Гешов, Ст. С. Бобчев, д-р Ст. Данев и други български политици русофили.

За трети път руският държавник идва в България през 1912 г., като се изказва песимистично за бъдещите събития на Балканите.

След Първата световна война Ал. Стамболийски управлява в сложна обстановка, известен фактор за която е влиянието на Бялата армия на ген. П. Врангел, приета на българска територия. В. Ив. Козодой публикува важно писмо на Гучков до ген. Врангел от 25 декември 1922 г., в което е описан подробно планът и ролята му за преврата в България. Подателят определя точно мястото и значението на руската политическа емиграция и на армията на Врангел в политическия преврат на фона на вътрешната и външнополитическата обстановка в България през периода 1920 – 1923 г. и ситуацията в Русия от 1917 до 1923 г.

За да се справи със задачата, която си е поставил, авторът на монографията проследява еволюцията в отношенията между Бялата армия и правителството на Стамболийски, както и противоречията между офицерите на Врангел и агентите на Съветска Русия, действащи на територията на България. Според Козодой това е продължение на Руската гражданска война, но с други средства – информационни, когнитивни и физическа саморазправа. За обществеността в България и в Европа превратът е „неочакван”, но за белогвардейците това е „реваншът”, който те постигат срещу „червените” за поражението в Крим през 1920 г. Оценката на Ал. Гучков в цитирано писмо до Врангел от 10 юни 1923 г. е недвусмислена: „Случи се неизбежното <...> За мен това беше ясно като Божи ден”. В него се споменава също, че превратът е извършен

съвместно с дясната българска опозиция. В защита на своята теза авторът представя доказателства и от българския периодичен печат и архиви.

Разбира се, подобна крайна теза би могла да бъде оспорена от други изследвачи на периода, но в случая е по-важно, че направената публикация (Kozodoy 2019)⁵ предизвиква сериозна дискусия и дава основание за нови изследвания по посочената тема. Заслужава сериозно внимание и предговорът на проф. Л. Спасов, който в общи линии представя и коментира основни тези на труда.

Едно от достойнствата на монографията е подробното проследяване на еволюцията в отношенията на правителството на БЗНС с белогвардейската емиграция, чиято численост постепенно нараства до 60 000 души, от които 21 000 са бивши военни, запазили оръжието си⁶. В. Козодой сочи, че под натиска на Франция Ал. Стамболийски сключва договор с ген. Шатилов, командващ Врангеловата армия на българска територия, и допуска смесването на местното население с белогвардейците. Правителството създава и административен пост комисар по въпросите на руските бежанци, който поверява на бъдещия екзарх Стефан I⁷. С решение на Министерството на външните работи през ноември 1921 г. е създаден и Руско-български комитет, ръководен отново от епископ Стефан. Врх на доброто отношение към белогвардейците стават личната среща на Стамболийски с представители на руската общественост на 17 декември 1921 г., както и изключително тържественото посрещане във Варна на последния руски ешелон начело с ген. Александър Кутепов⁸. Срещу тези действия на земеделците протестират вестниците на българските комунисти, докато част от дясната, главно русофилски настроена опозиция, ги подкрепя. Известни политици като Ив. Ев. Гешов, Т. Теодоров и Вл. Моллов организират вечеринки и събират помощи за руските бежанци.

⁵ В началото на 2020 г. книгата беше отпечатана и на български език, но на някои места преводът се различава в нюансите от оригинала.

⁶ Авторът на монографията изнася сведения, че белогвардейците разполагат с 21 600 винтовки, 7 800 саби, 55 автомобили и пр.

⁷ По това време Стоян Попгеоргиев Шоков все още не е глава на българската православна църква. През 1921 г. той е ръкоположен за Маркианополски епископ, а ръкополагането му за Софийски митрополит става едва през 1922 г. За живота му вж. Pendzheкова 2007. Разбира се, посочената дребна забележка не намалява достойнствата на монографията на В. Ив. Козодой.

⁸ На него присъстват Варненският митрополит, варненският градоначалник и е връчен адрес от името на 24 организации.

В. Ив. Козодой представя началото на охлаждането на отношенията между БЗНС и белогвардейците под влияние на промените в международната обстановка, но вътрешнополитическите събития в България са не по-малко важни. Наистина, на Генуезката конференция (април - май 1922 г.) британският министър-председател Дейвид Лойд Джордж се изказва в подкрепа на признаването на Съветска Русия⁹. След срещата в Генуа между Кр. Раковски – ръководител на Украинската съветска република, и Ал. Стамболийски, последният праща указания за мощна кампания срещу руския контингент, но промяната на отношението на българските управляващи към белогвардейците започва по-рано. На пиански скандал в Свищов руски военни си позволяват да „накажат” български офицер, което става повод правителството да определи като краен срок за разоръжаването на врангеловите части 15 март 1922 г. От това се възползва дясната опозиция. По случай 3 март в Търново Народно-прогресивната партия организира банкет в чест на ген. Кутепов. Подобни мероприятия се провеждат в Орхание (дн. Ботевград, б. а. Б. Г.), Кюстендил и Сухиндол, а в Стара Загора реч в защита на белогвардейците произнася лично д-р Ст. Данев. В отговор българските комунисти провеждат мащабни акции за разоръжаване на врангелистите. Както сочи сам авторът на монографията, от пролетта на 1922 г. българската преса, в лицето на земеделците и комунистите, започва да напада ген. Врангел и остатъците от неговата армия в България. Създаден е и „Совнарод” (Съюз за връщане на емигрантите в Русия. За него Вж. Spasov 1987: 87-99). Врангелистите отговарят на нападите чрез руския емигрантски вестник „Свободна реч”, но тезата на Козодой, че в България се води „информационна война” срещу правителството на БЗНС трудно би могла да бъде приета. Авторът свързва тази своя теория с общото разбиране на Гучков за ролята на пресата в обществото, на която се спряхме по-горе, но следва да посочим, че до този момент, а и след него, ожесточените вестникарски атаки са често срещано явление в българските политически условия. Като пример можем да посочим времето на управлението на Народната партия (1894 - 1899 г.), самостоятелното управление на радославистите (1899 - 1900 г.) и второто самостоятелно управление на народнолибералите (1903 - 1908 г.), когато вестникарската война в много отношения е подобна на тази от 1920 - 1923

⁹ Срещу емигрантите е и подписаният в Рапало, Италия, на 16 април 1922 г. договор между Германия и Съветска Русия, който силно впечатлява Ал. Стамболийски.

г. (Вж. напр. Georgiev 2014: 347-360; Georgiev 2020: 235-254; Georgiev 2018: 167-198).

Формално Врангел, който се намира в Сърбия и идва в България само инцидентно, дава заповед на армията си да не взема участие в политически събития, но през май 1922 г. е арестуван началникът на неговото контраразузнаване полк. П. Самохвалов, заедно с 10 тома архив, карти на стратегически места в България, писма до главнокомандващия, до ген. Кутепов и пр. Това дава повод на „Работнически вестник“ да развие тезата за подготвян държавен преврат заедно с десните опозиционни партии. Във вестник „Земеделско знаме“ пък министърът на търговията, промишлеността и труда Александър Радолов¹⁰ обявява, че врангелистите, „партийният блок“¹¹, Офицерската лига и „четниците“ (ВМРО) ще се обединят, за да свалят БЗНС от власт.

В. Козодой описва подробно случилото се през пролетта и лятото на 1922 г. В резултат от възникналото напрежение на 15 май ген. Ал. Кутепов е принуден да напусне страната и с това руската военна мисия в България е ликвидирана. Изгонени са 95 руски офицери и са арестувани 263 руски граждани. Предприети са обиски за изземване на оръжие. Положението на остатъците от Врангеловата армия на българска територия се утежнява особено много към края на 1922 г., с което Козодой обяснява плана на Гучков за преврат, изложен в писмо до ген. П. Врангел. Последният възлага военно-техническата подготовка на ген. С. Ронжин и ген. Николский, които я извършват заедно с българските генерали Ив. Вълков и Ив. Русев. По-късно в съзаклатието са посветени проф. Ал. Цанков и други дейци от българската опозиция. Голяма част от тях, според В. Козодой, не подозират за участието на руските генерали в заговора. Последното обаче намалява аргументациите за тезата, че превратът на 9 юни до голяма степен е руско дело. Търсенето на руско участие при разработката на идеите и планирането във военно-техническо, дипломатическо и информационно направление е правилно, но то не доказва автоматично теорията за „реванш“ и продължаване на Гражданската война. Една от причините за това е обстоятелството, че многократно, според Козодой, предупреждения за заговора Ал.

¹⁰ От 21 ноември 1921 до 5 януари 1922 г. той за кратко е министър на вътрешните работи – *Balgarskite darzhavni institutsii* 1986: 320-321.

¹¹ Става въпрос за сформирания на 6 юли 1922 г. Конституционен блок, който авторът донякъде смесва с Народния сговор. В него влизат Демократическата, Народно-прогресивната и Радикалната партия (Todorov 2018: 319-320 и цит. лит).

Стамболийски и близките му сподвижници не са позитивно настроени към болшевиките. В условията на почти пълна международна и особено балканска изолация те са принудени да лавират, без да могат да постигнат съществени външнополитически резултати. Не можем например да подминем обстоятелството, че под влияние на западноевропейските велики сили руско-българските дипломатически отношения не са възстановени и влиянието на болшевиките върху българския политически живот се ограничава почти единствено до контактите им с БКП т. с. посредством Комунистическия интернационал.

Не можем да изключим наличието на сериозни обективни предпоставки за евентуално фактическо белогвардейско участие в преврата. Факт е, че поради Ньойския договор през посочения период българската армия наброява по-малко от 20 000 души¹², което прави макар и леко въоръжената Врангелова армия сериозна военна сила. Не е за подценяване също обстоятелството, че Париж и Лондон, поне в началните години след Първата световна война, оказват активна подкрепа на белогвардейците. С течение на времето обаче политическите реалности надделяват и възможностите за пълен обрат на ситуацията във вече Съветска Русия стават илюзорни. Идеите за реванш остават единствено в мислите на по-изявените бивши държавници и висши военни, въпреки че вероятно и те осъзнават невъзвръщаемостта на случилото се. В тази връзка участието на белогвардейците в преврата срещу правителството на БЗНС следва да се разглежда по-скоро като помощ по сметка, защото земеделците на власт притискат все повече остатъците от Врангеловата армия, докато следващите правителства са ѝ благодарни.

Независимо от посочените забележки, следва да оценим високо монографичния труд на Виктор Ив. Козодой. Неговият поглед е на добър изследовател, видял българската история „отвън”. Чрез проследяването на биографията на Ал. Гучков той ни представя в синтезиран вид политическите отношения в българското общество в периода 1920 – 1923 г., както и влиянието на международните отношения върху външната политика на изолираната победена във войната държава, каквато е България през периода. Авторът поставя за разрешаване много актуални проблеми, преодолявайки успешно инерцията в оценките, която някои историци от недалечното минало са наслоили. Вярвам, че историческата

¹² Според В. Козодой през юли 1922 г. тя е едва 10 716 души.

дискусия, която се открива с тази книга, ще донесе в близко бъдеще много повече яснота по някои важни исторически проблеми.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Alekseeva 2005:** Alekseeva, S. I. Osnovnye etapy razvitiia apparata gosudarstvennogo upravleniia v Rossii. – In: Alekseeva, S. I., O. V. Egorenkova, T. N. Zaharova. Politicheskaya istoriia Rossii. Ch. 1. IX - nachalo XX vv. Sankt-Peterburg, s. 182-281 [Алексеева, С. И. Основные этапы развития аппарата государственного управления в России. – В: Алексеева, С. И., О. В. Егоренкова, Т. Н. Захарова. Политическая история России. Ч. 1. IX - начало X вв. Санкт-Петербург, с. 182-281].
- Balgarskite darzhavni institutsii 1986:** Balgarskite darzhavni institutsii 1879 - 1886. Entsiklopedichen spravochnik (ed. Metodiev, V., L. Stoyanov). Sofia: D-r Petar Beron [Българските държавни институции 1879 - 1886. Енциклопедичен справочник (съст. Методиев, В., Л. Стоянов). София: Д-р Петър Берон].
- Georgiev 1989:** Georgiev, V. Narodniyat sgovor 1921 - 1923 (kam nachaloto na istoriyata na fashizma v Bulgaria). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“ [Георгиев, В. Народният сговор 1921 - 1923 (към началото на историята на фашизма в България). София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Georgiev 2014:** Georgiev, B. Parlamentarnata opozitsia i vatreshnata politika na balgarskite pravitelstva (avgust 1887 - yanuari 1908). Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“ [Георгиев, Б. Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (август 1887 - януари 1908). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“].
- Georgiev 2018:** Georgiev, B. Parlamentarnata opozitsia i promenite na vatreshnopoliticheskoto zakonodatelstvo. Borбата sreshtu lichnia rezhim v Trinadesetoto narodno sabranie. // Istoricheskо badeshte, kn. 1-2, s. 167-198 [Георгиев, Б. Парламентарната опозиция и промените на вътрешнополитическото законодателство. Борбата срещу личния режим в Тринадесетото народно събрание. // Историческо бъдеще, 2018, кн. 1-2, с. 167-198].
- Georgiev 2020:** Georgiev, B. Parlamentarizam i politikanstvo v Osmoto obiknoveno narodno sabranie. – In: Bulgaria i balgarite: bit, dushevnost, natsionalna identichnost. Materiali ot Shestata natsionalna konferentsia po istoria, arheologia i kulturen turizam „Patuvania kam Bulgaria” – Shumen, 24 - 26. 04. 2018 g. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, s. 235-254 [Георгиев, Б. Парламентаризъм и политиканство в Осмото обикновено народно събрание. – В: България и българите: бит, душевност, национална идентичност. Материали от Шестата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътувания

- към България“ – Шумен, 24 - 26. 04. 2018 г. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 235-254].
- Kozodoy 2004:** Kozodoy, V. I. Formirovanie mnogopartiynosti v Sibiri v 1895 - 1996 gg. Novosibirsk [Козодой, В. И. Формирование многопартийности в Сибири в 1895 - 1996 гг. Новосибирск].
- Kozodoy 2009:** Kozodoy, V. I. Obshtestvenno-politicheskaya zhizny Sibiri: vtoraya polovine 1980 - seredina 90-yh gg. (Istoricheskiy aspekt). Avtoref. dis. ... doktora istor. nauk. Moskva [Козодой, В. И. Общественно-политическая жизнь Сибири: вторая половина 1980 - середина 90-ых гг. (Исторический аспект). Автореф. дис. ... доктора ист. наук. Москва].
- Kozodoy 2011:** Kozodoy, V. I. Sibirskiy razlom. Obshtestvenno-politicheskaya zhizny Sibiri: 1985 - 1996 gg. Novosibirsk: Paralely [Козодой, В. И. Сибирский разлом. Общественно-политическая жизнь Сибири: 1985 - 1996 гг. Новосибирск: Параллель].
- Kozodoy 2014:** Kozodoy, V. I. Guchkov Aleksandr Ivanovich – ot ryadovogo do voennogo ministra. // Gumanitarnye problemy voennogo dela, № 1, Novosibirsk, s. 121-128 [Козодой, В. И. Гучков Александр Иванович – от рядового до военного министра. // Гуманитарные проблемы военного дела, № 1, Новосибирск, с. 121-128].
- Kozodoy 2015:** Kozodoy, V. I. Aleksandr Ivanovich Guchkov i Velikaya russkaya revolyutsia. Novosibirsk: Sibirskaya akademiya upravleniya i massovykh kommunikatsiy (institut) [Козодой, В. И. Александр Иванович Гучков и Великая русская революция. Новосибирск: Сибирская академия управления и массовых коммуникаций (институт)].
- Kozodoy 2017:** Kozodoy, V. I. Novye istochniki k politicheskoy biografii Aleksandra Ivanovicha Guchkova. – In: Velikaya russkaya revolyutsia 1917. 100 let izuchania. Moskva: Institut rossiyskoy istorii RAN [Козодой, В. И. Новые источники к политической биографии Александра Ивановича Гучкова. – Великая российская революция, 1917 : 100 лет изучения. Москва: Институт российской истории РАН].
- Kozodoy 2019:** Kozodoy, V. I. Byal revansh v stranata na chervenite rozi: Aleksandar Guchkov i darzhavniyat prevrat na 9 yuni 1923 godina v Bulgaria. Veliko Tarnovo: Faber [Козодой, В. И. Бял реванш в страната на червените рози: Александър Гучков и държавният преврат на 9 юни 1923 година в България. Велико Търново: Фабер].
- Kozodoy et al. 2018:** Kozodoy, V. I. et al. V avangarde molodezhi. Istorია novosibirskogo komsomola (1918 - 1991 gody). Novosibirsk: Nauka [Козодой, В. И. и др. В авангарде молодежи. История Новосибирского комсомола (1918 - 1991 годы). Новосибирск: Наука].
- Mitev 1973:** Mitev, Y. Fashistkiyat prevrat na deveti yuni 1923 godina i Yunskoto antifashistko vastanie. Sofia: ВКР [Митев, Й. Фашисткият преврат на

- девети юни 1923 година и Юнското антифашистко въстание. София: БКП].
- Naumov 2004:** Naumov, G. Aleksandar Tsankov i Andrey Lyapchev v politikata i darzhavnото управление. Sofia: Balgarski knizhitsi [Наумов, Г. Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. София: Български книжици].
- Nedev 1984:** Nedev, N. Aleksandar Stamboliyski i zagovorат. Sofia: Izdatelstvo BZNS [Недев, Н. Александър Стамболийски и заговорът. София: Издателство БЗНС].
- Nedev 2007:** Nedev, N. Tri darzhavni prevrata ili Kimon Georgiev i negovoto време. Sofia: Siela [Недев, Н. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. София: Сиела].
- Pendzhekova 2007:** Pendzhekova, R. Lichnostta i deloto na ekzarh Stefan v balgarskata istoricheska pamet. Smolyan: Otvuk pres [Пенджекова, Р. Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет. Смолян: Отзвук прес].
- Petrova 1988:** Petrova, D. Samostoyatelnoto управление na BZNS 1920 – 1923. Sofia: Nauka i izkustvo [Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС, 1920 – 1923. София: Наука и изкуство].
- Politicheskie partii Rossii 2000:** Politicheskie partii Rossii: istoria i sovremennosty. (ed. Zeveleva, A. I., Yu. P. Sviridenko, V. V. Shepohaeva). Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya [Политические партии России: история и современность (ред. Зевелева, А. И., И. Ю. Свириденко, В. В. Шепохаева). Москва: Российская политическая энциклопедия].
- Spasov 1977:** Spasov, L. Vrangelistite i balgarskata obshtestvenost vav Velikotarnovski okrag prez 1922 g. – In: Trudove na Velikotarnovskiya universitet. Istoricheski fakultet. T. 14, № 3, Veliko Tarnovo: Nauka i izkustvo, s. 94-135 [Спасов, Л. Врангелистите и българската общественост във Великотърновски окръг през 1922 г. – В: Трудове на Великотърновския университет. Исторически факултет. Т. 14, № 3, Велико Търново: Наука и изкуство, с. 94-135].
- Spasov 1979 /2/:** Spasov, L. Pravitelstvoto na BZNS, balgarо-savetskite otnoshenia i ruskite beloemigranti. // Istoricheski pregled, kn. 2, s. 63-74 [Спасов, Л. Правителството на БЗНС, българо-съветските отношения и руските белоемигранти. // Исторически преглед, кн. 2, с. 63-74].
- Spasov 1987:** Spasov, L. Sayuzat za vrashtane v rodinata 1922 - 1923 g. // Istoricheski pregled, kn. 11, s. 87-99 [Спасов, Л. Съюзът за връщане в родината 1922 - 1923 г. // Исторически преглед, кн. 11, с. 87-99].
- Spasov 1999:** Spasov, L. Vrangelovata armiya v Bulgaria 1919 - 1923 g. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“ [Спасов, Л. Врангелската армия в България 1919 - 1923 г. София: УИ „Св. Климент Охридски“].

- Spasov 1979 /1/:** Spasov, L. Otnoshenieto na politicheskite partii kam prebivavashtite v Bulgaria vrangelistki voyski. – In: Nauchni izsledvania. Velikotarnovski universitet. Veliko Tarnovo, s. 213-231 [Спасов, Л. Отношението на политическите партии към пребиваващите в България врангелски войски. – В: Научни изследвания. Великотърновски университет. Велико Търново, с. 213-231].
- Todorov 2018:** Todorov, T. St. Nikola Mushanov – zhivot i obshtestvena deynost. Veliko Tarnovo: Ivis [Тодоров, Т. Ст. Никола Мушанов – живот и обществена дейност. Велико Търново: Ивис].
- Vasilev 1991:** Vasilev, V. Pravitelstvoto na BZNS, VMRO i balgaro-yugoslavskite otnoshenia. Sofia: BAN [Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. София: БАН].

ШУМЕН ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Бисер Георгиев

SHUMEN DURING THE SECOND WORLD WAR

Biser Georgiev

***Abstract:** This article traces the development of the city of Shumen and partly of the Shumen region during the Second World War. Some important issues of the political, economic and cultural development of the city and the region are discussed. Emphasis is placed on the prosperity of the city of Shumen, which is mainly due to the fact that many of the senior representatives of the executive power were born in this city.*

***Keywords:** Shumen, World War II, Bulgaria, Shumen region.*

***DOI:** <https://doi.org/10.46687/SZVF4178>*

Началото на Втората световна война променя световната история из основи. За по-малко от година огромна част от планетата и почти цяла Европа е обхваната от пламъците на войната. При това до този момент светът не е виждал касапница в толкова големи размери. Изменя се всичко. Като се започне от елементарния бит и се стигне до психиката на хората. След тази война нищо вече не е същото. Технологиите се развиват с бесни темпове главно в областта на военното дело. След войната жените почти навсякъде получават равни права с мъжете. Светът започва да говори за комунизъм и се установят две взаимно противоречащи си системи, които се надпреварват във всички области и се опитват да завоюват аудитория в целия свят. Но скромната есен на 1939 г. е само началото на прелома. По това време в Шумен животът тече с присъщите до този момент бавни темпове. Привидно всичко е спокойно. От 9 до 16 септември с. г. се провежда традиционният Шуменски панаир, но успоредно с него започват промени в местната администрация. Още в началото на септември старият областен директор е заменен с нов – Стефан Пенев. Същият е шуменец и обществеността очаква да се грижи за интересите на областта¹.

1 септември 1939 г. заварва на власт кмета Н. Райчев, но времето му изтича. Почти успоредно с оповестяването на новите парламентарни

¹ Shumenska zarya № 110/ 09.09.1939.

избори², на които в Шуменска област кандидатстват едва 167 души за 27 депутатски места, е обявено неговото уволнение³. Според някои автори (Naralanova, Rumenov 2002: 59) освобождаването на Стойчев става на 5. XII. 1939 г., което не е от съществено значение. Ниската избирателна активност е лесно обяснима, като се има предвид силно усложнената процедура по изборите, необходимостта кандидатите да бъдат предварително утвърждавани по сложна, измислена от властта система и пр. Независимо от това прави впечатление, че пресата ратува за избирането на „специалисти и практики“, което далеч не е присъщо за демократичните нагласи на шуменци. Примирението, което се забелязва при създамата се обстановка, почти няма аналог в предходната история на града.

В началото на декември 1939 г. Райчев е наследен на кметския пост от инж. Христо Тонев. Последният е един от видните граждани на Шумен, оказали влияние върху развитието на града от края на Първата до средата на Втората световна война. Роден е през 1891 г. Следва в Лозана, но впоследствие се премества в „Политехниката“ в Берлин, където завършва Инженерно-строителния и водопроводен факултет. Взема участие и в двете световни войни. През Първата достига чин капитан от запаса. След нея е началник на Водоснабдителното бюро при Шуменската окръжна постоянна комисия. Около 10 години по-късно е началник на Техническата служба при Шуменската община. Всичко това сочи, че познава добре проблемите на града. Тонев не за първи път е кандидат за кметското място. Името му се спряга още през 1938 г., но по някаква причина тогава не е предпочетен. Вероятно заради това заминава на работа в Пловдив. Заемането на поста през зимата на 1939 г. прилича на триумфално завръщане, но иначе добрият инженер се задържа на кметското място по-малко от 3 месеца – до 20. II. 1940 г., след което е назначен като Главен директор на благоустройството.

Като постоянен сътрудник на вестник „Шуменски глас“⁴ Хр. Тонев има позитивно отношение към пресата. Затова като кмет той става създател на вестник „Шуменски общински вести“, чийто първи брой

² Конкретният повод за разпускането на Двадесет и четвъртото обикновено народно събрание е едно посещение на неговия председател Ст. Мошанов в Лондон през лятото на 1939 г. То предизвиква остра реакция в Берлин и под натиска на монарха събранието отива в историята (Todorov 2018: 459 и цит. лит.).

³ Shumenska zarya, No 121/ 25.11.1939.

⁴ Shumenski glas, № 1058/ 9.12.1939.

излиза през януари 1940 г.⁵ по време на неговия мандат. Тонев е и първият кмет, който се интересува от постигнатото от своите предходници, опитвайки се да създаде летописна книга за тях (Haralanova, Rumenov 2002: 61).

Още вестта за появата на „Шуменски общински вестник“ настройва частната преса в Шумен негативно по отношение на новото издание. Признавайки, че като областен център Шумен заслужава да има свой вестник по подобие на Варна и София, вестник „Шуменска зоря“ веднага прави уговорката, че общините в останалите областни центрове не конкурират частната преса и дори пускат обявите си в частните издания, а не в нея. Нещо, което шуменското общинско издание не прави. Нещо повече: частните вестници се чувстват застрашени от факта, че общинският вестник се опитва да ги заличи. С известно основание те сочат и безсмислеността на една публикувана в бр. 2 на общинското издание статия относно спекулата с дървата за огрев. Изводът, че ако кметът има точна информация за това, следва да затвори престъпника, а не да пише по вестниците, в случая е основателен⁶.

Парламентарните избори, проведени през февруари 1940 г., излъчват двама депутати от Шумен – Марин Иванов Тютюнджиев и Симеон Симеонов⁷.

Новата обстановка в Европа след 1. IX. 1939 г. налага промени и в България. Утвърждаването на Георги Кьосеиванов на власт, клонящ към възстановяване на партийно-политическия живот, явно не е по вкуса на Борис III и още на 16 февруари той го заменя с проф. Богдан Филев – учен с голяма известност, дотогава министър на просветата, но с подесни политически възгледи (Dimitrov 1969: 27). В новия кабинет Иван Багрянов остава министър на земеделието и държавните имоти, но влиза още един шуменец – инж. Димитър Василев, като министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (Balgarskite darzhavni institutsii 1986: 326).

Промяната на върха засяга и общинската власт. Четири дни след въстъпването на новото правителство в длъжност, на 20 февруари 1940 г.,

⁵ Shumenski obshtinski vesti, № 1/ 15.01.1940 г. Версията, че вестникът започва да излиза през февруари (Haralanova, Rumenov 2002: 61), най-вероятно е техническа грешка на авторите, каквито изобилстват в посоченото издание.

⁶ Shumenska zarya, № 127/ 25.01.1940.

⁷ Д. Игнатовски (Ignatovski 2005: 145) допуска техническа грешка, сочейки името на втория депутат като Стоимен Стоименов.

Тонев е уволнен, а на 1 март на неговото място е назначен Христо Хараламбиев с помощник-кмет Никола Шамарджиев, който явно се оказва изключително подходящ за заеманата при няколко различни общински управници длъжност. Секретар на общината става Д. Пастармаджиев. На мястото на поста околийски управител на Шумен, заеман от Хараламбиев, е назначен шуменецът Васил Н. Василев – дотогавашен околийски управител на Провадия⁸. Конкретните причини за уволнението на Тонев не са известни, но може да се предполага, че някой от министрите шуменци във Филовия кабинет е бил срещу оставането му на кметския пост.

Хараламбиев е от Трънско. Той е роден през 1906 г. Завършва държавни и правни науки в Софийския университет, след което известно време се занимава с адвокатство и журналистика в София. Член е на Демократическата партия до разпускането ѝ през 1934 г. Той е първи редактор на вестник „Студентска борба” – орган на Българския народен студентски съюз, което говори за по-левите му убеждения поне по онова време. Член е на дружеството на столичните журналисти. През 30-те години в продължение на 7 години е околийски управител на Шумен, което сочи ясно, че познава добре града и проблемите му (Haralanova, Rumenov 2002: 62).

С встъпването на поста Хараламбиев се опитва да интензифицира дейността на общината. Още на заседанието си на 12 март Общинският съвет по негово предложение взема решение да отстъпи едно общинско място от 30 декара и да отчужди някои частни парцели по пътя към с. Дибич, за да се построи там жп депо. Заедно с това общината взема принципното решение да започне да обработва земите си по кооперативен почин, като държавата в лицето на Министерството на земеделието и държавните имоти се ангажира да осигури необходимата техника. Общинската управа възприема и предложението на министерството да се построи винарска изба, като за целта купи фабрика „Ягода” със средства, отпуснати от БНБ⁹. За да се осигури необходимото количество обработваема земя за коопериране, Шуменската община създава и Комитет за подобряване и увеличаване на работната земя. Освен всичко друго кметът има за цел да следи собствениците, които не обработват парцелите си или не ги дават под наем, и да им налага санкции

⁸ Shumenski obshtinski vesti, № 10/ 18.03.1940, № 15/ 18.04.1940.

⁹ Shumenski obshtinski vesti, № 10/ 18.03.1940.

чрез глоби и дори отнемане на земята. По този начин обработваемата земя в Шумен се увеличава значително, което в условията на войната се отразява благоприятно за икономическото оцеляване и просперитет на региона.

Една от важните задачи на новото общинско ръководство е събирането на данъците. То е особено трудно по отношение на занаятчиите, защото наличието на стотици устни договорки между майстори, калфи, чираци и наемни временни работници затруднява изключително много следенето на приходите и разходите им. За да внесе някакъв ред, помощник-кметът Н. Шамарджиев публикува на 13. III. 1940 г. Заповед № 147, с която нарежда всички обущари, чехлари, сарачи, конфекционери, чантари и куфарджии от Шумен и околията да получат от комисарството при общината съответните формуляри и да декларират незабавно, в срок от 15 до 20 март, наличните си кожени материали, употребявани за производството, и тези, които са закупени от търговци от околията, но не са налични. Занаятчиите са предупредени в заповедта, че тези, които не се отзоват, ще бъдат санкционирани с глоби по чл. 10 от „Закона за облекчение /на/ продоволствието и намаление /на/ скъпотията“ като укриватели и нарушители на обществения ред. Направеното е и във връзка с „Наредба за единни типове и технически норми на кожените материали“ на Министерството на търговията, промишлеността и труда, влязла в сила два дни по-рано¹⁰. Направеното повлиява значително върху живота на града, защото през посочения период обущарите и кожарите са най-много от всички занаятчии в околията – около 140 майстори с над 200 калфи, чираци и работници. Още през април е издадена и специална заповед за събиране на откупа за трудовата повинност от работодателите и самоосигуряващите се лица, който засяга всички мъже на възраст от 20 до 45 години, и внасянето му в общината. Взети са сериозни мерки и за почистването на Шумен, като са въведени забрани за произволното изхвърляне на битови отпадъци, трупове на домашни животни и птици, оборски тор, дървесна пепел, боклуци от нарязани дърва за огрев, отпадъчни води и пр. в реката и на обществени места¹¹.

Една от добрите инициативи на Хр. Хараламбиев е акцията за построяване на нова сграда за Археологическия музей и Народната

¹⁰ Darzhaven vestnik, № 56/ 11.03.1940. Заповедта на Шамарджиев вж. в Shumenski obshtinski vesti, № 10/ 18.03.1940.

¹¹ Shumenski obshtinski vesti, № 15/ 18.04.1940, № 71/ 27.05.1941.

библиотека в Шумен. През март 1940 г. се провежда специално събрание, на което присъстват областният директор Пенев, шуменският кмет, председателят на читалище „Арахангел Михаил” д-р Ал. Медникаров, председателят на Археологическото дружество „Българска старина” Ив. Моллов и др. Те вземат решение за София да замине делегация от трима души (Хараламбиев, Медникаров и Моллов), която, заедно с шуменските депутати Марин Тютюнджиев, Симеон Симеонов и Васил Велчев (от Първа новопазарска околия), да посети министър-председателя проф. Б. Филов и да го помоли да съдейства за горепосочената цел. Филов изслушва делегацията с внимание и обещава още през следващия строителен сезон да изпрати в Шумен комисия, която да избере подходящо място за сградата и да изработи план за същата.

Делегацията използва времето на пребиваването си в столицата, за да посети и министъра инж. Д. Василев. Той ги уведомява, че на 1 и 17 април с. г. ще се проведат търговете в неговото министерство за избор на предприемач за павиране на участъка от гарата до района на Пети артилерийски полк. Разширението на пътя с 5 метра ще бъде за сметка на Шуменската община. Като компенсация за това плановете за изграждане на канализация на Шумен са готови и от отпуснатия на общината заем в размер на 8, 5 млн. лв. от фонда „Общински налози”, 4 млн. ще бъдат изхарчени през тази година за канализацията.

Заедно с депутатите Тютюнджиев и Велчев, Хараламбиев посещава и Българската ипотечна банка с цел да договори 12-милионен заем за строеж на ветеринарна служба и свинска кланица с цел експорт на свинско месо. Кметът има и други грандиозни планове, като например осъществяването на автобусна линия със или без заем¹².

Инициатива за благоустрояването на града идва и от друга посока. През март Шумен е посетен от началника на Архитектурната служба при МОСПБ арх. Калчев и от арх. Л. Нейков от градоустройствената дирекция на столицата, които заедно със специалиста по градините и парковете Белов, заместник-кмета Шамарджиев и общинския лесничей Вълчев обикалят Шумен с цел да направят план за превръщането на празните места в градски градини¹³.

¹² Действително още през август с. г. е организирана Автобусна градска служба, финансирана със заем от Шуменската популярна банка в размер на 1, 75 млн. лв. – Shumenski obshtinski vesti, № 30/ 06.08.1940.

¹³ Shumenski obshtinski vesti, № 12/ 01.04.1940.

С включването на двама министри шуменци в правителството на Б. Филев и промяната на кметското ръководство в града значението на Шумен се повишава. На 7. VII. 1940 г. градът е посетен от четирима министри едновременно, начело с министър-председателя, което не се е случвало от времето на управлението на БЗНС. Заедно с главата на правителството пристигат финансовият министър Д. Божилов и шуменците Багрянов и Василев. Високите гости пристигат в 9.00 часа сутринта с влак и още на гарата са приветствани от областния директор Ст. Пенев. След това се отправят към паметника на П. Волов, където са посрещнати от кмета, новия началник на гарнизона полк. Айрянов, граждани и строени войници и офицери. В желанието си да изпъкне пред премиера Хараламбиев заявява в приветствието си, че Шумен „за първи път посреща” министър-председател, което не е вярно и е откровен политически плонж към новата изпълнителна власт. Кметът се опитва да използва посещението, за да измоли от Багрянов помощ за постройката на екарисаж и за проектираната винарска изба, както и за назначаване на специалист агроном към общината и за изпращане на необходимата за кооперативното обработване на земята техника. Следват дежурните приветствия, след което министрите разглеждат водопроводната станция „Изгрев”, завода „Кабюк” и старините в Плиска, Преслав и Патлейна. С това посещението приключва¹⁴, което подсказва, че не е посветено на конкретна цел, но въпреки това значението му за издигането на Шумен като важен политически и стопански център не е малко. Още същия месец Централният комитет за обществено подпомагане отпуска на Шуменската община 220 000 лв. за подпомагане на ученическите трапезарии, детските летни игрища и ученическите лагери. Основната част от него (105 000 лв.) отива за трапезариите при женското благотворително дружество „Родолубие”. Колонията „Висока поляна” и няколко летни детски игрища получават по 20 000 лв., а други – между 5 и 10 хиляди. Между 2 и 3 хиляди получават и еврейското¹⁵, арменското и турското училище в града. От своя страна Шуменската община отпуска още 20 000 лв. за посочените цели.

Направеното стимулира и инициативата на гражданите. Още на 3 август е учреден Кръжок на шуменската художествена колегия (Shepot v

¹⁴ Shumenski obshtinski vesti, № 26/ 09.07.1940, № 27/ 13.07.1940.

¹⁵ Това са последните 2 000 лв., които то получава преди гласуването на Закона за защита на нацията през ноември 1940 г., внесен от министъра на вътрешните работи П. Габровски. За последвалите събития вж. Kalcheva 2004.

korenite 2004: 261), а малко след това е обявен търг за построяване на Пощенска палата в града на стойност 3, 2 млн. лв., която е готова само година по-късно¹⁶. На 20. X. 1940 г. е основано и Кооперативно сдружение „Шуменски областен кооперативен санаториум“ със седалище Шумен като продължение на основаната през юли 1939 г. Шуменска кооперативна болница¹⁷.

През юли 1940 г. екипът на „Шуменски общински вести“ решава да проведе „Интервюта с областните шефове“. Журналистът Петър Рибаров последователно интервюира директора Ст. Пенев, училищния инспектор Михайлов, областния лекар д-р Вербев, инж. Стойков, директора на Областната стопанска дирекция Ст. Попов, акцизния началник Ек. Бъчваров, полицейския началник Коранов и областния горски инспектор Михайлов. Всички те без изключение изказват мнението, че животът в Шуменска област тече спокойно, позитивно и постъпателно¹⁸.

На 7. IX. 1940 г. Румъния връща Южна Добруджа на България. Съгласно с подписаната Крайовска спогодба заселените в нея 88 000 румънци са длъжни да я напуснат, а на тяхно място идват 68 000 българи от Северна Добруджа (Kuzmanova 1989). Постигната е една голяма безкръвна победа, с която се възстановява историческата справедливост.

По подобие на целия български народ шуменци посрещат вестта за постигнатото възторжено. „Мирната победа е двойна победа“ – коментира общинският официоз¹⁹. Градът участва в присъединяването на областта и пряко. За вдвояването на реда и запазването на живота и имотите на българските граждани в Южна Добруджа е изпратен Седми пехотен Преславски полк. След завръщането си в Шумен той е посрещат тържествено от гражданите. Още през октомври в Шумен стартира кампания за подпомагане на бедните български ученици в Добруджа, събрала много средства и материали. Към това следва да прибавим, че от началото на ноември 1940 г. Южна Добруджа губи статута си на самостоятелна област, ръководена от специално изпратени там държавни чиновници и се прехвърля под юрисдикцията на Шуменска област, за

¹⁶ Shumenski obshtinski vesti, № 85/ 28.10.1941.

¹⁷ Shumenski obshtinski vesti, № 30/ 06.08.1940 (вж. и Shepot v korenite 2004: 261).

¹⁸ Shumenski obshtinski vesti, № 27/ 13.07.1940.

¹⁹ Интересен факт е, че той дава сведения за 100 000 румънци, които трябва да напуснат, и само 35 000 българи, които да се заселят. – Shumenski obshtinski vesti, № 37/ 24.09.1940.

което Ст. Пенев издава специална заповед²⁰. Така Шуменска област се увеличава извънредно много по размери и става една от трите най-големи по площ области в България.

След връщането на Южна Добруджа ревизионизмът се активизира. На 1. X. 1940 г. първа страница на общинския вестник е посветена изцяло на Всебългарския съюз „Отец Паисий” и младежката му организация, които по-голямата част от съвременните автори считат за фашистки (Poppetrov 2008: 46-47; „Отец Паисий” е създаден през 1927 г., а младежката му организация – през 1931). От страниците на вестника председателят на Шуменския клон на организацията К. Танев призовава съгражданите си да станат членове на съюза, за да се ревизира и останалата част от Ньойския договор²¹. Подобна проява не може да бъде осъществена без съгласието на общинското ръководство, защото е малко вероятно първа и втора страница на вестника да са откупени от представителите на съюза. Това, от своя страна, говори за политическите възгледи на ръководителите на Шуменската община.

На 23. VIII. 1939 г. е подписан пактът Молотов-Рибентроп, който развързва ръцете на Германия на запад (Дуиков 2009: 21 и сл.). Скоро обаче погледът на Хитлер се устремява и на изток. През ноември 1940 г. Унгария и Румъния се присъединяват към Трестранния пакт. С това натискът върху България се засилва (Sirkov 1972: 433-466). От своя страна СССР изпраща на 24 ноември като специален свой емисар Аркадий Соболев с предложение за сключване на договор за ненападение между Съветския съюз и България. То е отклонено, а официалната преса мълчи по случая, но благодарение на активната кампания на левите политически сили мисията на Соболев става широко известна (Chichikova 1972: 67 и сл.). Известна инициатива чрез акция за приемане на пакта, предложен от СССР на българското правителство, проявяват и шуменските леви сили (Shepot v korenite 2004: 259).

Активността на Хр. Хараламбиев през 1940 г. дава определени резултати, отчетени в края на с. г. на заседание на Общинския съвет на 4 декември. В обширния доклад са посочени и някои конкретни цифри за строителна дейност. Изхарчени са над 22 млн. лв., повечето от които са получени като заеми. Най-много средства са дадени за Инженерната палата (5, 5 млн.), Пощенската палата (5 млн. при първоначално

²⁰ Shumenski obshtinski vesti, № 40/ 15.10.1940, № 43/ 05.11.1940 (вж. и Shepot v korenite 2004: 261).

²¹ Shumenski obshtinski vesti, № 38/ 01.10.1940.

предвидени 3, 2), ремонта на банка „Български кредит“ (2, 8 млн.), Финансовата палата (2 млн.), пристройката към Девическата гимназия (2 млн.), ремонта на църквата „Св. Възнесение“ (1 млн.) и довършването на пансиона на Турското училище (1 млн.). Освен това са канализирани 19 улици с обща дължина на канализацията 4 500 метра за 1, 87 млн. лв., получени по стопански начин. Поставени са бордюри на 28 улици и е положен 6 200 кв. метра паваж, с което е извършено „цялостно павиране“ на улиците в града. Прокарани са и над 21 км пътища²².

През януари 1941 г. мирният просперитет на шуменци е застрашен от неочакваното посещение на Б. Филев в немската столица (за преговорите там вж. Filov 1986: 200 и сл.). В следващия месец натискът на Берлин спрямо София за включване на България в Тристранния пакт е смазващ и въпреки някои лавирания на Борис III и правителството на 1 март 1941 г. България е присъединена. Часове по-късно германските войски преминават границата и влизат на българска територия (Toshkova 1964: 56-72).

Шумен посреща вестта за новия съюз с лека тревога, но без униние. „Мирът е ценен, но победата е още по-ценна“ – коментира ситуацията общинският официоз, възхищавайки се на германската военна мощ и дисциплина при преминаването на германските войници през града. Вестникът напомня, че това са старите български съюзници и изрично предупреждава гражданите да не обсъждат военни въпроси и да не вярват на „чужди слухове“. В един от следващите си броеве редакторите изказват и истинска радост от обстоятелството, че с помощта на Германия затегнатият около България обръч от неприятелски настроени държави „се скъса“²³. Последното е ясен знак за пълно съгласие на общинската с централната държавна политика. Съвсем скоро е организиран и Общоградски комитет за събиране на подаръци за ранените германски войници в Македония и Тракия²⁴.

Привидно и след присъединяването на България към силите на Оста животът на шуменци продължава в едно сравнително благоприятно русло. През 1941 г. в града е основано Дружество на многодетните. През март с. г. е пуснато в експлоатация железопътното депо. Довършена е сградата на новата Пощенска палата. На 11 октомври министър Д. Василев лично посещава Шумен, за да се увери, че благоустройствените

²² Shumenski obshtinski vesti, № 49/17.12.1940.

²³ Shumenski obshtinski vesti, № 60/ 11.03.1941, № 63/ 01.04.1941.

²⁴ Shumenski obshtinski vesti, № 65/ 15.04.1941.

работи в града вървят по план²⁵. На 12 октомври новият земеделски министър Д. Кушев (Иван Багрянов е изваден от правителството на 4 февруари 1941 г. – *Balgarskite darzhavni institutsii* 1986: 326) открива лично коневъдна изложба²⁶, а на 27 с. м. е учредена трапезария за бедни ученици при Шуменската мъжка гимназия (*Shepot v korenite* 2004: 260). Вследствие на изключително щедрото дарение на ген. Рачо Петров от 500 хиляди лева (за живота и политическата дейност на генерала, който умира по-малко от година след това, на 22 януари 1942 г., вж. *Kostov* 2004) женското благотворително дружество „Родолюбие” е в състояние да започне и строеж на пансион за Девическата гимназия²⁷. На 19 октомври (*Shepot v korenite* 2004: 260; авторите правят грешка, отнасяйки посоченото събитие на 27 октомври) е открита и железопътната линия Шумен – Карнобат. Това става с изключителна тържественост, при която с първия влак по линията, идващ от Карнобат, пътуват царят и царицата, председателят на Народното събрание Хр. Калфов, трима министри – Д. Божилов, инж. Д. Василев и Иван Горанов (министър на железниците, пощите и телеграфите), главният директор на Българските железници Калчев, представители на германските власти, официални лица, столични журналисти и пр.²⁸

Въпреки успехите в областта на стопанството и благоустройството, военновременната обстановка се усеща все по-силно. През април и май 1942 г. пресата обръща все по-голямо внимание на армията. Появяват се изрази от типа, че „само готовият да умре побеждава”²⁹, което не е характерно за предходните години. Разбира се, това става поради обстоятелството, че на 20 април българската армия със съгласието на германското командване влиза в Беломорска Тракия под благовидната формулировка за запазване на „реда и спокойствието”. На 24 април е подписана спогодбата Клодиус – Попов. Нейни клаузи дават множество права на германците да разполагат с подземните богатства на Македония, без да решават окончателно българския национален въпрос. В отпечатаните през следващата година карти границите между България

²⁵ *Shumensko slovo*, № 225/ 18.10. 1941; *Shumenski obshtinski vesti*, № 83/ 14.10.1941. Вж. и *Shepot v korenite* 2004: 259-260.

²⁶ *Shumensko slovo*, № 225/ 18.10.1941. Речта на министъра Вж. в *Shumenski obshtinski vesti*, № 83/ 14.10.1941.

²⁷ *Shumenski obshtinski vesti*, № 65/ 15.04.1941.

²⁸ *Shumenski obshtinski vesti*, № 85/ 28.10.1941.

²⁹ *Shumenski obshtinski vesti*, № 68/ 07.05.1942.

и Сърбия и България и Гърция (от 27 април спогодбата влиза в сила и за нея) са представени само като демаркационна линия. Това, разбира се, не пречи на Борис III и българското правителство да представят пред общественото мнение случилото се като завършване на националното обединение, за което дори е изработена специална карта (Istoria na Bulgaria 2012: 386-387; картата вж. на с. 388). За пореден път Кобургите си играят с нараненото национално чувство на българския народ.

На 27 август по инициатива на Министерството на народната просвета в Шумен са поканени на „опреснителен курс“ български учители от Македония, посрещнати с голяма тържественост³⁰.

След нападението на Германия над Съветския съюз на 22. VI. 1941 г. политическата обстановка в Европа се променя и обществото все повече се поляризира. Това води до втвърдяване на тона на политическата преса. През есента на 1941 г. „Шуменски общински вестник“ вече си позволява да нарече „болшевиките“ „професионални безотечественици“ и да определи „дългът на българина“ като запазване с оръжие на земята „от Охрид до Черно море“ и „от Дунав до Бяло море“³¹. Подобен агресивен тон се появява за първи път от началото на Втората световна война и няма да е последен.

На 27. XI. 1941 г. в Шумен се провежда голяма манифестация на учащата се младеж по повод рухването на Ньойския договор. Тя завършва с тържествено събрание, на което държи реч кметът Хр. Хараламбиев³². Десет дни по-късно британските доминиони Канада, Австралия и Нова Зеландия обявяват война на всички държави от Оста, включително България. Поводът е нападението на Япония над Пърл Харбър. На 12 декември под натиска на германската дипломация Министерският съвет взема решение за обявяване на война на Великобритания и САЩ. Борис III го одобрява още същия ден, а на 13 декември го гласува и Двадесет и петото народно събрание (Istoria na Bulgaria 2012: 390-391 и цит. лит). Така София се заплита в сериозни усложнения с тежки последици. „Символичната“ война скоро става съвсем реална с бомбардировките на английски и американски изстребители над столицата и десетки български градове (Kalinova 2004: 131 и сл.).

³⁰ Shumenski obshtinski vesti, № 77/ 02.09.1941.

³¹ Shumenski obshtinski vesti, № 83/ 14.10.1941.

³² Shumenski obshtinski vesti, № 90/ 02.12.1941.

1942 г. започва за Шумен с опит за установяване на пълен контрол върху печата. Независимите вестници в града и без това вече почти не съществуват. „Шуменска зоря” спира да излиза още през 1940 г., а „Шуменски глас” – през 1941³³. „Шуменско слово” продължава да излиза всяка събота в тираж около 2 000 броя, но поради цензурата все по-слабо отразява политическите събития³⁴. Въпреки това Дирекцията на националната пропаганда свиква на 11 и 12. I. 1942 г. във Варна конференция, на която началникът на отделението по печата Кр. Далчълъчев обяснява на вестникарите, че ролята на провинциалния печат е „мисионерска” – да служи на интересите на държавата. От Шумен присъстват само представители на „Шуменски общински вести” и сп. „Земеделска камара” – печатен орган на Шуменската земеделско-стопанска камара, разпространяван безплатно в тираж около 2 400 броя³⁵.

Въпреки войната благоустройството на Шумен продължава с високи темпове, заслуга за което има най-вече инж. Д. Василев. Министърът прави всичко възможно родният му град и през 1942 г. да получи сериозно количество средства за нови строежи и благоустройство в размер на 10 млн. лв. Пет от тях са определени за довършване на Девическата гимназия, строежът на която приключва още през юни 1942 г.³⁶ Три са за започване на сградата на Археологическия музей и Народна библиотека и два за довършване на сградата на Учителския институт. Увеличен е и годишният бюджет на Шуменската община на 18, 855 млн. лв. (сумата е закръглена до 1 000 лв. – б. а. Б. Г.) и то при условие, че бюджетът за 1941 г. е изпълнен едва на 90 %³⁷. Така, поради наличието на стабилно лоби във властта, Шумен за първи път в новата българска история се превръща в „галеното дете” на държавата.

Войната и постигнатите от правителството „успехи” за обединението на нацията стимулират изявиите на крайно десните организации. На 1. III. 1942 г., по повод присъединяването на България към Тристранния пакт, шуменския клон на „Бранник”, ръководен от Станчев, провежда манифестация по града, завършила с митинг и патриотични речи пред паметните плочи на загиналите от Седми

³³ Shumenska zarya, № 130/ 25.02.1940; Shumenski glas, № 1124/ 1941.

³⁴ Вж. напр. Shumensko slovo, № 262/ 11.07.1942, № 263/ 18.07.1942.

³⁵ Shumenski obshtinski vesti, № 96/ 13.01.1942.

³⁶ Shumenski obshtinski vesti, № 116/ 23.07.1942.

³⁷ Shumenski obshtinski vesti, № 100/ 17.02.1942. Конкретните предвидени строителни мероприятия са отразени до най-малки подробности.

Преславски пехотен полк³⁸. Ефектът от него е толкова голям, че поне в пресата засенчва честването на 3 март.

На 12. IV. 1942 г. проф. Б. Филов трансформира кабинета си, поемайки Министерството на външните работи вместо Ив. Попов. Направени са и други промени, но Д. Василев запазва поста си (Istoria na Bulgaria 2012: 422; Balgarskite darzhavni institutsii 1986: 327).

Шуменци посрещат промяната на Филовия кабинет с пълно одобрение на действията на министър-председателя. Общинският вестник публикува речта му към нацията от 13 април с възторжен коментар. Като благодарност Шумен получава възможност да придобие нова железопътна линия Шумен – Хитрино, проектът за която е стартиран веднага³⁹. Малко по-късно е открито Акушеро-гинекологично отделение на Шуменската първостепенна болница (Shepot v korenite 2004: 261). През с. г. Общинският съвет взема решение за сключване на заем от 12 млн. лв. от БЗК за млечна централа, кланица и разширяване на съществуващите кланици. В центъра е открита Данъчна палата в присъствието на министрите Д. Божилов и инж. Д. Василев – това е единствената постройка от този тип с душеве за служителите. Завършено е водоснабдяването на града с включването на помпените станции „Баш бунар” и „Струма”, които осигуряват 34 литра вода за пиене за секунда. Така градът е водоснабден. Извършва се канализация, като за 4 години са канализирани 39 улици с обща дължина 6 990 м, а общо са канализирани 50 улици с дължина на каналите 10 600 м. Благоустройството включва и създадената нова градина при пл. „Оборище”, градината пред Съдебна палата, градската градина с нов портал от 6 колони, с асфалтирани алеи и създаденото там „Чилингирово кътче”, в което писателят засажда бреза. На 28 юни е открита официално първата шуменска омнибусна линия. За първи път се въвежда званието „Почетен гражданин на Шумен”, като през 1942 г. за такива са провъзгласени: бившият министър д-р К. Миланов, министърът на благоустройството инж. Д. Василев⁴⁰, писателят Ст. Чилингиров и шуменският областен управител Ст. Пенев⁴¹.

³⁸ Shumenski obshtinski vesti, № 102/ 03.03.1942.

³⁹ Shumenski obshtinski vesti, № 108/ 21.04.1942.

⁴⁰ Запазено е писмото, с което на 16 септември 1943 г. инж. Димитър Василев е уведомен, че е обявен за почетен гражданин на Шумен заради многобройните му заслуги към този град. ТДДА – Шумен, ф. 34к, оп. 1, а. е. 123, л. 115. Писмо на шуменския кмет Хр. Хараламбиев до инж. Д. Василев.

⁴¹ Shumenski obshtinski vesti, № 112/ 26.05. 1942, № 117/ 30.06.1942.

На 25. X. 1942 г. в читалище „Архангел Михаил” в Шумен се провежда областна конференция на околийските управители, кметовете и помощник-кметовете на Шуменска област. На нея Ст. Пенев произнася двучасова „политическа реч”, в която очертава идейните насоки на настоящия „безпартиен режим” (двете понятия са оксиморон – б. а., Б. Г.). Безсмислената в общи линии реч е отпечатана в самостоятелна брошура⁴².

Както отбелязахме по-горе, развитието на войната засилва позициите на крайно десните сили. Скоро в Шумен се създава подразделение в „Бранник” и на девойки под командването на П. Георгиева. Влиянието им в Шумен явно е дотолкова силно, че директорът на Девическата гимназия В. Хлебаров поздравява подразделението⁴³.

Историческата победа на съветските войски над хитлеристите при Сталинград на 2. II. 1943 г. преобръща хода на Втората световна война. След пълния разгром на Шеста германска армия става ясно, че немските войски на Източния фронт минават в отстъпление. Част от българските дипломати препоръчват „по-гъвкава политика” с цел постепенно излизане от Оста (Istoria na Bulgaria 2012: 396-396 и цит. лит).

В Шумен обстановката става по-тревожна, но старата политика се запазва. В началото на април 1943 г. градът е посетен от унгарския министър Д. Арноти по повод откриването на паметник на Лайош Кошут. Успоредно с това кметът Хараламбиев почва да работи по сключването на нов заем от 10 млн. лв. за построяване на нова модерна баня „с плавателен басейн”. Около два месеца по-късно, на 30 май, министрите Д. Божилов и Д. Василев, пристигнали за откриването на новопостроената Данъчна палата, правят кратка обиколка из Шуменския край⁴⁴.

Едно от запомнящите се постижения на Христо Хараламбиев е провеждането на процедура за изработване на герб на Шуменската община. Той е създаден от художника Н. Бояджиев, излят от скулптора Павел Метеоров и поставен на фасадата на Шуменския Общински дом през юни 1943 г. Малко по-късно кметът започва кампания за събиране на материали за попълване на летописна книга на града (Haralanova, Rumenov 2002: 64).

⁴² Shumenski obshtinski vesti, № 127/ 03.11.1942.

⁴³ Shumenski obshtinski vesti, № 131/ 08.12.1942.

⁴⁴ Shumenski obshtinski vesti, № 146/ 06.04.1943, № 154/ 04.06.1943; вж. и Shepot v korenite. 2004: 259, 261.

Въпреки успехите местната власт е леко притеснена и това започва да се усеща по приповдигнатия тон. На 1 май общината се опитва да организира масови казионни тържества за работниците⁴⁵, за да ги отклони от протестните движения. Известни основания за това съществуват, защото през април 1943 г. нелегалната комунистическа съпротива учредява Девета въстаническа оперативна зона с център Шумен. До сформирването на партизанския отряд „Август Попов“ на 22. X. 1943 г. (Shepot v korenite 2004: 261) тя е само на книга, но секретните сведения за същото вероятно изпълват с известен страх живота на властите.

От своя страна, за да подкрепи управляващите, общинската преса се пълни с материали за големите успехи на шуменското село вследствие кооперирането на земята. Говори се за тригодишни планове, дават се първенци за пример (село Дибич) и пр. Заедно с това не се пише нищо за Източния фронт, а информацията, които се поместват, са за Далечния изток, където японците предприемат настъпление срещу англичаните.

Колкото и да се стремят да скрият от хората истината (в брой 161 на „Шуменски общински вести“ кметът Христо Хараламбиев излиза със специална статия под заглавие „Шумен безшумно твори“, в която описва постиженията на общината в областта на строителството и благоустройството), властите не успяват да прикрият някои очевидни неуспехи. Въпреки огромните средства, налети от държавата в града, в средата на 1943 г. съществуват сериозни икономически проблеми, включително с изхранването на населението. През юни с. г. общината за първи път от началото на войната е принудена да оповести публично чрез пресата пунктовете за раздаване на купони за хляб, определени в десет различни училища. Въведени са и строги ограничения. Градът е райониран по улици. Картите се раздават само до 30 юни и то единствено в специално определените за това места. Купоните за допълнителен хляб и други привилегии се дават директно в комисариата при общината, а на гражданите се забранява да получават „безразборно“ съответните книжки от останалите секции. Извършени са и някои съкращения и премествания в полицейския апарат. Полицейският комендант на Шумен Георги Ст. Алексиев е преместен на работа в Сливен, а груповият началник Матей Ал. Матеев – в столицата. За да се съкратят средства, са

⁴⁵ Такива се провеждат в Пивоварната фабрика, фабриката на Павел Байнов, Картела, фабрика „Слънце“, фабриката на Георги Карамфилов и Марин Христов и печатницата на Спас Попов (Shumenski obshtinski vesti, № 150/ 04.05.1943).

уволнени фотографът в полицията, машинописката и адресната чиновничка. Всичко това е оповестено в пресата⁴⁶ без присъщия в подобни предходни случаи коментар. Към това следва да прибавим, че точно през лятото и есента на 1943 г. печатният орган на общината започва да излиза с огромни прекъсвания явно поради липсата на финансови средства.

На 25. VII. 1943 г. в Рим е извършен безкръвен преврат, който събаря Мусолини от власт (Dimitrov 1976: 247 и сл.). Няколко седмици по-късно Борис III отива на среща с Хитлер в Берлин, след завръщането на която умира на 28 август при неизяснени обстоятелства според медицинската диагноза. В следващите две седмици опозицията подема инициатива за свикване на Велико народно събрание за избор на регенти, но дейността ѝ е анемична (Todorov 2018: 473-474 и цит. лит.) и не постига успех. На 9 септември Двадесет и петото обикновено народно събрание, в нарушение на Конституцията, избира за регенти Кирил Кобурготски, Б. Филов и ген. Н. Михов. На 14 септември е съставено ново правителство начело с бившия финансов министър Добри Божилов. Шуменският министър инж. Димитър Василев остава в него, запазвайки поста си (Balgarskite darzhavni institutsii 1986: 327), но ситуацията постепенно става критична и, продължавайки да се държи заедно с Хитлеристка Германия (Toshkova 1974: 3-34), България тръгва към поредната национална катастрофа.

В посочения период Шумен става ням свидетел на събитията, без да може да се намеси. Поддържайки до последно централната власт, в своя отчет пред Общинския съвет за изминалата 1943 г. кметът представя финансовото състояние на общината като блестящо, а предстоящите перспективи – като отлични⁴⁷, но вече на всички е ясно, че дейността върви по инерция и по нанадолнището.

На 13. II. 1944 г. в Шумен се провежда едно от последните големи публични събрания на авторитарната власт, основната реч на което произнася депутатът Марин Тютюнджиев. В нея той описва глобалната война повече като „стопанска“. За пореден път се опитва да играе на тънката струна – опазването на „Обединена България“, но на фона на опустошителните бомбардировки на столицата и други градове, срещу

⁴⁶ Shumenski obshtinski vesti, № 156/ 14.06.1943, № 161/ 13.10.1943.

⁴⁷ Shumenski obshtinski vesti, № 171/ 22.01.1944.

които шуменци с основание протестира⁴⁸, думите му звучат като евтина пропаганда.

На 12. II. 1944 г. Хр. Хараламбиев, назначен с указ на Регентския съвет, поема длъжността директор на Шуменска област. Това е престижно издигане в кариерата лично за него, но в близко бъдеще става сериозна причина за най-тежката присъда, произнесена от Народния съд (осъден е на смърт на 30. XI. 1945 г. – Haralanova, Rumenov 2002: 72).

Последният кмет на Шумен до идването на Отечествения фронт на власт е роденият през 1910 г. в града Иван Б. Попов. Същият е бледо копие на баща си Борис Попов (бивш кмет, завършил право в Лозана, дългогодишен лидер на Демократическата партия в Шумен). Той също завършва право, но в Софийския университет. Заема кметското място от 27 април до 11 септември 1944 г. До заемането на поста Попов работи като адвокат в Шумен. Според някои автори стои на социалистически позиции, но същевременно, съвместно с В. Радушев и Панко Симеонов, е основен акционер в тютюневата фабрика „Преслава“. Едновременно с това е редактор на вестник „Шуменско слово“ в периода юли 1942 - февруари 1944 г.⁴⁹ Поради войната, а вероятно и по други причини, дейността на Ив. Попов като кмет е анемична, свързана главно с изхранването на населението. Единствената по-сериозна инициатива, която предприема, е създаването на професионален Шуменски общински театър, учреден на 19. VII. 1944 г. Друго негово постижение е, че допринася за мирното предаване на общинската власт от Отечествения фронт на 11. IX. 1944 г. (Haralanova, Rumenov 2002: 68).

Въпреки грижите, които авторитарната власт полага за Шумен, жителите на града са обикновени хора и посрещат с овации и цветя преминаващите съветски войски. Към това следва да прибавим, че на 21. IX. 1944 г. легендарният Седми пехотен Преславски полк, изнесъл на плещите си не едно сражение в пет войни, заминава за фронта, за да вземе участие в Първата фаза на „Отечествената война“⁵⁰, тържествено

⁴⁸ Shumenski obshtinski vesti, № 175/ 22.02.1944.

⁴⁹ Shumensko slovo, № 263/ 18.07.1942. Последен брой на вестника е № 340/ 12.02.1944.

⁵⁰ На 9 септември 1944 г. отечественофронтовското правителство, дошло на власт с преврат, обявява война на Германия, за да избегне националната катастрофа. За целта е сформирана и Първа българска армия, в състава на която влиза Седми Преславски полк. Страната обаче още от 1941 г. е във война със САЩ, Великобритания и доминионите ѝ, а на 5 септември 1944 г. СССР обявява официално война на България. Така се създава абсурдната недостигната до този момент от никого външнополитическа ситуация една малка държава да бъде във война с всички велики сили едновременно.

изпратен на гарата от шуменското гражданство (Shepot v korenite 2004: 261).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Balgarskite darzhavni institutsii 1986:** Balgarskite darzhavni institutsii 1879-1886. Entsiklopedichen spravochnik (sast. Metodiev, V., L. Stoyanov). Sofia: D-r Petar Veron [Българските държавни институции 1879 – 1886. Енциклопедичен справочник (съст. Методиев, В., Л. Стоянов). София: Д-р Петър Берон].
- Chichikova 1972:** Chichikova, V. Sobolevata aktsia (istoricheski ocherk). Sofia [Чичикова, В. Соболевата акция (исторически очерк). София].
- Dimitrov 1969:** Dimitrov, I. Burzhoaznata opozitsia v Bulgaria 1939-1944. Sofia: Nauka i izkustvo [Димитров, И. Буржоазната опозиция в България 1939-1944. София: Наука и изкуство].
- Dimitrov 1976:** Dimitrov, I. Balgaro-italianski politicheski otnoshenia (1922-1943). Sofia: Nauka i izkustvo [Димитров, И. Българо-италиански политически отношения (1922-1943). София: Наука и изкуство].
- Dyukov 2009:** Dyukov, A. „Pakt Molotova – Ribbentropa“ v voprosah i otvetah. Moskva: Fond „Istoricheskaya ramuyaty“ [Дюков, А. Р. „Пакт Молотова – Риббентропа“ в въпросах и ответах. Москва: Фонд „Историческия памет“].
- Filov 1986:** Filov, B. Dnevnik. Sofia: Otechestven front [Филов, Б. Дневник. София: Отечествен фронт].
- Haralanova, Rumenov 2002:** Haralanova, B., D. Rumenov. Almanah na shumenskite kmetove 1878-2002. Shumen [Хараланова, Б., Д. Руменов. Алманах на шуменските кметове 1878-2002. Шумен].
- Ignatovski 2005:** Ignatovski, D. Deputati ot Shumenskiya kray 1879-2005. Shumen: Aksios [Игнатовски, Д. Депутати от Шуменския край 1879-2005. Шумен: Аксиос].
- Istoria na Bulgaria 2012:** Istoria na Bulgaria. T. 9. Sofia: BAN [История на България. Т. 9. София: БАН].
- Kalcheva 2004:** Kalcheva, D. Holokostat na Balkanite. Sofia [Калчева, Д. Холокостът на Балканите. София].
- Kalinova 2004:** Kalinova, E. Pobeditelite i Bulgaria (1939-1945). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“ [Калинова, Е. Победителите и България (1939-1945). София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Kostov 2004:** Kostov, E. Racho Petrov – ofitserat, politikat, darzhavnikat. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“ [Костов, Е. Рачо Петров – офицерът, политикът, държавникът. София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Kuzmanova 1989:** Kuzmanova, A. Ot Nyoy do Krayova. Vaprosat za Yuzhna Dobrudzha v mezhdunarodnite otnoshenia (1919-1940). Sofia: Nauka i izkustvo [Кузманова, А. От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения (1919-1940). София: Наука и изкуство [Кузманова, А. От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна

- Добруджа в международните отношения (1919-1940). София: Наука и изкуство].
- Poppetrov 2008:** Poppetrov, N. *Fashizmat v Bulgaria. Razvitie i proyavi*. Sofia: Кама [Поппетров, Н. Фашизмът в България. Развитие и прояви. София: Кама].
- Sirkov 1972:** Sirkov, D. *Kam vaprosa za prisaedinyavaneto na Bulgaria kam Tristrannia pakt. – Balgaro-germanski otnoshenia i vrazki*. Sofia: BAN [Ширков, Д. Към въпроса за присъединяването на България към Тристранния пакт. – Българо-германски отношения и връзки. София: БАН].
- Shepot v korenite 2004:** *Shepot v korenite. Kniga za staria Shumen (sast. Nedev, N., N. Popov, Sl. Nikolov)*. Shumen: Slavcho Nikolov i sie [Шепот в корените. Книга за стария Шумен (съст. Недев, Н., Н. Попов, Сл. Николов). Шумен: Славчо Николов и сие].
- Todorov 2018:** Todorov, T. *St. Nikola Mushanov – zhivot i obshtestvena deynost*. Veliko Tarnovo: Ivis [Тодоров, Т. Ст. Никола Мушанов – живот и обществена дейност. Велико Търново: Ивис].
- Toshkova 1964:** Toshkova, V. *Prisaedinyavaneto na Bulgaria kam Tristrannia pakt. // Istoricheski pregled, 1964, № 4, s. 56-72* [Тошкова, В. Присъединяването на България към Тристранния пакт. // Исторически преглед, 1964, № 4, с. 56-72].
- Toshkova 1974:** Toshkova, V. *Vanshnata politika na pravitelstvoto na Dobri Bozhilov (septemvri 1943 – may 1944 g.) // Istoricheski pregled, 1974, № 2, s. 3-34* [Тошкова, В. Външната политика на правителството на Добри Божилов (септември 1943 – май 1944 г.). // Исторически преглед, 1974, № 2, с. 3-34].

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ И ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

- Darzhaven vestnik 1940 – „Държавен вестник“
- Shumenski glas 1939-1941 – в. „Шуменски глас“
- Shumenski obshtinski vesti 1940-1944 – в. „Шуменски общински вести“
- Shumensko slovo. 1941-1942, 1944 – в. „Шуменско слово“
- Shumenska zarya 1939-1940 – в. „Шуменска заря“
- TDDA – Териториална дирекция на Държавен архив, Шумен

ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА АПОЗИТИВНАТА КОНСТРУКЦИЯ

Антон Гецов, Силвия Великова

TERMINOLOGICAL CHALLENGES IN THE STUDY OF THE APPOSITIONAL CONSTRUCTION

Anton Getsov, Silvia Velikova

Abstract: *This article examines the use of key terms in research publications in the field of syntax which focus on the linguistic status, the specific features, and the typology and realisations of appositive constructions. The main focus of analysis is on the inconsistent, unacceptable and unjustified use of key terms, such as „apposition“, „appositive“, „appositivity“, „appositional“, and their derivatives and word-combinations of a terminological nature. The arbitrary mixing and replacement of these terms could cause significant problems related to the presentation and reception of the texts in which they are used and the authors' intention. The study also systematizes and summarizes the dominant meanings of the fundamental terms and analyzes some debatable solutions in regard to their use in linguistic studies in several foreign languages.*

Key words: *metalanguage, terminology, apposition, appositive, appositive relation, appositive (appositional) construction.*

DOI: <https://doi.org/10.46687/DFTH4492>

Въведение: метаезикови и терминологични проблеми в лингвистичните изследвания

Метаезикът, чрез който се описва и се анализира естественият език, изпълнява съществена функция в лингвистичната наука. Той е уникално средство за комуникация и напълно се различава от езика-обект или от естествения език, който описва (Lyons 1977: 11). Метаезиковата функция е „свойството, което прави възможно използването на даден език, за да се отнася към себе си (изцяло или частично)“; то се нарича „рефлексивност“ (Lyons 1995: 7). Взаимодействието между езика-обект и метаезика може да се осъществява в рамките на един език или да е междуезиково. Така например два езика могат да бъдат в „обектно-езиково – метаезиково отношение“, ако езиковите явления от единия език се анализират чрез другия език, както е при описанието на немската граматика на английски език (Bussmann 2006: 823). В лингвистичната

наука е много важно комуникацията да се осъществява чрез посредничеството на „общ метаезик“, без значение дали лингвистите обменят идеите си в един езиков контекст (например на техния собствен език), или – на различни езици (при превод или описание на изследванията на друг език). Следователно основната функция на метаезика е двуизмерна. Първо, той служи като индикатор на теоретичната и методологическата основа на дадена научна разработка. Ако нейният метаезик е непрецизен и непоследователен, теоретичните принципи, въплътени в изследването, изглеждат противоречиви и обърквачи. Второ, метаезикът има функция на медиатор или на средство за предаване на ясни и недвусмислени значения и идеи в академичния диалог между лингвистите, изследващи определени езикови явления.

Въпреки че терминологията и метаезикът са две различни понятия, терминологията (считана за лексикалният аспект на метаезика, или техническата лексика) има определяща роля за коректността и яснотата на металингвистичния код. Не е изненадващ фактът, че интересът към терминологичните единици е изкристализирал в интердисциплинарна научна област, която изследва термините и техните функции едновременно като „езикови единици (лингвистика), като когнитивни елементи (логика и онтология, т.е. като част от когнитивната наука) и като комуникативни средства (теория на комуникацията)“ (Cabre 1999: 25). Подобно на всички други изследователи лингвистите неизбежно използват терминологията, свързана с „общия метаезик“ на езикознанието, като или приемат вече съществуваща терминология, която е конвенционализирана, или съставят собствен набор от термини. От изключителна важност и в двата случая е термините да се обясняват недвусмислено и да се използват последователно. Така например в своето изследване, чийто предмет е граматиката на наподобяващите апозиции единици в немския език, Волфганг Шиндлер (Schindler 1990) предлага собствена идиосинкратична терминология. Той мотивира своя избор като опит да дистанцира концепцията си от вече съществуващите термини и от теоретичните постановки на други учени и да позволи твърденията му да бъдат тествани спрямо тях (Stevens 1993: 182).

В науката обаче винаги е съществувал проблемът с терминологичната разнородност. Често срещано явление в научните изследвания (на един и същ автор или на различни учени), и по-специално в лингвистиката, е прекомерната и/или произволната употреба на различни термини, обозначаващи едно и също понятие, или използването на един и същ термин с различно значение. Тази

неустановеност и променливост често прави метаезика на лингвистичната литература неясен и противоречив – проблем, който изследователите се налага да разрешават. В своята „Семантика“ Джон Лайънс обръща специално внимание на терминологичната неяснота, породена от употребата на множество термини и техни значения в литературата в областта на семантиката и семиотиката:

One of the biggest problems that I have had in writing this section of the book has been terminological. It is frequently the case in the literature of semantics and semiotics that the same terms are employed in quite different senses by different authors or that there are several alternatives for what is essentially the same phenomenon. All I can say is that I have been as careful as possible in selecting between alternative terms or alternative interpretations of the same terms and, within the limits of my own knowledge of the field, in drawing the reader's attention to certain terminological pitfalls.

(Един от най-големите проблеми, които срещнах при написването на този раздел от книгата, е терминологичният. Често се случва в литературата в областта на семантиката и семиотиката едни и същи термини да се използват в съвсем различен смисъл от различни автори или да съществуват няколко алтернативи за назоваване на едно и също явление. Всичко, което мога да кажа, е, че бях възможно най-внимателен при избора между алтернативни термини или алтернативни тълкувания на едни и същи термини и в границите на собствените си познания в областта, като насочих вниманието на читателя към определени терминологични клопки) (Lyons 1977: xi).

Един от ключовите проблеми в синтактичните изследвания, чийто обект е апозитивната конструкция, е свързан със значението, което се влага в основни латински или англоезични термини като: *apposition* или *appositio* (апозиция), *appositive* (апозитив), *appositional* (апозиционен) и производните от тях думи и словосъчетания с терминологично значение: *апозитивност*; *апозитивен член*; *апозитивна функция*; *апозитивна връзка*; *апозитивно отношение*; *апозиционна двойка*; *апозитивно (слово)съчетание*; *словосъчетание от апозитивен тип*; *апозитивна фраза*; *апозитивна единица*; *апозитивна (апозиционна) структура (конструкция)* и пр., които имат сравнително устойчива употреба не само в англоезичните изследвания по синтаксис.

Изборът на термини, които еднозначно и коректно отразяват различията между обозначените с тях понятия в съдържателен аспект, невинаги е достатъчно добре мотивиран и регламентиран от

концептуална и/или от практическа гледна точка. Това е съществена предпоставка метаезиковата амбивалентност и комплицираност да повлияят на оптималното теоретично осмисляне на една от фреквентните, макар и все още недобре проучени, синтактични единици и на методологическата база на изследванията, чийто предмет са те. Терминологичните обозначения създават проблеми и при превода от език, в който определени термини имат установена, ясна и устойчива употреба, на език, в който няма дори приблизителни съответствия за тях. Буквалното възприемане на термините, чието значение често „се разминава“ с първоначалния идеен замисъл и с авторовата интенция, и механичното им налагане причиняват още по-големи трудности и предпоставят нежелано изопачаване на мнения, хипотези, схващания или неволната им подмяна.

Грамматическият термин *apposition* (англ. „*apposition*“, фр. „*apposition*“, нем. „*Apposition*“, исп. „*Aposicion*“, чеш. „*aposice*“) произхожда от латинската дума *appositus*, означаваща: „1. Situated near or opposite to, juxtaposed, adjacent“ (разположен близо или срещу, съпоставен, прилежащ), която е производна от *appono*, *apponere*, *apposui*, „to place near or opposite (to), set alongside“ (поставям близо или срещу, поставям един до друг) (OLD 1968: 153). Произходът на термина *apposition* се свързва и с думата *appositum*, означаваща: „An adjective, epithet“ (прилагателно, епитет) (OLD 1968: 153). Грамматическият термин *apposition* се използва още през 1799 г. от френския лингвист Антоан-Исаак Силвестър де Саси в книгата му „*Principes de grammaire générale*“. В нея той обособява определението като самостоятелна изреченска част, за чието назоваване се използва именно терминът *apposition*. Според автора в синтактичната категория определение се включват три субкатегории – същинско определение, приложение и подчинено определително изречение (Silvestre de Sacy 1822: 213-231).

Константин Орлов, който в своите изследвания, публикувани през втората половина на XX век, използва термина „аппозитивность“ в значение на „прибавление, присоединение к господствующему слову слова или словосочетания с тождественным или близким значением“ (Orlov 1960: 29) и го тълкува като генетически, смислов (а не синтактичен) признак, проучва етимологията на думата *appositio* и на сродните ѝ думи. Според него латинската дума *appositio* означава „прибавяне, добавяне“; *apposita* означава „близко понятие“; *appositum* като граматически термин означава „прилагателно име“, а като реторически – „приложение, определение, епитет“; *appositus* в прякото

си значение означава „намиращ се близо, стоящ до“, а в преносното си значение – „влизащ в съприкосновение, близък“ (Orlov 1960: 29).

Дори при беглия и без претенции за изчерпателност преглед на изследвания, в които базови понятия се обозначават по различен начин от различните автори (а понякога и от един и същ автор), може да се установи с колко разнородни, неочаквани, а понякога и с взаимноизключващи се значения се натоварват използваните термини. По-нататъшното изложение е опит да се представят, да се анализират и да се обобщят някои от грешките, непоследователностите и пропуските, регистрирани в несъмнено престижни и качествени научни трудове, чийто предмет е апозитивната конструкция.

Настоящото изследване е насочено отвъд анализа на един единствен език, но все пак вниманието на авторите се фокусира върху текстове на български, английски, немски и руски език. Разглежданите източници включват „терминологични сборници“ или „ресурси“ (Wright and Budin 1997: 325-326), като речници и граматика, както и дисертации, академични издания и научни статии.

В началото на студията се дискутират въпроси, свързани с дефинирането на апозитивната конструкция. Следва опит за синтезиране и извеждане на набор от основни термини, които се използват с висока фреквентният като част от метаезика на изследванията, чийто обект е апозитивната конструкция, а именно: *апозиция*, *апозитив*, *апозитивна конструкция*, *апозитивно отношение*. В заключение се предлагат някои изводи, свързани с метаезика и терминологията, характерни за проучванията на апозитивната конструкция.

Критически анализ на различията при дефинирането на апозитивната конструкция

В научния дискурс е неприемливо и рисковано да се използват различни термини за обозначаването на едно и също понятие. Особено когато това се прави необосновано и невнимателно. В изследванията по български синтаксис терминът апозиция има спорадична и амбивалентна употреба. Красноречива илюстрация на статуквото е дефиницията, която Константин Попов предлага в едно от значимите проучвания по тази проблематика: „Апозицията (приложението) като синтактично понятие и като термин най-често означава атрибут в широк смисъл на думата, субстантивирана форма на атрибут или обособена част на изречението“ (Popov 1978: 207).

В „A Comprehensive Grammar of the English Language“, една от най-популярните и авторитетни граматики на английския език, апозитивната конструкция е подробно разгледана. Рандолф Куърк и съавторите му дефинират т. нар. апозиция въз основа както на синтактични, така и на семантични критерии, приложени впрочем порано от Н. Софър (Sopher 1971). В колективния синтетичен труд терминът *apposition* системно се използва в значение на „конструкция“, но и на „компонент на конструкция“, и на „отношение между компонентите“, а с термина *appositive* се обозначава или всеки от компонентите, или само този от тях, който е зависим (Quirk et al. 1985: 1300-1321). На практика, от една страна, за назоваване на няколко понятия се използва един и същ термин – *apposition*, а от друга страна, за назоваването на едно и също понятие (компонент на апозитивната конструкция) се употребяват и двата термина – *apposition* и *appositive*. Ако първото може да се оправдае с терминологичната полисемия, чието налагане е симптоматичен дискредитиращ фактор за терминологичните системи като цяло, второто затормозява вярната и своевременна интерпретация на конкретния текст.

В докторската си дисертация нидерландският лингвист Херман Херинга защитава идеята, че прототипната (истинската, същинската) апозитивна конструкция е само тази, в която зависимата част, именувана от него *loose apposition*, е отделена пунктуационно или интонационно, т. е. е обособена.

Коментирайки примери от типа: (4) а. My brother Peter is still at college и (4) б. My brother, Peter, is still at college, той използва термините *restrictive example* за (4а) и *appositive variant* за (4б), а компонентите, които Р. Куърк и съавторите му обозначават като *appositives* (двата компонента на апозитивната конструкция), Х. Херинга нарича *anchor* (котва, основа) и *apposition* (апозиция) (Heringa 2011: 3).

Джордж Кърм, подобно на авторите на „A Comprehensive Grammar of the English Language“, употребява термина *appositive* за назоваване както само на зависимия, така и на всеки от двата компонента на апозитивната конструкция, а за да обозначи цялата конструкция, използва термините *appositional group*, *appositional construction*, *close apposition* или *loose apposition* (Curme 1931: 88-92; 1947: 129-131).

Други автори на значими научни трудове и справочни издания също използват един и същ термин (най-вече – *apposition*) за назоваване на различни понятия. Така например в придобилия световна известност „Merriam-Webster Dictionary“ (1997) терминът *apposition* се дефинира

едновременно като: „1 a: grammatical construction in which two usually adjacent nouns having the same referent stand in the same syntactical relation to the rest of a sentence (such as the poet and Burns in „a biography of the poet Burns““ (граматическа конструкция, в която две съседно разположени именни фрази имат еднаква референция и едно и също синтактично отношение спрямо дума в изречението извън конструкцията); и като: „b: the relation of one of such a pair of nouns or noun equivalents to the other“ (отношение между именните фрази, които са компоненти на същата конструкция) (Merriam-Webster 1997: 97). Разбирането на авторите, отразено във втората част на дефиницията, драстично се отличава от масовата практика, възприета в англоезичната научна литература, отношението между компонентите на апозитивната конструкция да се обозначава с терминологичното съчетание *in apposition* („в отношение на апозиция“).

В „The Concise Oxford Dictionary of Linguistics“ професорът от Оксфордския университет Питър Матюс представя по-komplицирана позиция. Различията спрямо коментиранията трудове са както по отношение на двойката термини, така и по отношение на тяхното съдържание. Той твърди, че с термина *apposition* трябва да се обозначава синтактичното отношение между намиращи се в юкстапозиция, т. е. съположени, елементи от един и същ вид. При това авторът разграничава апозицията от модификацията (*modification*) или от атрибуцията (*attribution*) по това, че не се наблюдава тенденция който и да е елемент (от двата) да квалифицира другия. С термина *appositional* според П. Матюс трябва да се обозначава: 1) „Standing in a relation of apposition (намиращ се в отношение на апозиция): e. g. the first president and George Washington are appositional noun phrases in the first president, George Washington“; 2) „Having a role like that of an element in apposition“ (функциониращ като елемент в апозиция) (Matthews 2003: 197-198). По отношение на първата част от дефиницията, отнасяща се до тълкуването на термина *apposition*, не може да има съществени несъгласия: мнозина други (най-вече англоезични) лингвисти използват този термин именно за да обозначат категорията синтактично отношение.

Втората част на дефиницията обаче предизвиква основателни резерви. От думите на П. Матюс е ясно, че, от една страна, с термина *appositional noun phrases* се обозначават двата компонента на апозитивната конструкция. Това може да се приеме за приемлива, дори рутинна практика. От друга страна, терминът *apposition* се интерпретира амбивалентно – и като синтактично отношение, и като синтактична

конструкция, срв.: „Having a role like that of an element in apposition“. Като се има предвид, че проф. П. Матюс е автор на престижната монография „Syntactic relations: A Critical survey“ (2007), е трудно да се приеме, че в неговата дефиниция е налице непоследователност. Вероятно обичайните изисквания относно обема на речниковите статии и принудителното редуциране на изказа е причина за допускането на двойко тълкуване на термина *apposition*.

Дейвид Кристъл, сътрудник на Р. Куърк в „Survey of English Usage“ и професор по лингвистика в университета Бангор в Уелс, отъждествява значението не на два, а на цели три термина, като неособено аргументирано „съчетава“ анализирани вече опозиции *apposition – appositive* и *apposition – appositional*. В многократно издавания си речник „A Dictionary of Linguistics and Phonetics“ авторът, дефинирайки базовия термин *apposition*, твърди, че става дума за традиционен термин, използван в някои модели на граматическо описание за обозначаване на последователност от компоненти (членове), които са конституенти на едно граматическо равнище и които имат еднаква или близка референция. В примера, даден от него: „John Smith, the butcher, came in“, има две именни фрази, които са с еднаква референция и изпълняват една и съща синтактична функция, което ще рече, че изпускането на единия или на другия компонент не води до нарушаване на приемливостта/правилността на изречението. Според автора: „They are therefore said to be in apposition or in an appositive or appositional relationship“ (Следователно се приема, че са в апозиция или в апозитивно или апозиционно отношение) (Crystal 2008: 31). Неслучайната алтернация в дефиницията недвусмислено показва, че използваните в нея три термина се интерпретират като абсолютни синоними, въпреки че с тях всъщност се обозначават различни граматически категории: 1) компонентите на апозитивната конструкция, взети поотделно; 2) последователността от тези компоненти; 3) синтактичното отношение между тях.

В някои съвременни разработки се демонстрира особен подход, при който метаезикът преднамерено и целенасочено се променя в рамките на един и същ текст. Така например В. Шиндлер декларира още в увода на своята дисертация, че възприема терминологията на Хорст Рабе, който тълкува термина *apposition* като наименование на цялата синтактична конструкция, а термина *appositive* – като наименование на зависимия компонент в същата конструкция. Само че малко преди това В. Шиндлер пише, че апозицията (*die Apposition*) – или, както се нарича

в края на труда му, допълването, прибавянето (*der Zusatz*) – се разглежда като синтактична релация между две единици. В същото време, полагайки усилия да оптимизира необичайния според него метаезик на Х. Рабе, той смята, че за конструкцията, която се състои от основен елемент (*Bezugselement – eine Basis*), и елемент, отнасящ се към него (*eine „Apposition“*), трябва да се използва терминът *апозитивна конструкция* (*eine Appositionskonstruktion*). Кавичките, с които авторът маркира термина *Apposition*, и начинът, по който коментира примерите си, вместо да спомогнат изложението да бъде прегледно и прецизно, затрудняват неговото възприемане и осмисляне. В една от приложенията в началото на текста схеми (1.2.) терминът *apposition* се използва, за да се обозначи цялата апозитивна конструкция, а терминът *appositiv* се използва, за да се обозначи само зависимият компонент в нея, докато в следващата схема (1.3.) двата термина са използвани като синоними за обозначаване само на един от компонентите на апозитивната конструкция. В това отношение авторът е категоричен:

In der vorliegenden Arbeit findet sich vor allem Raabes Sprachgebrauch, d.h. wenn ich sage, daß Y Appositiv zu/bzgl. X sei, dann ist das äquivalent mit der Aussage, Y sei Apposition zu/bzgl. X. (В настоящата работа се използва предимно езикът на Рабе, т.е. когато казвам, че Y е апозитив на X, това е еквивалент на твърдението, че Y е апозиция на X.) (Schindler 1990: 2).

Терминологичната комплицираност и частично компрометираната еднозначност поражда известни съмнения относно основния подход, който е предпочел германският лингвист.

Сериозен размисъл предизвиква и становището на Олга Ахманова, която дефинира термина *приложение* („апозиция“) като „паратактическое соположение двух грамматически эквивалентных именных слов для выражения особого рода атрибутивной связи“ (Ahmanova 2004). Освен това тя разграничава: 1) „необособленное приложение“, напр.: „гражданин Иванов“; 2) „особоленное приложение“, напр.: „Москва, столица СССР, один из красивейших городов мира“; 3) „предикативное приложение“ (predicative apposition), което се намира в атрибутивно-предикативно отношение спрямо определяемото съществително, т. е. обособено приложение, което се уподобява по смисъл с вторично сказуемо, напр.: „Иванов, прекрасный организатор и воспитатель молодежи, проявил себя и в этом деле“; „Мы проехали Кирсанов, важнейших пункт ссылки хлеба“ (Ahmanova 2004).

Ясно е, че в този случай става дума за метаезиков проблем, тъй като за обозначаването на еднакви от синтактична гледна точка конструкции (обособени части) са предпочетени различни термини.

Видно е, че проблеми от метаезиково естество възникват в рамките дори на един език. Когато обаче се наложи научните текстове да се превеждат, тези проблеми се задълбочават, а често и се мултиплицират. Така например Юлия Мишина се опитва да внесе яснота и еднозначност при транслирането на англоезични научни текстове, чийто предмет е апозитивната конструкция на руски език и констатира:

Обобщение теоретической базы осложняет терминологический метаязык, а именно использование русского термина „приложение“ наряду с его англоязычным аналогом „аппозитив“, которые употребляются либо как эквивалентные, либо предполагают наличие отличительных особенностей. В зарубежной литературе, говоря об „аппозитиве“ основной акцент делается на аппозицию как процесс, в то время как языковые единицы, выступающие в составе аппозитивных конструкций, не получают должного внимания. В отечественном языкознании, наоборот, именно языковые единицы выступают на первый план (Mishina 2007: 46–47).

Въпреки по-големия обем на цитата прякото цитиране се използва, тъй като разсъжденията на авторката маркират отчетливо и недвусмислено проблемите, свързани с транслирането изобщо на научни текстове.

Дори да се приеме, при това – с голяма доза съмнение, че терминът *приложение*, използван в рускоезичната синтактична литература, е аналог на английския термин *appositive*, твърдението на Ю. Мишина: „...говоря об „аппозитиве“ основной акцент делается на аппозицию как процесс...“ разкрива двойственото ѝ отношение и неизбежните ѝ колебания (не само нейни, за съжаление), отразяващи трудностите при разграничаването на значенията, с които се употребяват термините *appositive* и *apposition*.

Критическият преглед на сериозни и авторитетни англоезични и немскоезични източници категорично показва, че актуалното противопоставяне по-скоро е между термините *apposition*, с който се обозначава цялата апозитивна конструкция или само един от нейните компоненти, и *in apposition*, с който се обозначава отношението между компонентите в тази конструкция. В рускоезичните синтактични изследвания термините *аппозиция* и *аппозитив* имат спорадична и периферна употреба, за разлика от термините *аппозитивный*,

апозитивная связь, апозитивное отношение, които се използват твърде често. Най-вероятната причина за това е невъзможността от базовия термин приложение да се образуват производни съставни термини. Затова е необходимо да се прецизира мнението на Ю. Мишина, според която в руския синтаксис вниманието се фокусира върху структурните единици, а в английския синтаксис апозицията приоритетно се проучва като процес. И в англоезичната, и в немскоезичната, и в рускоезичната синтактична литература апозитивната конструкция все по-често е обект или предмет на задълбочени, целенасочени и тясно специализирани проучвания. Силно изразена тенденция, оформила се още през последните десетилетия на XX век, е, че в центъра на вниманието попадат не толкова въпросите, отнасящи се до синтактичното отношение между компонентите на апозитивната конструкция, колкото въпросите, свързани с морфологичните и семантичните характеристики на тези компоненти. Подчертаният интерес е закономерен и траен, тъй като отношението между компонентите е функция от семантичната и морфологичната им специфика.

Проблем, който вероятно може да бъде обект на отделно проучване, е начинът, по който се цитират мнения както на автори, пишещи на езика, използван от цитиращия, така и на автори, пишещи на чужд спрямо използвания от цитиращия език. Николай Корнилов в своята кандидатска дисертация цитира Александър Потebня, но начинът, по който го прави, създава невярното впечатление, че А. Потebня употребява термините *апозитивные члены* и *апозиция* в значение на „приложение“, срв.: „Апозитивные члены (приложения), по мысли А. А. Потebни, имеют бoльшую предикативность по сравнению с обычным определением-атрибутом. (...) Апозиция (приложение) „имеет функцию, среднюю между собственным определением и определительным придаточным предложением с глагольным сказуемым“ (Kornilov 2012: 96-97). Всъщност в оригиналния текст на известния руско-украински езиковед системно се използва единствено терминът *приложение* и само веднъж (в бележка под линия) – неговото латинско съответствие *appositio* (Potebnya 1958: 110, 122).

По подобен начин, при това отново в дисертационен труд, с препратки към оригинални текстове си служи и вече цитираната Ю. Мишина. Така например тя отбелязва, че Р. Куърк и неговите съавтори разграничават необособено и обособено приложение, като, за да онагледят наблюденията си, некоректно приписва на Р. Куърк термините

restrictive appositive (ограничителен апозитив) и *nonrestrictive appositive* (неограничителен апозитив). В същата работа погрешно се цитира и тезата на Реджиналд Клоуз, който в своята граматика не използва наименованията *non-detached apposition* и *detached apposition* (Mishina 2007: 38), а *restrictive apposition* и *non-restrictive apposition* (Close 1975: 22, 44). Вероятно резултат от невнимание или недоглеждане е и констатацията на авторката, че в руската лингвистика, наричана по традиция „отечествена“, Виктор Виноградов въвежда термините *собственное приложение*, с който се обозначава необособеното приложение, и *придаточное/предикативное приложение*, с които се обозначава предпоставеното или следпоставеното обособено приложение. Твърдението на авторката дори е подкрепено с цитат, който обаче не е от трудовете на академик В. Виноградов, а от излезлия доста по-рано „Синтаксис русского языка“ на неговия учител академик Алексей Шахматов (срв.: Shahmatov 2001: 280) (Mishina 2007: 38–39).

За разлика от изследванията на посочените автори в трудовете на други лингвисти се прави опит прецизно, последователно и добре обосновано да се прокара разделителна линия между термините, чрез които се обозначава едно и също понятие, и между понятията, които се обозначават чрез един и същ термин. Така например преди повече от век американската лингвистка Лилиан Кимбъл тълкува термините *appositive* и *apposition* по следния начин. С термина *appositive* се назовава име или именно словосъчетание, което служи като модификатор на съществително име или местоимение. В същата дефиниция обаче авторката уточнява: „When the base word of an appositive is a noun, it is called a noun in apposition“ (Когато основната дума на апозитива е съществително, то се нарича съществително в апозиция) (Kimball 2010: 87). Така тя ясно разграничава значенията на двата термина – с първия (*an appositive*) се назовава структурната единица, а с втория (*in apposition*) – синтактичното отношение. Освен това в своя базов труд Л. Кимбъл не използва термина *appositive phrases*, както се твърди в по-късни руски източници (например в дисертацията на Ю. Мишина (Mishina 2007: 37)).

Джордж Уайкоф и Хари Шоу също прецизно разграничават назоваването с различни термини понятия. Те дефинират по следния начин термина *appositive*: „Appositive. A substantive added to another substantive to identify or explain it. The appositive signifies the same thing and is said to be in apposition.“ (Апозитив. Субстантив, който се прилага към друг субстантив, за да го идентифицира или за да го поясни. Апозитивът обозначава същото нещо и се приема, че е в апозиция.) (Wykoff, Shaw

1952: 117). Така се избягва неоправданото и объркващо смесване на термини (и понятия), тъй като за назоваване на едно понятие (компонент на апозитивната конструкция) се използва единият термин – *appositive*, а за назоваване на синтактичното отношение между компонентите се използва другият термин – *in apposition* (т. е. „в апозиция“ или „в отношение на апозиция“).

Корелацията *appositive – in apposition* се представя по подобен начин и от Орин Серайт, според когото:

A final definition for the appositive, then, is that it is ANY structure in ANY function which, in addition to modifying or renaming an antecedent, will also SUBSTITUTE for that antecedent. It may, of course, be restrictive or nonrestrictive, and it will always show a three-fold semantic, intonational and graphic correlation.

(Окончателната дефиниция на апозитива следователно е, че представлява каквато и да е структура с каквато и да е функция, която, освен че преименува или идентифицира antecedent, го и замества. Може, разбира се, да бъде рестриктивен и нерестриктивен и винаги ще бъде проява на триизмерна корелация – семантична, интонационна и графична.) (Seright 1966: 109).

Коректно и последователно са интерпретирани анализирани термини от професора от университета в Съсекс Робърт Траск в един от най-популярните англоезични речници на лингвистичните термини. В своята дефиниция известният лингвист последователно нарича зависимия компонент в апозитивната конструкция *appositive*, но в края заключава: „An appositive is said to be in apposition to the preceding NP“ (Trask 1996: 19). Следователно с термина *appositive* английският професор назовава един от компонентите на апозитивната конструкция, т. е. структурната единица, а с термина *in apposition* обозначава отношението между двата нейни компонента.

Преглед на значенията, с които се използват базовите термини при описанието на апозитивната конструкция

При анализа на множество чуждоезични синтактични изследвания може лесно да се установи, че основните термини в разглежданата проблематика – *apposition*, *appositive*, *appositional construction*, *appositive relation* – се използват с повече от едно значение. В някои от трудовете един и същ термин се използва, за да се назоват с него различни понятия; в други случаи един и същ автор – в резултат на по-несъщественост или по-

значима трансформация на възгледите си – променя и значението, с което употребява визираните термини.

В синтактичните трудове, посветени на разкриването на граматическия статус, характеристиките, типологията и употребата на апозитивната конструкция, с термина *apposition* (апозития) се обозначава:

1) Съществително име, субстантивирана част или именно словосъчетание, което се отнася към друго съществително име, като го определя и дава друго наименование на обекта, вече означен с първото съществително. С това значение използват термина Люсиен Тениер (Tesnière 1969: 163-166), Борис Илиш (Ilyish 1971: 231), Герхард Хелбих и Йоахим Буша (Helbig, Buscha 1996: 606-609), Майк Ханей и Евълин Кайзър (Hannay, Keizer 2005: 163-164), Петер Галман (Grammatik 2009: 980-994), Петя Осенова (Osenova 2009: 162-163), Х. Херинга (Heringa 2011: 1) и др. Трябва да се отбележи, че именно това значение може да се приеме като най-популярно, като основно и в известен смисъл – представително. При подобна употреба несъответствията в обема на термина са свързани с различното тълкуване на статуса на зависимия компонент в апозитивната конструкция.

Една част от авторите – Ото Йесперсен (Jespersen 1943: 93-95), О. Серайт (Seright 1966: 107-109), Р. Клоус (Close 1975: 43-44), Х. Рабе (Raabe 1979: 226, 329), Р. Куърк и съавторите му (Quirk et al. 1985: 1303-1306), Лариса Нехорошкова (Nehoroshkova 1989: 1-16), Чарлс Майер (Meyer 1992: 10-34), Хуан Карлос Акуня-Фариня (Acuña-Fariña 1996: 168), Джон Тейлър (Taylor 2002: 236), Новела Кобриня (Kobrina i dr. 2008) – твърдят, че зависимият компонент може да се изразява и чрез подчинено изречение, предикативно словосъчетание, инфинитивна конструкция.

Други допускат, че той може да се изразява дори с наречие, с прилагателно име или с глаголна форма. Сред тях са Хендрик Паутсма (Poutsma 1904: 183), Юлиус Хук и Ернст Матюс (Hook, Mathews 1956), А. Потebня (Potebnya 1958: 185-191), Алексей Руднев (Rudnev 1963: 154-155), О. Серайт (Seright 1966: 108), Валентина Северянова (Sever'janova 1978), Р. Куърк и Сидни Грийнбаум (Quirk, Greenbaum 1991), Х. К. Акуня-Фариня (Acuña-Fariña 1996: 168), Катлийн О'Конър (O'Connor 2008), Н. Корнилов (Kornilov 2012: 119-120).

Някои изследователи – както руско- и англоезични, така и немскоезични – под *apposition* имат предвид апозитивна конструкция, в която зависимият компонент е единствено и само обособена част – А.

Потебня (Potebnya 1958: 109-110), О. Йесперсен (Jespersen 1969), Хених Бринкман (Brinkmann 1971), Леонид Бархударов (Barhudarov 2008), Харълд Вайнрих (Weinrich 1993: 361-364), Улрих Енгел (Engel 1996: 806-811), Гизеле Цифонун (Grammatik 1997: 1648, 1661 f., 2036, 2038 ff., 2043), И. Пулеха (Puleha 1999: 20) и др. все още няма консенсус при разграничаването на същинската (прототипната) апозитивна конструкция от синтактичните структури, които обикновено се negliжират или се разглеждат като близки, сходни, периферни спрямо нея явления, напр.: слабата апозиция (weak apposition) и частичната апозиция (partial apposition) (Quirk et al. 1985: 1302-1303); свързаната апозиция (enge, gebundene Apposition) (Grammatik 1997: 2043), (Appositive Nebenkerne) (Grammatik 2009: 988-993); периферната апозиция (peripheral apposition) (Meyer 1992: 41) или групата на наподобяващите апозицията конструкции (appositionsverdächtige Konstruktion) (Schindler 1990: 1).

2) Синтактична конструкция, изградена от две съществителни имена (именни групи) с еднаква референция, в която едното съществително име (именна група) функционира като независим компонент, а другото – като зависим компонент. Тази интерпретация в най-изчистен вид се демонстрира от Р. Куърк, С. Грийнбаум, Дж. Лийч и Я. Свартвик (Quirk et al. 1985: 1300-1319), Е. Коктова (Koktová 1986: 6), Ч. Майер (Meyer 1992), Х. К. Акуня-Фариня (Acuña-Fariña 1999: 59–91; 2009: 453-481), Е. Кайзър (Kaizer 2007: 22-60), С. Муратова (Muratova 2018: 240-246).

3) Типът на отношението между двата компонента на апозитивната конструкция. Въплъщаването на подобно значение в термина *apposition* е типично най-вече за англоезичните изследвания, в които последователно се използва изразът *in apposition* в значение на „в апозиция“ или „в отношение на апозиция“. В зависимост от вижданията на лингвистите за характера на коментираното отношение може да се обособят няколко различни гледни точки.

3 а) Според О. Йесперсен (Jespersen 1969: 123), Ч. Хокет (Hockett 1955: 99-102), Р. Клоуз (Close 1975: 22), Д. Алертън (Allerton 1979: 127-129), К. Браун и Дж. Милър (Brown, Miller 1980: 258), А. Щурм (Sturm 1986: 245), П. Лекант (Lekant 1977: 50; 2006: 298) и др. отношението между компонентите на апозитивната конструкция, първо, е синтактично, и второ, то трябва да се разглежда като разновидност на координацията, т. е. с термина *apposition* се обозначава отношение на координация между компонентите на апозитивната конструкция. Някои

от тях, като В. Матезиус (Matezius 1967: 505), Ч. Фрайз (Fries 1952: 187), Н. Франсис (Francis 1958: 301), П. Робъртс (Roberts 1962: 219), Б. Богацки (Bogacki 1973: 19), М. Табоада (Taboada 1978: 315-340), отиват още по-далече. Те използват този термин, за да обозначат юкстапозицията на кореферентни именни групи. Поддръжниците на тезата за съчинителния характер на отношението в апозитивната конструкция почти винаги декларират, че синтактичната тъждественост (еквивалентност) на нейните компоненти не води до семантичната им равнопоставеност и/или до изравняване на комуникативната им функция.

В съветското езикознание изявени адепти на подобно тълкуване относно статуса на граматическото отношение в апозитивната конструкция, без обаче да използват термина *apposition*, са А. Пешковски (Peshkovskiy 2001: 57-59, 141), А. Бескровни (Beskrovnyj 1940: 39-40), О. Ахманова (Ahmanova 2004). По-късно някои съветски и руски лингвисти „реанимират“ по своеобразен начин странно изглеждащата някога идея на А. Пешковски, като я допълват, прецизират и обогатяват, включително и терминологично. Екатерина Захаренко, която използва термина *апозитивная связь* вместо *апозитивное отношение*, смята, че апозитивната връзка е особен тип връзка, означаваща синтактично равенство между компонентите, които свързва, но не предполагаща задължително равенство между семантическите им статуси и комуникативните им роли (Zaharenko 1998: 12, 24). Според Н. Кобринна, една от авторките на Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис, която предпочита термина *апозитивно отношение*:

The sentences discussed above show the peculiarity of the appositive relation: although it resembles coordination syntactically (in that the headword and the apposition are constituents of the same level within the sentence), communicatively they are not of the same rank.

(Разгледаните по-горе изречения показват особеностите на апозитивното отношение: макар и синтактично да прилича на координацията, тъй като главната дума (the headword) и апозицията са съставни части (конституенти) на едно и също ниво в изречението, комуникативно те не са от един и същ ранг.) (Kobrina i dr. 2008).

3 б) Друга част от лингвистите, например Х. Паутсма (Poutsma 1904: 183), Дж. Кърм (Curme 1947: 129-131), Р. Хадлих (Hadlich 1973: 234) и др., твърдят, че отношението между компонентите на апозитивната конструкция е субординативно, затова с термина *apposition* се обозначава подчинителното отношение между главния и зависимия компонент. Тогава обаче с особена острота възникват въпросите кой от

тях е независим и кой е зависим, както и въпросите, засягащи морфологичните и семантичните им характеристики. Някои от авторите приемат, че отношението в апозитивната конструкция е производно и/или се доближава до атрибутивното отношение, други, например Е. Дорон (Doron 1994: 53-65), Г. Цифонун и съавторите ѝ (Grammatik 1997: 2035; 2040), защитават тезата за неговия предикативен характер, а трети, като К. Потс (Potts 2005, цит. по: Heringa 2011: 8) и цитирания вече К. Орлов, смятат, че отношението не е синтактично, а семантично. Независимо от това обаче дали отношението се определя като атрибутивно, като предикативно, или дори като несинтактично – то се обозначава с един и същ термин – *apposition* (изключение прави К. Орлов, който използва термина *аппозитивность*).

В някои от рускоезичните изследвания, публикувани през втората половина на XX век, терминът *apposition* (*приложение*) се използва за назоваване не на подчинително отношение, а на подчинителна връзка. Татяна Малошная например разграничава синтактичната връзка *аппозиция*, която е разновидност на съгласуването, от синтактичната връзка *именное примыкание* (именно прилагане). За нея в словосъчетания от типа: журнал „Нева“, станция Москва, ледокол „Красин“, кинотеатр „Баррикады“, Всеволод Большое Гнездо (както между другото и в съчетания от типа: партия Ботвинник – Таль; встреча Де Голль – Аденауэр; система человек – машина), е налице *именное примыкание*, затова те не са апозитивни. За разлика от тях словосъчетанието от собствено и фамилно име, напр.: Борис Кравчук (но и Кравчук Борис) е апозитивно (Moloshnaya 1975: 34, 44, 48).

Професорът от университета в Нюкасъл Ноел Бъртън-Робъртс също дефинира апозицията като изключително свободна и несъмнено нетипична синтактична връзка (а не като синтактично отношение), в която вторият елемент се добавя като вмятане към първия, а понякога функционира като металингвистично тълкуване или коментар спрямо него (Burton-Roberts 1994: 184).

З в) Една голяма част от лингвистите – както в миналото, така и днес – настойчиво и ефективно защитават тезата за уникалния характер на отношението между компонентите на апозитивната конструкция. Това на практика означава, че то се осмисля като трети тип граматическо отношение, различен и от координацията, и от субординацията. За Н. Софър например отношението между елементите, намиращи се в апозиция, не е координация, защото те са кореферентни, а не е субординация, защото те са функционално еквивалентни (Sopher 1971:

401-412). Въпреки това в трактовката на израелския лингвист е налице известно колебание при идентифицирането на това отношение, което ясно проличава от използваните от него термини *head group* и *appositional group*. Това означава, че все пак, макар и имплицитно, се прокрадва идеята за наличието на подчинително отношение. Други автори са последователни и категорични. Е. Делорм и Р. Дохърти (Delorme, Dougherty 1972: 2-29), Й. Битеа (Bitea 1977), Е. Коктова (Koktová 1986: 1-34), Дж. Тейлър (Taylor 2002: 235) използват термина *apposition* именно за да назоват този дискуссионен, несъвпадащ нито с координацията, нито със субординацията, тип отношение.

В. Шиндлер (Schindler 1990) изгражда своята дисертационна теза, като целенасочено използва ключови идеи на Вернер Хакел: „Bei den appositionellen Konstruktionen haben wir (...) von einem Verhältnis wechselseitiger Bedingtheit auszugehen“. (При апозитивни конструкции трябва да изхождаме от едно отношение на променлива условност.) (Hackel 1968: 88, цит. по: Schindler 1990: 48), и на Петер Айзенберг: „Die Formulierung >X ist Apposition zu Y< besagt, daß X die Apposition und Y der Kern ist, auf den X bezogen ist. Sind Kern und Apposition nicht zu unterscheiden, dann ist diese Redeweise hinfällig und muß ersetzt werden durch >X ist Apposition zu Y und Y ist Apposition zu X (Dieser Fall tritt häufig ein (...))“ (Ако ядро и апозиция не могат да се различат, тогава този начин на изразяване отпада и трябва да се замени с X е апозиция на Y и Y е апозиция на X (Този случай се среща често) (Eisenberg 1986: 243).

Германският учен анализира съществуването на апозицията през призмата на т. нар. синтагматика на люлката (Schaukelsyntagmatik), определяно също като „объркване на конструкцията“ (die „Kopflösigkeit“ der Konstruktion), респ. „удвояване на главите“ (die „Doppelköpfigkeit“), и безусловно възприема вижданията за характера на връзката в апозитивната конструкция на К. Леман (Lehmann 1983: 339-341) и на Х. Рабе (Raabe 1979: 226). Така той стига до заключението, че има три типа синтактични релации: субординация – зависимост между членовете на релацията; координация – липса на зависимост между членовете на релацията; и адординация – релация между независими членове, които обаче не са равнопоставени. Според В. Шиндлер граматическото отношение между компонентите на апозитивната конструкция е от третия тип – адординовативно (Schindler 1990: 47-50). Терминът, с който той назовава това отношение обаче, е именно *apposition*.

Колкото оригинална, толкова и амбивалентна е гледната точка и на Ч. Майер. В началните страници на монографията си той анализира

апозицията като граматическо отношение (*apposition as a grammatical relation*), като го поставя на една плоскост с други според него граматически релации – координационно отношение (*coordination*), комплементарно отношение (*complementation*), модификация (*modification*) и паратактивно отношение (*parataxis*) (Meyer 1992: 5-6). По-нататък в изложението си Ч. Майер развива тезата, че апозицията (*apposition*) не може да бъде описана като конвенционално граматическо отношение (като координацията и модификацията). Според него тя би могла да се интерпретира като недиференцирано отношение (*an undifferentiated relation*), както предлага П. Матюс (Matthews 1981: 224), тоест като отношение на различни градиращи (*gradable*) нива. Това означава, че не е възможно да се предложи само една конституентна структура за всички видове апозиция. Ако вместо това апозицията се разглежда като недиференцирано отношение или като отношение на различни (*gradable*) нива, е възможно да се разграничат конструкции, които са най-апозитивни (*central appositions*), и конструкции, които в различна степен са по-малко апозитивни (*peripheral appositions*). Следователно легитимирането на конкретна конституентна структура на апозицията зависи от степента, в която единиците ѝ са структурно зависими една от друга (Meyer 1992: 41).

Сходни идеи, но описани с други термини, характерни за рускоезичните източници, се разработват и се лансират в съветското и руското езикознание от А. Мухин (Muhin 1974: 240-247), Г. Уханов (Uhanov 1974: 336-342), В. Северянова (Severyanova 1978), Т. Кочеткова (Kochetkova 2005), Е. Стародумова (Starodumova 2005: 22-26), А. Прияткина (Priyatkina 2007: 22). Трябва да се отбележи, че уязвимите твърдения, сериозните противоречия и взаимно изключващите се тези в тях категорично преобладават спрямо консенсусните анализи и рационалните решения .

В руската лингвистика в най-завършен вид възгледът за статуса на отношението между компонентите на апозитивната конструкция, според който то се отграничава както от координацията, така и от субординацията, е представен от А. Ломов. Сходствата между неговия възглед и идеята на Н. Софър са очевидни, но трябва да се признае, че А. Ломов я прецизира и до известна степен я усъвършенства. В своя „Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка“ той пише, че спецификата на референтната отнесеност е основната причина за тази трудно поддаваща се на анализ и концептуализиране диференциация. Според него връзката (той говори за връзка, а не за

отношение!) не е съчинителна, защото съчинително се свързват само думи, чрез които се назовават различни референти. Тя не е и подчинителна, защото твърдението на компонентите в апозитивните словосъчетания, които формално не зависят един от друг, е обусловено от отнесеността на двете номинации към един и същ референт (Ломов 2007: 18). Показателен обаче е фактът, че особената синтактична връзка, която анализира А. Ломов, така и не получава не само наименование, но и достатъчно приемлива обосновка.

3 г) При прегледа на синтактичните проучвания, свързани с референциално идентичните компоненти на бисубстантивните словосъчетания, се установява и още едно значение, с което се използва терминът *apposition*. С него се назовава граматическо отношение, което има синкретичен характер, т. е. в него се съвместяват признаци както на координацията, така и на субординацията. Преди около стотина години германският лингвист Йон Рис (1928) представя тезата си, чиято същност е, че апозитивните съчетания (*Anfügegruppen*, като част от *Halbenge Gruppen*), в които са налице както признаци на паратаксиса, така и признаци на хипотаксиса, са своеобразна преходна зона между съчинителните словесни групи (*Lockere Gruppen*) и подчинителните словесни групи (*Enge Gruppen*) (Ries 1928). В по-ново време Н. Бъртън-Робъртс предлага добре аргументираната си идея, че апозицията и координацията са деривати на една и съща дълбинна структура (Burton-Roberts 1975: 406), която има не един и двама поддръжници. Разбира се, дори при бегла съпоставка на концепциите на Р. Куърк и съавторите му (Quirk et al. 1985: 1301), на П. Матюс (Matthews 1981: 220), на Ч. Майер (Meyer 1992), а и на основно променената концепция на Н. Бъртън-Робъртс (1994), могат да се установят различия и несъответствия. Като цяло обаче е безспорно, че терминът *apposition* започва да се интерпретира по нов начин.

В бившия СССР изследователските търсения в тази посока отдавна са във фокуса на вниманието. В популярните в съветската и в руската лингвистика концепции не се използва терминът *apposition*, за да се означава отношението между компонентите на апозитивната конструкция, но идеята за съчетаване на признаци, типични и за координацията, и за субординацията, за откриване на идеалната „пресечна точка“ между съчинението и подчинението е несъмнено актуална. Тя – по-имплицитно и плахо или по-ярко и категорично – се реализира в трудовете на Г. Циганенко (Cyganenko 1954: 1-16), М. Шатух (Shatuh 1954: 13), Е. Кротевич (Krotevich 1956: 9), В. Ицкович (Ickovich

1963: 3-10), Е. Атаян (Atajan 1968), А. Михневич (Mihnevich 1968: 106-112), А. Каминина (Kamynina 1970: 25), Р. Вацеба (Vaceba 1973: 159-160), Н. Корнилов (Kornilov 2012: 70, 82, 84-85, 140) и др.

4) Отделно внимание изисква все по-привлекателната идея, която се налага през 70-те и 80-те години на ХХ век, за неграматическия (несинтактичния) характер на отношението между компонентите на апозитивната конструкция. Практическото изключване на координацията и на субординацията като възможни варианти при неговото дефиниране обуславя търсенето на други гледни точки. Този оправдан интерес рефлектира в създаването на иновативни, екстраординарни, дори крайни, мнения. Те се обединяват около тезата, че щом отношението между компонентите на апозитивната конструкция не е нито съчинително, нито подчинително, то не е изобщо синтагматично (синтактично). В най-прецизиран вид тази идея се налага от П. Питърсън (Peterson 1999: 229-250). Нейни привърженици са и Жан-Мари Зам (Zemb 1968: 296), Н. Бъртън-Робъртс (Burton-Roberts 1975, 1994), Д. Лангре (Longrée 1987: 199), според които анализираното отношение не е предмет на проучване от граматиката, и в частност – от синтаксиса, т. е. в техните изследвания терминът *apposition* се използва, за да обозначи този уникален тип несинтактично отношение.

М. Ханей и Е. Кайзър, които използват същия термин, твърдят, че апозицията е частен случай на холофрастично изразяване, т. е. независима дискурсна единица със своя собствена пропозиция (Hannay, Keizer 2005: 163-164), което означава, че тя се разглежда като чисто прагматичен феномен.

5) В лингвистиката съществуват и екстремални, неособено популярни гледни точки относно значението, което се влага в термина *apposition*. Според Дж. Синклер например този термин е нефункционален, тъй като с него се назовават твърде много понятия, явления и категории в граматиката (Sinclair 1972: 252).

С термина *appositive* (апозитив) се обозначава:

1) Всеки от компонентите на апозитивната конструкция, както например го използват Р. Куърк и съавторите му (Quirk et al. 1985: 1302).

2) Зависимият компонент в апозитивната конструкция, който се противопоставя на независимия, наричан главна дума, *head noun (unit)*, *anchor*. Подобни употреби се регистрират в проучванията на Дж. Кърм (Curme 1947: 129-131), У. Уот (Wat 1964: 463), О. Серайт (Seright 1966: 107-109), Х. Вайнрих (Weinrich 1993: 361-364), Е. Захаренко (Zaharenko 1998: 16-21), Х. К. Акуня-Фариня (Асуña-Fariña 1999: 59-91), Х. Бусман

(Bussmann: 2006: 78), Е. Катанова (Katanova 2007: 68-74), С. Муратова (Muratova 2018: 240-246).

3) Цялата апозитивна конструкция, както например се използва терминът в краткото, но твърде често цитирано изследване на Ч. Хокет (Hockett 1955: 99-102).

4) Частен случай на разширяване на изречението, а именно – редупликация, при който удвоените компоненти имат един и същ референт, например у Д. Бразил (Brazil 1995: 121).

С термина *appositional construction* (апозитивна конструкция) се обозначава:

1) Синтактична единица, съдържаща независим (*anchor*) и зависим (*apposition*) компонент. С това значение терминът последователно и системно се използва в докторската дисертация на Х. Херинга (Heringa 2011).

2) Непредикативни структури, в които зависимият елемент се изразява чрез дума или словосъчетание, и предикативни структури, в които зависимият елемент се изразява чрез подчинено изречение, например у Ю. Мишина (Mishina 2007: 17).

С термина *appositive relation* (апозитивно отношение) се обозначава:

1) Тип субординативно отношение, при което чрез втория компонент не само се назовава повторно референтът, вече назован от първия компонент, но и се определя, уточнява, пояснява, характеризира първият компонент, например у А. Шахматов (Shahmatov 2001: 279) и Е. Кротевич (Krotevich 1956: 9).

2) Чисто прагматически, семантичен или интонационен феномен, който се изключва изобщо от синтаксиса. В изследванията на лингвистите, които използват термина в това значение – Е. Коткова (Koktová 1986: 1-34), Н. Бъртън-Робъртс (Burton-Roberts 1994), П. Питърсън (Peterson 1999: 247), Х. Херинга (Heringa 2011: 7) – е налице неоправдано смесване и своеобразно преплитане (доста често – имплицитно) на употребата на два термина – *apposition* и *appositive relation* – с които всъщност се обозначава едно и също понятие, а именно апозитивно отношение.

3) Синтактично отношение, различаващо се както от субординацията, така и от координацията, например в изследването на С. Муратова (Muratova 2018: 240-246).

4) Особен вид синтактична връзка, с чиято помощ се обозначава синтактичното равенство (тъждество) между компонентите в

апозитивната конструкция. То обаче не предполага равенство на семантично равнище или по отношение на функцията им, например в дисертационния труд на Е. Захаренко (Zaharenko 1998: 16-21).

Заключение

Закономерно налагащите се изводи след прегледа на начините, по които се използват базови термини в синтактичните изследвания, чийто предмет са граматическият статус, типологията и употребата на апозитивната конструкция, са:

1) В съществена част от анализиранияте научни трудове термините *apposition*, *appositive*, *appositional*, *appositional construction*, *appositive relation* и производните им думи и словосъчетания с терминологична употреба се използват коректно, добре обосновано и последователно.

2) В друга част от изследванията върху тази проблематика всеки от посочените термини се използва, за да се обозначава с него повече от едно понятие или за да се обозначава едно и също понятие с няколко термина. И в двата случая става дума за неточна, неприемлива, нежелателна употреба.

3) Вероятната причина за (не)съзнателното смесване, преплитане, дублиране и подмяна на термините (и значенията им) е самата природа на апозитивната конструкция, която трудно се поддава на ефективна „дисекция“ поради амбивалентния семантико-граматически потенциал и на двата ѝ компонента. Обстоятелството, че чрез едно съществително име или именна група се идентифицира и/или се характеризира друго име или именна група (без граматически изразена връзка между тях), се превръща в обективна и сериозна предпоставка за несполуките при анализа на апозитивната конструкция.

4) Неправилното смесване на термини и на терминологични значения влияе пряко и силно върху коректното представяне, възприемане и осмисляне на теоретичните постановки и на авторовата интенция. Т. нар. апозиция и без друго е в достатъчна степен енигматичен, странен и труден за интерпретиране граматически феномен. Ако и метаезиковият инструментариум, вместо да оптимизира продукцията и рецепцията на научния текст, ги затормозява, опитите да бъде правилно интерпретирана идеята, няма как да се увенчат с успех.

5) Всеки изследовател има правото да подбира методите, подходите, механизмите и средствата, чрез които реализира авторовия си замисъл. Част от този избор, и то съществена част, е предпочетената

терминологична система, както и начинът, по който тя се използва. В интерес на автора, а и в интерес на аудиторията, е изложението да е ясно, непротиворечиво, достатъчно добре аргументирано. Възможно е един лингвист да си служи с термина *apposition*, за да обозначи цялата апозитивна конструкция, а друг да го използва, за да обозначи отношението между компонентите ѝ (разбира се, при наличие на ясни, навременни и обосновани уточнения). Възможно е и в рускоезичната литература например терминът *apposition* да се превежда като „приложение“. Неприемливо е обаче, когато един и същ автор използва различни терминологични съчетания, за да назове едно и също понятие (например използването на термините *apposition* и *appositive* в значение на „зависим компонент на апозитивната конструкция“). Неприемливо е и когато авторът назовава различни понятия с един и същ термин в един и същ текст (например обозначаването с термина *apposition* както на цялата апозитивна конструкция, така и на зависимия ѝ компонент).

б) Независимо от иманентната си условност и характера си на метаезикови текстови единици, термините са еднозначни, устойчиви, точни и системни обозначения, с чиято същност не бива да се злоупотребява. Безспорен факт е, че в последно време полисемията в терминологичните системи все по-осезателно доминира, а еднозначността на термините по-скоро се интерпретира като тенденция, а не като задължителна характеристика. Въпреки това при анализа и осмислянето на амбивалентен и комплициран семантико-граматически феномен като апозитивната конструкция трябва в максимална степен да се планира, да се прецизира и да се мотивира употребата на терминологичните единици.

Това важи за изследователите, които използват концептуалния апарат, принадлежащ на един език, но още повече е в сила за лингвистите или за преводачите, които трансферират знания в понятийната система на друга езикова култура. Идиосинкратичният характер на всяка езикова традиция често е източник на конфликти между концептуалните области на изходния и целевия език, съответно – между техните терминологични системи. Задълбоченото проучване на понятийните и терминологичните основи на изследванията, чийто предмет е апозитивната конструкция, може да помогне за разрешаването на металингвистичните проблеми и на теоретичните неясноти. Това, разбира се, трябва да става, като се отчита спецификата на всяка езикова традиция – независимо дали става въпрос за създаване на научен текст или за неговия превод на друг език. Чрез настоящото изследване се доказва необходимостта от прозрачност

и последователност при използването на „общия метаезик“ посредством критическо проучване на терминологични употреби в лингвистичните изследвания на различни езици. Представените в студията наблюдения, констатации и изводи могат да послужат като отправна точка за разработването на солидна основа за изследователски проекти, чиято цел е описанието и анализирането както на идиосинкратичните, така и на универсалните характеристики на апозитивната конструкция като граматическа единица.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Acuña-Fariña 1996:** Acuña-Fariña, J. C. The puzzle of apposition. On so-called appositive structures in English. Universidade de Santiago de Compostela: Servicio de Publicacións e Intercambio Científico.
- Acuña-Fariña 1999:** Acuña-Fariña, J. C. On apposition. // English Language and Linguistics 3.1: 59-81. Cambridge University Press.
- Acuña-Fariña 2009:** Acuña-Fariña, J. C. Aspects of the grammar of close apposition and the structure of the noun phrase. // English Language and Linguistics 13.3: 453-481. Cambridge University Press.
- Ahmanova 2004:** Ahmanova, O. S. Slovary lingvističeskikh terminov, 2-e izd., ster. Moskva: URSS: Editorial URSS [Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов, 2-е изд., стер. Москва: УРСС: Едиториал УРСС] <https://classes.ru/grammar/174.Akhmanova/source/worddocuments/_16.htm (status 6.08.2021) >.
- Allerton 1979:** Allerton, D. J. Essentials of Grammatical Theory. London: Routledge.
- Andreychin 1942:** Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika. Sofia: „Hemus A.–D.“ [Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София: „Хемус А.–Д.“].
- Atajan 1968:** Atajan, Je. R. Predmet i osnovnye ponyatiya struktural'nogo sintaksisa. Erevan: Izd-vo MITK [Атаян, Э. Р. Предмет и основные понятия структурального синтаксиса. Ереван: Изд-во МИТК].
- Barhudarov 2008:** Barhudarov, L. S. Struktura prostogo predlozheniya sovremennogo angliyskogo yazyka. Moskva: LKI [Бархударов, Л. С. Структура простого предложения современного английского языка. Москва: ЛКИ] <https://classes.ru/grammar/116.Barhudarov/html/unnamed_64.html (status 6.08.2021) >.
- BJS 1998:** Yazykoznanie. Bol'shoy jenciklopedičeskij slovary. 2-e izd. Moskva: Bol'shaya Rossiyskaya jenciklopediya [Языкознание. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд. Москва: Большая Российская энциклопедия].
- Beskrovnyy 1940:** Beskrovnyy, A. E. Konspekt lekcij po sintaksisu russkogo yazyka. Vyp. 1. Krasnodar: Krasnodarskaya tipografiya [Бескровный, А. Е.

- Конспект лекций по синтаксису русского языка. Вып. 1. Краснодар: Краснодарская типография].
- Bitea 1977:** Bitea, I. N. An Attempt at defining apposition in modern English. // *Revue Roumaine de Linguistique*: pp. 453-477.
- Bogacki 1973:** Bogacki, B. K. Types de constructions appositives en français. Wrocław: Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa 73.
- Brazil 1995:** Brazil, D. A Grammar of Speech. London: Oxford University Press.
- Brinkmann 1971:** Brinkmann, H. Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung. Düsseldorf: Schwann.
- Brown, Miller 1982:** Brown, E. K., J. E. Miller. Syntax: Generative Grammar. London: Hutchinson.
- Burton-Roberts 1975:** Burton-Roberts, N. Nominal apposition. // *Foundations of Language* 13: 391-419.
- Burton-Roberts 1994:** Burton-Roberts, N. Apposition. – In: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. R. E. Asher & J. M. Y. Simpson (eds.), vol. 1, Oxford: Pergamon Press, pp. 184-187.
- Bussmann 2006:** Bussmann, H. *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi. First published 1996 by Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE. This edition published in the Taylor & Francis e-Library.
- Cabre 1999:** Cabre, M. T. C. Terminology: Theory, Methods and Applications. Universitat Pompeu Fabra. Sager J. C. (ed.), DeCesaris (trans.). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Close 1975:** Close, A. R. A Reference Grammar for the Students of English. London: Longman.
- Crystal 2008:** Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics 6th Edition. Blackwell Publishing Ltd.
- Curme 1931:** Curme, G. O. A Grammar of the English Language. Vol. 3. Syntax. North-Western University, USA <<https://arrow.latrobe.edu.au/store/3/4/5/9/1/public/B12849467.pdf> (status 6.08.2021)>.
- Curme 1947:** Curme, G. O. English grammar. New York: Barnes & Noble. <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015042004724&view=1up&seq=106> (status 6.08.2021)>.
- Cyganenko 1954:** Cyganenko, G. P. Prilozhenie v sovremennom russkom yazyke: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Harykov [Цыганенко, Г. П. Приложение в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Харьков].
- Delorme, Dougherty 1972:** Delorme, E., R. C., Dougherty. Appositive NP constructions: we, the men; we men; I, a man; etc. // *Foundations of Language* 8 (1): 2-29.
- Doron 1994:** Doron, E. The discourse function of appositives. – In: R. Buchalla & A. Mittwoch (eds.), Proceedings of the ninth annual conference of the Israel

- Association for Theoretical Linguistics and of the workshop on discourse. Jerusalem: Hebrew University, pp. 53-65.
- Eisenberg 1986:** Eisenberg, P. Grundriss der deutschen Grammatik. Stuttgart: Metzler.
- Engel 1996:** Engel, U. Deutsche Grammatik. 3 korrigierte Auflage. Heidelberg: Groos.
- Francis 1958:** Francis, W. N. The Structure of American English. New York: Ronald.
- Fries 1952:** Fries, Ch. C. The structure of English: An introduction to the construction of English sentences. New York: Harcourt, Brace & World.
- Getsov 2019a:** Getsov, A. Kontseptsii za gramaticheskoto otnoshenie v apozitivnite konstruksii (2. chast). // Proglas, kn. 1, 2019, (XXVIII), s. 103-110. [Гецов, А. Концепции за граматическото отношение в апозитивните конструкции (2. част). // Проглас, кн. 1, 2019, (XXVIII), с. 103–110] <<http://journals.uni-vt.bg/proglas/bul/vol28/iss1/12> (status 6.08.2021)>.
- Getsov 2019b:** Getsov, A. Neobosobena apozitsiya vs. obosobena apozitsiya. // Godishnik na Fakulteta po humanitarni nauki, tom XXX A. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, s. 217-255. [Гецов, А. Необособена апозиция vs. обособена апозиция. // Годишник на Факултета по хуманитарни науки, том XXX А. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 217-255] <<http://shu.bg/sites/default/files/izdaniq/fhn/godishnici/Godishnik2019.pdf> (status 6.08.2021)>.
- Grammatik 1997:** Grammatik der deutschen Sprache. Hrsg. von G. Zifonun, L. Hoffmann, B. Strecker. Bd. 3, Berlin; New York: de Gruyter.
- Grammatik 2009:** Die Grammatik: Unentbehrlich für richtiges Deutsch: Band 4. 8. Aufgabe: Dudenferlag. Manheim – Wien – Zürich.
- Griesbach 1972:** Griesbach, H., Schulz, D. Grammatik der deutschen Sprache. Munich: Max Hueber Verlag.
- Gvozdev 1968:** Gvozdev, A. N. Sovremennyy russkiy literaturnyy yazyk. Izd. 3-e. Moskva: Prosveshhenie [Гвоздев, А. Н. Современный русский литературный язык. Изд. 3-е. Москва: Просвещение].
- Hackel 1968:** Hackel, W. Personen Eigennamen als kasus neutrale Apposition. – Sprachpflege 6. – Leipzig.
- Hadlich 1973:** Hadlich, R. L. Gramática transformativa del español. Madrid: Gredos.
- Hannay, Keizer 2005:** Hannay, M., Keizer, E. A Discourse Treatment of English Non-Restrictive Nominal Appositions in Functional Discourse Grammar. – In: Studies in Functional Discourse Grammar. J. L. Mackenzie & M. de los Ángeles Gómez-González (eds.), Bern: Peter Lang, pp. 159-194.
- Helbig, Buscha 1996:** Helbig, G., Buscha, J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. 17. Auflage. Langenscheidt: Verlag Enzyklopädie: Leipzig; Berlin; München; Wien; Zürich; New York.
- Heringa 2011:** Heringa, H. Appositional Constructions. University of Groningen. Published by LOT Trans 10 3512 JK Utrecht, The Netherlands.

- <https://www.rug.nl/research/portal/files/2449766/Thesis_appositional_constructi_1.pdf (status 5.08.2021)>.
- Hockett 1955:** Hockett, Ch. F. Attribution and Apposition. // American Speech 30: 99-102.
- Hook, Mathews 1956:** Hook, J. N., E. G. Mathews. Modern American Grammar and Usage. New York: The Ronald Press Co.
- Ickovich 1963:** Ickovich, V. A. O tipah svyazi slov v predlozhenii. // Russkiy yazyk v nacionalnoy shkole, 1963, № 1, s. 3-10 [Ицкович, В. А. О типах связи слов в предложении. // Русский язык в национальной школе, 1963, № 1, с. 3-10].
- Iliev 1988:** Iliev, At. Sintaksis na balgarskiya ezik. Plovdiv: „Hr. G. Danov“ [Илиев, Ат. Синтаксис на българския език. Пловдив: „Хр. Г. Данов“].
- Ilyish 1971:** Ilyish, B. A. Stroy sovremennogo angliyskogo yazyka: uchebnik po kursu teoreticheskoy grammatiki. Leningrad: Prosveshhenie [Ильиш, Б. А. Строй современного английского языка: учебник по курсу теоретической грамматики. Ленинград: Просвещение].
- Jespersen 1943:** Jespersen, O. Essentials of English Grammar. London: George Allen & Unwin Ltd. <<https://ia801606.us.archive.org/21/items/in.ernet.dli.2015.16842/2015.16842.Essentials-Of-English-Grammar.pdf> (status 6.08.2021)>.
- Jespersen 1969:** Jespersen, O. Analytic Syntax. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Jung 1973:** Jung, W. Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig: Verlag VEB. Bibliographisches Institut. Leipzig.
- Kamynina 1970:** Kamynina, A. A. O podchinitelnyh svyazyah slov v prostom predlozhenii: Uchebnoe posobie. Moskva: Izd-vo MGU [Камынина, А. А. О подчинительных связях слов в простом предложении: Учебное пособие. Москва: Изд-во МГУ].
- Katanova 2007:** Katanova, E. N. Appozitivnaya konstrukciya kak sredstvo vyrazheniya samoidentificiruyushhego suzheniya. // Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i mezhkulyturnaya kommunikaciya, 2007, № 2, ch. 1, s. 68-74 [Катанова, Е. Н. Аппозитивная конструкция как средство выражения самоидентифицирующего суждения. // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2007, № 2, ч. 1, с. 68–74].
- Keizer 2007:** Keizer, E. The English Noun Phrase. The Nature of Linguistic Categorization (Studies in English Language). Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York.
- Kimball 2010:** Kimball, L. G. English Grammar. By Lillian Gertrude Kimball. Forgotten Books AG. <<https://archive.org/details/englishgrammar00kimbgoog/page/n8> (status 6.08.2021)>.

- Kobrina i dr. 2008:** Kobrina, A. N., E. A. Korneeva, M. I. Ossovskaya, K. A. Guzeeva. Grammatika anglijskogo yazyka. Morfologiya. Sintaksis. Moskva: Izdatelystvo „Soyuz“ [Кобрина, А. Н., Е. А. Корнеева, М. И. Оссовская, К. А. Гузеева. Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис. Москва: Издательство „Союз“] <<http://robotlibrary.com/book/38-grammatika-anglijskogo-yazyka-morfologiya-sintaksis/127-the-apposition.html> (status 6.08.2021)>.
- Kochetkova 2005:** Kochetkova, T. I. Slovoslozhenie kak sredstvo nominacii i predikacii v sovremennom russkom yazyke. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenou stepeni doktora filologicheskikh nauk. Moskva [Кочеткова, Т. И. Словообразование как средство номинации и предикации в современном русском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Москва] <<http://cheloveknauka.com/slovoslozhenie-kak-sredstvo-nominatsii-i-predikatsii-v-sovremennom-russkom-yazyke> (status 6.08.2021)>.
- Koktová 1986:** Koktová, E. Apposition as a Pragmatic Phenomenon in a Functional Description. Duisburg: Linguistic Agency University of Duisburg (Trier), June, 1986, Series A, Paper №158, pp. 1-34.
- Kornilov 2012:** Kornilov, N. V. Nereshennye voprosy teorii appozitivnyh sochetaniy. Vladimir: Izdatelystvo Vladimirskego gosudarstvennogo universiteta [Корнилов, Н. В. Нерешенные вопросы теории аппозитивных сочетаний. Владимир: Издательство Владимирского государственного университета].
- Kostov 1939:** Kostov, N. Balgarska gramatika. Sofia: Knigoizdatelstvo „Kazanlashka dolina“ [Костов, Н. Българска граматика. София: Книгоиздателство „Казанлъшка долина“].
- Krifka 1983:** Krifka, M. Zur semantischen und pragmatischen Motivation syntaktischer Regularitäten: Eine Studie zur Wortstellung und Wortstellungsveränderung im Swahili. – In: Studien zur theoretischen Linguistik: Bd. 5. München: Wilhelm Fink.
- Krotevich 1956:** Krotevich, E. V. Sintaksicheskie otnosheniya mezhdu chlenami slovosochetaniya i chlenami predlozheniya. // Voprosy russkogo yazykoznanija, kn. 2, s. 3-18, Lvov [Кротеви́ч, Е. В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения. // Вопросы русского языкознания, кн. 2, с. 3-18, Львов].
- Lehmann 1983:** Lehmann, C. Rektion und syntaktische Relationen. – In: Köln: Inst. f. Sprachwiss. d. Univ. (akup, 45). Ersch. in Fol. Ling. 17. s. 339-378.
- Lekant 1977:** Lekant, P. A. Izuchenie struktury predlozheniya i slovosochetaniya v kurse sovremennogo russkogo yazyka. Moskva: MOPI, im. N. K. Krupskoy [Лекант, П. А. Изучение структуры предложения и словосочетания в курсе современного русского языка. Москва: МОПИ, им. Н. К. Крупской].

- Lekant 2006:** Lekant, P. A. Appozitivnoe slovosochetanie. – In: Kasatkin, L. L., E. V. Klobukov, P. A. Lekant. Kratkiy spravochnik po sovremennomu russkomu yazyku: Uchebnoe posobie. 3-e izd., ispr. i dop. Moskva: Vysshaya shkola, s. 297-298 [Лекант, П. А. Аппозитивное словосочетание. – В: Касаткин, Л. Л., Е. В. Клобуков, П. А. Лекант. Краткий справочник по современному русскому языку: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа, с. 297–298].
- Lomov 2007:** Lomov, A. M. Slovary-spravochnik po sintaksisu sovremennogo russkogo yazyka. Moskva: AST: Vostok – Zapad [Ломов, А. М. Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка. Москва: АСТ: Восток – Запад].
- Longrée 1987:** Longrée, D. Les compléments du nom en Latin classique: syntaxe, sémantique et pragmatique. // Cahiers de l' Institut de Linguistique de Louvain 13: 163-230.
- Lyons 1977:** Lyons, J. Semantics: Volume 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons 1995:** Lyons, J. Linguistic Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malahov 2009:** Malahov, A. S. Vidy grammaticheskoy svyazi v appozitivnykh sochetaniyakh. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Vladimir: Vladimirskiy gosudarstvennyy gumanitarnyy universitet [Малахов, А. С. Виды грамматической связи в аппозитивных сочетаниях. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Владимир: Владимирский государственный гуманитарный университет] <<http://109.74.206.116/files/3545c15c09eb3ad27968a8731cacbc0f6b9b8fa8/4320270.pdf> (status 14.08.2021)>.
- Matezius 1967:** Matezius, V. Jazyk i stily. – In: Prazhskiy lingvisticheskiy kruzhok. Sbornik statey. Moskva: Progress, s. 444-523 [Матезиус, В. Язык и стиль. – В: Пражский лингвистический кружок. Сборник статей. Москва: Прогресс, с. 444-523].
- Matthews 1981:** Matthews, P. H. Syntax. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matthews 2003:** Matthews, P. H. The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. Oxford University Press.
- Matthews 2007:** Matthews, P. H. Syntactic relations: A Critical survey. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merriam-Webster 1997:** Merriam-Webster, inc. Webster's ninth new collegiate dictionary. Springfield, Mass., U.S.A.: Merriam-Webster.
- Meyer 1992:** Meyer, Ch. F. Apposition in Contemporary English. Cambridge; N. Y.: Cambridge University Press. (Studies in English Language. Ed. by Sidney Greenbaum et al.).
- Mihnevich 1968:** Mihnevich, A. E. Nekotorye voprosy izucheniya sintaksicheskikh (podchinitelnykh) svyazey slov v rabotakh sovetskikh i chehoslovackikh

- lingvistov. // *Voprosy yazykoznaniiya*, 1968, № 5, s. 106-112. [Михневич, А. Е. Некоторые вопросы изучения синтаксических (подчинительных) связей слов в работах советских и чехословацких лингвистов. // *Вопросы языкознания*, 1968, № 5, с. 106-112].
- Mishina 2007:** Mishina, Ju. E. *Prilozhenie v angliyskom yazyke*. Samara: SGPU [Мишина, Ю. Е. Приложение в английском языке. Самара: СГПУ].
- Moloshnaya 1975:** Moloshnaya, T. N. *Substantivnye slovosochetaniya v slavyanskikh yazykakh*. Moskva: Nauka [Молошная, Т. Н. Субстантивные словосочетания в славянских языках. Москва: Наука].
- Muhin 1974:** Muhin, A. M. *Appozitivnaya svyaz v strukture predlozheniy (na materiale russkogo yazyka)*. – In: *Issledovaniya po slavyanskoj filologii*. Moskva: Izd-vo MGU, s. 240-247 [Мухин, А. М. Аппозитивная связь в структуре предложений (на материале русского языка). – В: *Исследования по славянской филологии*. Москва: Изд-во МГУ].
- Muratova 2018:** Muratova, S. V. *O statuse appozicionnyh struktur v sovremennom nemeckom yazyke*. // *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, № 4, s. 240-246 [Муратова, С. В. О статусе аппозиционных структур в современном немецком языке. // *Вестник Кемеровского государственного университета*, № 4, с. 240-246].
- Nehoroshkova 1989:** Nehoroshkova, L. P. *Prostranstvennye i vremennye appozitivnye konstrukcii v sovremennom angliyskom yazyke*. Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Moskva [Нехорошкова, Л. П. Пространственные и временные аппозитивные конструкции в современном английском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва].
- O'Connor 2008:** O'Connor, K. M. *Aspects de la syntaxe et de l'interprétation de l'apposition à antécédent nominal*. PhD Dissertation, Université Charles de Gaulle, Lille 3.
- OLD 1968:** *Oxford Latin Dictionary* by P. G. W. Glare. London: Oxford University Press / Clarendon Press.
- Orlov 1960:** Orlov, K. P. *Grammaticheskaya sushhnosty prilozheniya v sovremennom russkom literaturnom yazyke*. // *Filologicheskie nauki*, № 4, s. 29-37 [Орлов, К. П. Грамматическая сущность приложения в современном русском литературном языке. // *Филологические науки*, № 4, с. 29-37].
- Osenova 2009:** Osenova, P. *Imennite frazi v balgarskiya ezik*. Sofia: „ETO“ [Осенова, П. Именните фрази в българския език. София: „ЕТО“].
- Peshkovskiy 2001:** Peshkovskiy, A. M. *Russkiy sintaksis v nauchnom osveshhenii*, 8-e izd., dop. Moskva: Jazyki slavyanskoj kulytury [Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении, 8-е изд., доп. Москва: Языки славянской культуры].

- Peterson 1999:** Peterson, P. On the boundaries of syntax. – In: The Clause in English. In Honour of Rodney Huddleston. P. Collins & D. Lee (eds.). Amsterdam: John Benjamins, pp. 229–250.
- Popov 1942:** Popov, D. Balgarska gramatika. Sofia: Knigoizdatelstvo „Hristo G. Danov“ [Попов, Д. Българска граматика. София: Книгоиздателство „Христо Г. Данов“].
- Popov 1978:** Popov, K. Strukturni, semantichni i funkcionalni osobenosti na apozitsiyata (prilozhenieto) v balgarskia i sarboharvatskia ezik. // Slavyanska filologia. Tom HV. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 207-218 [Попов, К. Структурни, семантични и функционални особености на апозицията (приложението) в българския и сърбохърватския език. // Славянска филология. Том XV. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 207-218].
- Potebnya 1958:** Potebnya, A. A. Iz zapisok po russkoy grammatike. T. I – II, Moskva: Uchpedgiz [Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I – II, Москва: Учпедгиз] <http://elib.gnpbu.ru/text/potebnya_iz-zapisok-po-russkoy-grammatike_t1-2_1958/go,110;fs,1/ (status 6.08.2021)>.
- Potts 2005:** Potts, C. The logic of Conventional Implicatures. New York: Oxford University Press.
- Priyatkina 2007:** Priyatkina A. F. O vzaimnom otnoshenie vidov sintaksicheskoy svyazi. – In: Priyatkina, A. F. Russkiy sintaksis v grammaticheskom aspekte (sintaksicheskie svyazi i konstrukcii). Izbrannye trudy. Vladivostok: Izd-vo Dalnevostochnogo universiteta, s. 18-27 [Прияткина А. Ф. О взаимном отношении видов синтаксической связи. – В: Прияткина, А. Ф. Русский синтаксис в грамматическом аспекте (синтаксические связи и конструкции). Избранные труды. Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, с. 18-27].
- Puleha 1999:** Puleha, I. R. Prilozhenie v sovremennom angliyskom yazyke: dis. ... kand. filol. nauk. Sankt Peterburg [Пулеха, И. Р. Приложение в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук. Санкт Петербург].
- Quirk et al. 1985:** Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvic, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. London; New York: Longman.
- Quirk, Greenbaum 1991:** Quirk, R., S. Greenbaum. A University Grammar of English. Harlow (Ess.): Longman.
- Raabe 1979:** Raabe, H. Apposition. Untersuchungen zu Begriff und Struktur. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- RCHDBE 1992:** Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Речник на чуждите думи в българския език. София: Издателство на БАН].

- Ries 1928:** Ries, J. Zur Wortgruppenlehre: mit Proben aus einer ausführlichen Wortgruppenlehre der deutschen Sprache der Gegenwart. Prag: Taussig & Taussig.
- Roberts 1962:** Roberts, P. English Sentences. New York: Harcourt, Brace and World.
- Rudnev 1959:** Rudnev, A. G. Obosoblennye chleny predlozheniya v istorii russkogo yazyka. // Uch. zapiski LGPI im. A. I. Gercena. T. 174 [Руднев, А. Г. Обособленные члены предложения в истории русского языка. // Уч. записки ЛГПИ им. А. И. Герцена].
- Rudnev 1963:** Rudnev, A. G. Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka. Moskva: Vysshaya shkola [Руднев, А. Г. Синтаксис современного русского языка. Москва: Высшая школа].
- Schindler 1990:** Schindler, W. Untersuchungen zur Grammatik appositionsverdächtiger Einheiten im Deutschen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Seright 1966:** Seright, O. D. On Defining the Appositive. // College Composition and Communication, Vol. 17, No. 2 (May, 1966), pp. 107-109.
- Severyanov 1978:** Severyanov, V. A. Prilozhenie v sovremennom angliyskom yazyke: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Leningrad [Северьянова, В. А. Приложение в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград].
- Shahmatov 2001:** Shahmatov, A. A. Sintaksis russkogo yazyka. Moskva: Uchpedgiz [Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка. Москва: Учпедгиз].
- Shatuh 1954:** Shatuh, M. G. Prilozhenie i ego roly v sovremennom russkom yazyke: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Lvov [Шатух, М. Г. Приложение и его роль в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Львов].
- Silvestre de Sacy 1822:** Silvestre de Sacy, A. I. Principes de grammaire générale: mis à la portée des enfans, et propres à servir d'introduction à l'étude de toutes les langues. Quatrième édition. Revue et corrigée. Paris: Chez Delance et Lesueur.
- Sinclair 1972:** Sinclair, J. McH. A Course in Spoken English: Grammar. London: Oxford University Press.
- Sopher 1971:** Sopher, H. Apposition. // English Studies 52, pp. 401-412.
- Sowinski 1991:** Sowinski B. Deutsche Stilistik. Beobachtungen zur Sprachverwendung und Sprachgestaltung im Deutschen. Berlin, Deutschland: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH.
- Starodumova 2005:** Starodumova, E. A. Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka. Vladivostok: Izdatelystvo Dal'nevostochnogo gosudarstvennogo universiteta [Стародумова, Е. А. Синтаксис современного русского языка. Владивосток: Издательство Дальневосточного государственного университета] <<http://window.edu.ru/resource/025/41025/files/dvgu146.pdf> (status 6.08.2021)>.

- Stevens 1993:** Stevens, C. M. Untersuchungen zur Grammatik appositionsverdächtiger Einheiten im Deutschen. Wolfgang Schindler. Tübingen: Max Niemeyer, 1990. // American Journal of Germanic Linguistics and Literatures, 4 (2), pp. 181-188.
- Sturm 1986:** Sturm, A. N. Primaire syntactische structuren in het Nederlands. Leiden: Nijhoff. PhD Dissertation, University of Nijmegen.
- Taboada 1978:** Taboada, M. Relaciones sintácticas en el interior de la frase nominal: la aposición. // Verba. Anuario Galego de Filoloxía, vol. 5, (1978), pp. 315-340.
- Taylor 2002:** Taylor, J. R. Cognitive grammar. Oxford: Oxford University Press.
- Teodorov-Balan 1940:** Teodorov-Balan, Al. Nova balgarska gramatika. Sofia: Knigoizdatelstvo „T. F. Chipev“ [Теодоров-Балан, Ал. Нова българска граматика. София: Книгоиздателство „Т. Ф. Чипев“].
- Tesnière 1969:** Tesnière, L. Les Éléments de syntaxe structurale. Paris: Klincksieck.
- Trask 1996:** Trask, R. L. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. London: Routledge.
- Uhanov 1974:** Uhanov, G. P. Poyasnitelnaya svyazy v eyo otnoshenii k sochineniyu i podchineniyu. – In: Issledovaniya po slavyanskoj filologii. Moskva: Izd-vo MGU, s. 336-342 [Уханов, Г. П. Пояснительная связь в её отношении к сочинению и подчинению. – В: Исследования по славянской филологии. Москва: Изд-во МГУ, с. 336-342].
- Vaceba 1973:** Vaceba, R. V. K voprosu ob appozitivnoy svyazi. – In: Problemy teorii chlenov predlozheniya. Kishinev: Izd-vo Shtiinca, s. 154-160 [Вацеба, Р. В. К вопросу об аппозитивной связи. – В: Проблемы теории членов предложения. Кишинёв: Изд-во Штиинца, с. 154-160].
- Watt 1964:** Watt, W. W. An American Rhetoric. Holt, Rinehart and Winston, Inc.; Third Edition.
- Weinrich 1993:** Weinrich, H. Textgrammatik der deutschen Sprache. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Duden-Verlag.
- Wright, Budin 1997:** Wright, S. E., G. Budin (eds.). Handbook of Terminology Management: Basic Aspects of Terminology Management. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Wykoff, Shaw 1952:** Wykoff, G. S., H. Shaw. The Harper Handbook of College Composition: Harper & Brothers; Reprint edition.
- Zaharenko 1998:** Zaharenko, E. K. Strukturno-semanticheskie tipy appozitivov i ih funkcionirovanie v sovremennom angliyskom yazyke: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. MGLU. Moskva: B. i. [Захаренко, Е. К. Структурно-семантические типы аппозитивов и их функционирование в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. МГЛУ. Москва: Б. и.].
- Zemb 1968:** Zemb, J. M. Les structures logiques de la proposition allemande. Paris: OCDL.

КОМУНИКАЦИОНЕН ОКТАГОН: АСПЕКТИ НА ИНТЕЛИГЕНТНОСТТА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА КОМУНИКАЦИОННАТА СРЕДА

Айля Илиязова

COMMUNICATION OCTAGON: ASPECTS OF THE INTELLIGENCE
THROUGH THE PRISM OF THE COMMUNICATION ENVIRONMENT

Aylya Ilyazova

Abstract: *The aim of the paper is to highlight certain aspects of the semantic profile of the concept of "intelligence" through a model called "communication octagon", focusing on the theory of dynamics of communication links, and to analyze the interaction between the intelligent system and the social environment. The focus of interest in the study is human intelligence, based on individual biological differences, which can be modified as a result of construction and transmission of knowledge, mutual emotional transfer, making cognitive requirements (directed inwards and outwards, towards the environment), and as a result of dynamic social interactions.*

Key words: *intelligent behavior, knowledge, communication, abilities*

DOI: <https://doi.org/10.46687/BRFA3869>

Комуникационното поведение може да улесни или да влоши процеса на социализация на индивида, тъй като комуникацията не е просто обмен на информация или на значения, а до голяма степен и обмен на нагласи. В такъв контекст средата се разглежда и като сбор от комуникационни връзки, като фокусът е насочен към динамиката на тези връзки (Mohr 2006: 86). Понятията *интелигентност* и *интелигентно поведение* в настоящата работа се дефинират в контекста на проблема за комуникационните връзки и комуникационното поведение на индивидите. Под *интелигентно поведение* се разбира специфично взаимодействие между интелигентна система и среда, което предполага възможност да се знае, да се разсъждава логично и да се действа целенасочено. Като *интелигентна система* в научния дискурс се интерпретира такава система, която „винаги е поставена в социална среда”, а пример за такава система е и човекът (Unsel'd 1990: 10).

Всяка интелигентна система притежава потенциала да наблюдава обкръжаващата я среда, да я проучва, като при това „[...] количествено

и качествено да разширява знанието си” (Unselid 1990: 10)¹. Наличието на такава социална среда, както и взаимодействието между система и среда създават необходимите условия за развитие на човешкия интелект, като ориентировъчната и информативната функция на обкръжаващата среда са сред най-релевантните. Изследователи се фокусират при това и върху *учебната среда*, насочена към определена цел, възникнала при симулиране на реални учебни ситуации, предявяващи определени претенции в когнитивен план спрямо интелигентната система (Messner, Blum 2006: 5).

Основната изследователска теза в настоящото изложение се разгръща посредством:

- теорията за множеството интелигентности на Хауърд Гарднър като „плюралистична визия за ума, при която се вземат предвид различните аспекти на познанието“ (Gardner 2014: 15) и „разликите в социалния и културния контекст, в който растат младите хора“ (Gardner 2014: 8);

- триархичната теория за успешната интелигентност на Робърт Сърнбърг, разглеждаща три взаимосвързани аспекта на интелигентността: аналитични, творчески и практически способности (Sternberg, Williams 2014: 207);

- теорията за структурната динамика на Дейвид Кантър, която очертава четири роли за ефективна комуникация: двигател, опонент, последовател и наблюдател.

Понятието *интелигентност* е в основата на многоаспектни интерпретации, както и на поляризирани научни дебати, някои от които в тази работа ще бъдат привлечени с една единствена цел: да се открие ефектът от динамичността на комуникационната среда върху модифицирането на човешката интелигентност. Това рамкиране на изследването не цели ограничаване на перспективите, а по-скоро задълбочаване и акцентирание на отделни аспекти на понятието *интелигентност*, които ще се открият с помощта на предложения в работата модел под името *комуникационен октагон*. Идеята да се изразят определени връзки между осем аспекта, имащи отношение към процеса на комуникация, от една страна, и към процеса на модификация на

¹ Преводът мой, А. И.

интелигентността, от друга, е инспирирана до известна степен от т. нар. когнитивен хексагон, предложен от SOAP (State of the Art Report)².

Моделът *комуникационен октагон* няма допирни точки със съдържанието на гореспоменатия когнитивен хексагон, освен идеята за взаимосвързаност между отделните компоненти. Използваната в работата фигура преpraща към т. нар. правилен осмоъгълник, чиито страни и ъгли са равни: предложените осем аспекта, оформящи осмоъгълника, са в еднаква степен релевантни за работната теза в изследването. Връзките между тях изграждат своеобразна система, в която може да се открие:

- еднопосочност (на връзките);
- двупосочност (на връзките);
- влияние на един компонент върху друг(и);
- динамика (на връзките);
- последици от влиянието на компонентите.

² SOAP (State of the Art Report) е спонсориран от фондацията *Sloan* и представен от Хауърд Гарднър през 1987 (Gardner 1987: 37; Gardner 2008). Материалът на Гарднър, който е свързан с отделните поддомейни на когнитивната наука, остава непубликуван, но въпреки това остава следа в историята на когнитивните изследвания.

Способности

Интелигентността е „овладяване и усъвършенстване на способности, които се развиват в дадена среда“ (Stoyanov 2015: 31). Човешките индивиди се различават помежду си „по степента на уменията си и по тяхната комбинация“ (Gardner 2014: 16). Според триархичната теория за успешната интелигентност на Робърт Стърнбърг основополагащи са три взаимосвързани аспекта на интелигентността: аналитични, творчески и практически способности (Sternberg, Williams 2014: 207). Тези аспекти са относително автономни, а върху тяхното „действително изразяване“ влияе средата: взаимодействието гени – среда се отнася до идеята, „че генетичните и екологичните влияния могат да се комбинират, за да създадат резултати, които е възможно да са неочаквани само на базата на единия фактор“ (Sternberg, Williams 2014: 239).

Комуникационни роли

Основна причина за съществуването на различия между човешките индивиди, потопени в съответна среда, е наличието на разлики в техните роли спрямо обкръжаващата ги среда (Canter 2018: 9). Концептуалните системи на различните участници в комуникацията са различни, те предизвикват различни преживявания, които от своя страна са причина за различните перспективи (Canter 2018: 9). В своя модел от 1927 г. Кантър разграничава четири роли за ефективна комуникация: 1. двигател; 2. опонент; 3. последовател; 4. наблюдател. Без първата роля, тази на *двигателя*, комуникацията би била без посока, ако я няма втората роля – *опонентът* – комуникацията би останала без корекция. Без *последователя* не би било възможно завършването на идеята, а без *наблюдателя* комуникацията ще е без перспектива.

Принципи на ефективна комуникация

Ефективната комуникация изисква: яснота, краткост, конкретност, достоверност, правилност, адекватност, пълнота и креативност. Тези основни принципи могат да бъдат съотнесени към основните роли за ефективна комуникация и към евентуалните последици от отсъствието им, при което се открояват следните закономерности:

- ако на комуникацията ѝ липсва *посока*, ще бъдат нарушени принципите за правилност и конкретност;

- ако на комуникацията ѝ липсва *корекция*, ще бъдат нарушени принципите за адекватност и достоверност;
- ако на комуникацията ѝ липсва *завършване на идеята*, ще бъдат нарушени принципите за пълнота и креативност;
- ако на комуникацията ѝ липсва перспектива, ще бъде нарушен принципът за яснота.

Междупличностни отношения

Оказва се, че междупличностната интелигентност, анализирана от Х. Гарднър, „не зависи от езика“ (Gardner 2014: 28), но позволява на хората да разбират другите, както и да работят съвместно с тях. В работата вече бе направено уточнение как се тълкува понятието *интелигентно поведение*: онова специфично взаимодействие между интелигентна система и среда, което изисква и целенасоченост. Целенасочеността предполага и адекватност в поведението, докато „поведенческата неадекватност усложнява човешките отношения“ (Kamenov 2008: 11-13). В многоаспектния подход към интелигентността „начинът, по който индивидът е взаимодействал със средата“ се обозначава като „предишен опит“ (Gardner 2014: 263). От това взаимодействие на индивидите със социалната среда зависи и мотивацията им, т. е. тя не е просто „функция на компетентността“, а постепенно „това взаимодействие придобива субективен характер и започва да ръководи индивидуалното поведение“ (Vygotsky 1978, цит. по Gardner 2014: 245). Развитието на интелигентността е възможно „чрез динамиката между компетенциите на отделния индивид и обществените ценности и институции“ (Gardner 2014: 250). Способността и готовността за комуникация трябва да се анализират винаги в контекста на наличните времеви ресурси (Mayrhofer-Battlogg 2018: 347).

Колективно знание

В основата на различните *теории на знанието* е анализът на различни постулати, които се отнасят и до отделни аспекти на интелигентността (при което се оформя и семантичният профил на понятието *интелигентност*):

- „знанието, което всеки от нас овладява през живота си, не може да се вземе наготово от другите, а трябва да се конструира“

(Glaserfeld 2005: 1);³ в този контекст интелигентността „съответства на изпълнението на задачата“, т. е. важен е „начинът, по който се изпълнява задачата“ (Gardner 2014: 48-49); дадено действие би могло да бъде охарактеризирано като интелигентно, ако се знае с каква цел се извършва, какво е неговото предназначение, както и дали са съществували други възможности (Gardner 2014: 49);

- знанието е „система от информация“ (Vasilev, Chorbadziyska, Belyovska 2017: 38); в този контекст традиционната концепция определя интелигентността като „изчислителен капацитет – капацитетът да се обработи определен вид информация“ (Gardner 2014: 17); информационните стимули – външни и вътрешни – са катализаторите за проявената интелигентност;

- „знанието е инструмент на приспособяването – а не огледало на реалността, т. е. на света, какъвто би бил без нас“ (Glaserfeld 2005: 1); в този контекст като интелигентност се определя способността за адаптация към средата, а тази адаптация е възможна „чрез умението да се решават проблеми“ (Gardner 2014: 17);

- символната система като носител на различни форми на информация е релевантна за продуктивността на човешките общности; в този контекст интелигентността „трябва да може да се кодира в [...] културологична система от знаци [...] езикът, изображенията и математическите знаци“ (Gardner 2014: 18);

- само комуникацията ни дава възможност да събираме спомени и да ги използваме активно, защото „човек си спомня само онова, което е запомнил при комуникация и което може да се локализира в рамките на колективното съзнание“ (Assmann 2005: 36-37); комуникационните връзки от своя страна определят (интелигентното) поведение (Burkart 2000: 361);

- създадените продукти на цивилизацията са възможност да „се трупа и предава познание“ (Gardner 2014: 17); в този контекст като интелигентност се определя „способността да се решават проблеми и да се създават продукти, които са ценни за дадена културна среда или общество“ (Gardner 2014: 17).

³ Разговор на Ернст фон Глазерсфелд с журналиста Робърт Шчепел, в science.ORF.at, превод мой, А. И.

Комуникативни стратегии

Интелигентността предполага приспособяване към факторите на средата, като адаптацията е в зависимост от индивидуалните различия на индивидите. Ефективните стратегии на общуване водят до сформирани екипи, в които „има споделяне, но не еднаквост, [...] има общи цели, но не и еднакви умения“ (Gardner 2014: 269). Индивидуалността е основополагаща, за да има контакт; тя е предпоставка, за да се осъществи „диалогично мислене“ (Korpiun 2015: 2). Диалогичната комуникация се посочва като стратегически важна за промяна на перспективата, а като неин най-важен метод се разглежда личният разговор – диалогът (Mayrhofer-Battlogg 2018: 264).

Четири основни компонента на диалога анализира Уилям Исаакс, когато описва т. нар. капацитети за ново поведение: вслушване (активно слушане) (zuhören), респектиране (respektieren), суспендиране (suspendieren) и артикулиране (artikulieren) (Isaacs 2011: 123-124). Вслушването (активното слушане) се интерпретира като процес на вътрешно мълчание, което спомага да се вникне в същността на това, което ни се внушава от комуникационния партньор; в този контекст вслушването се свързва с партиципиране.

Респектирането се обвързва с идеята за цялостния характер на света около нас: това, което един притежава като предишен опит, като преживявания, би могло да засегне и някой друг като част от тази цялостност. Това не ни дава право да игнорираме или напълно да изключваме другите: част от процеса на адаптация е да приемаме другите с респект, като с това показваме и респект към самите себе си. В този контекст респектирането се свързва с кохерентност. Суспендирането намира израз в това да представяме личното си мнение така, че да се даде възможност (както на нас самите, така и на другите) да възприемем и осъзнаем идеите си. Като компонент на диалога суспендирането е приемане и осъзнаване на поражащите се мисли и чувства, както и наблюдаване, без да се налага принудително да се действа. В този контекст суспендирането се свързва с осъзнаване. Артикулирането се свързва с разгръщане: имплицитното се разгръща в експлицитния, видим свят, за да се разгърне след това отново в невидимост (Isaacs 2011: 141).⁴

⁴ В трета глава „Prognostische Intuition“ на книгата „Dialog als Kunst gemeinsam zu denken: Die neue Kommunikationskultur in Organisationen“ У. Исаакс описва т. нар. прогностична интуиция, като разсъждава върху въпроса как може да се предвидят и

Функционалност

Функционалният аспект на комуникацията се изразява във въпроса „за намеренията, интенцията и интересите, които предизвикват комуникационния процес“⁵. Интелигентността се интерпретира като „разлика между индивидите“, като индивидуалните различия са по отношение на интересите (Gardner 2014: 48). Диалогичната комуникация предявява изисквания към отношенията на ниво *интерактивни контакти*, които се активират чрез емоциите и духовния обмен (Mayrhofer-Battlogg 2018: 362). Когнитивни моменти, които съзнателно трябва да бъдат усвоени, имат отношение към „[...] доверяване на интерактивната помощ от страна на партньора“, както и към умението да се комуникира в межкултурен контекст (Коева 2017: 21). Специфичността на съответната култура би могла да е основа за „погрешни интерпретации на начините на изразяване и поведение на партньора“ (Коева 2017: 22). Понятието *комуникативна чувствителност* е определящо в случаите, когато е необходимо да се избегне фатално развитие на комуникативна ситуация (Mayrhofer-Battlogg 2018: 371).

Променящи се условия

Практическите способности като един от аспектите на интелигентността се отнасят до три функции:

- адаптация към обкръжаващата ни среда;
- създаване на нови типове среда;
- подбор на нови типове среда (Sternberg, Williams 2014: 207).

Интелигентността предполага и адекватна реакция в определена ситуация на „емоционалните въздействия, възникващи от обкръжаващата среда“ (Stoyanov 2015: 32). Адекватната реакция се

осъзнаят факторите, които определят даден разговор. Към четирите роли за ефективна комуникация от комуникационния модел на Д. Кантър от 1927 г. Исаак съотнася четирите компонента на диалога: 1. двигател – артикулиране; 2. последовател – вслушване, активно слушане; 3. опонент – респектиране; 4. наблюдател – суспендиране (Isaacs 2011).

⁵ Цитатът е от лекционен курс „Комуникации в социалните системи“ на авторски колектив към Химикотехнологичен и металургичен университет, секция Хуманитаристика и осигуряване на качеството на обучението (2007: 12) < <http://else.uctm.edu/users/3/books/Komunikacij-OET.pdf> (status 20.03. 2021)>.

свързва с проникателността, която дава възможност на индивида, наблюдавайки внимателно различни видове поведение, „провокиращи среда на неопределеност“, да прогнозира евентуално бъдещо поведение на комуникационните партньори и да рефлектира върху „евентуални последствия от такова поведение“ (Kamenov 2012: 64). Променящите се условия са причина по-скоро да се правят опити да се проследят във времето „отделни елементи на ситуацията, за които има сравнително най-пълна информация“ (Kamenov 2006: 9), като е необходимо да бъде изпълнено и едно важно условие (което е и най-проблематично): средата, в която се намират хората, трябва да притежава достатъчна стабилност, устойчивост и прогнозируемост, т. е. светът да не претърпи промяна по отношение на важни за хората аспекти, за да не бъдат обречени на провал техните предположения (Mengov 2014: 3-4).

Съществуващите канали за комуникация могат да бъдат променяни от технологиите, но е важно да се осъзнае разликата между технологии, които променят тези канали и технологиите, които променят средата за всички комуникации. Новите медии, уеб 2.0, уеб 3.0, а вече и уеб 4.0, променят средата изцяло и не се превръщат просто в допълнителен инструмент към комуникационния микс. Те изискват изцяло нов начин на мислене.

Изводи

Взаимосвързаността между отделните компоненти допринася за целостта на предложения в работата комуникационен октагон. След направения анализ на релациите между отделните компоненти на преден план се открояха 16 (шестнадесет) особено значими за целите на работата връзки.

1. Компонентът *колективно знание* има отношение към ефективните *стратегии на общуването* в контекста на приспособяването на индивидите към факторите на средата. Знанието като „инструмент на приспособяването“ е важно при промяна на перспективата (връзката между двата компонента в октагона е еднопосочна).

2. Компонентът *комуникативни стратегии*, който води до сформирание на екипи „на споделеност и на различни умения“, в комуникативния октагон има насоченост към компонента *междудуличностни отношения* – стратегиите партиципирание, кохерентност, осъзнаване и разгръщане са базисни при специфичното

взаимодействие между индивидите. Особено важна е динамиката между индивидуалните способности на отделния индивид и обществените ценности.

3. Връзките между други два компонента от октагона – *способностите* и *променящите се условия* – представляват взаимодействието гени – среда: тук връзките са двупосочни. Генетика и екология в тяхната комбинация водят до модифициране на интелигентността, което би могло да е непостижимо, ако действа само единият фактор.

4. Компонент *способности* и компонент *колективно знание*: интелигентността като способност да се създават продукти с особена важност и значимост има отношение към колективното знание, тъй като създадените продукти от своя страна са начин да се предава познание на следващи поколения, както и на други културни среди и общества. Връзките между двата компонента в октагона са двупосочни: знанието, което индивидът овладява, не се приема в готов вид, а се осъзнава в процеса на индивидуално, субективно конструиране.

5. Между компонента *функционалност* и компонента *междудуличностни отношения* съществува следната релация: индивидуалните интереси регулират начина на поведение, което всеки един участник следва при интерактивните контакти. Комуникативната чувствителност, емоционалният трансфер и духовният обмен са определящи за динамиката на интерактивния диалог (връзката в октагона е еднопосочна).

6. Компонент *променящи се условия* и компонент *комуникативни стратегии*: създаването на нови типове (комуникационна) среда е в резултат и на ефективността на стратегии за разгръщане на капацитети за ново поведение. Връзката в октагона е еднопосочна.

7. Връзката между компонента *променящи се условия* и компонента *функционалност* се изразява в следното: подборът на нови типове (комуникационна) среда би могъл да доведе и до промяна на интенцията, на намеренията на комуникационните партньори. Адаптацията към средата е свързана с преодоляване на когнитивни изисквания, като индивидуалните различия по отношение на интересите допринасят за това всеки индивид да подходи субективно при този подбор на нови типове среда (връзката в октагона е еднопосочна).

8. Своеобразни връзки се откриват и между компонент *принципи на ефективна комуникация* и компонент *комуникативни*

стратегии. При анализа се оформи следната закономерност между принципи и т. нар. капацитети за ново поведение (Isaacs 2011: 123-124):

- принцип за адекватност и принцип за достоверност – партиципиране (участие);
- принцип за правилност и принцип за конкретност – кохерентност (свързаност);
- принцип за яснота – осъзнаване;
- принцип за креативност и принцип за пълнота – разгръщане.

9. Компонент *комуникационни роли* и компонент *принципи на ефективна комуникация* – при липса на комуникативни роли ще бъдат нарушени принципите на ефективна комуникация:

- без роля *двигател* комуникацията няма да има посока – ще бъдат нарушени принципите за правилност и конкретност;
- без роля *опонент* комуникацията няма да има корекция – ще бъдат нарушени принципите за адекватност и достоверност;
- без роля *последовател* в комуникацията няма да има завършек на идеята (идеите) – ще бъдат нарушени принципите за пълнота и креативност;
- без роля *наблюдател* в комуникацията няма да има перспектива – ще бъде нарушен принципът за яснота.

10. Връзките между компонент *комуникационни роли* и компонент *комуникативни стратегии* са двупосочни: към четирите роли се съотнасят четирите компонента на диалога (вслушване/ активно слушане, суспендиране, респектиране и артикулиране):

- роля *двигател* – артикулиране;
- роля *наблюдател* – суспендиране;
- роля *последовател* – вслушване (активно слушане);
- роля *опонент* – респектиране.

Ролята на *двигателя* се изразява в експлицитно представяне на концепции, като се мотивира за действие. Ролята на *наблюдателя* намира израз в приемане и осъзнаване на представените концепции, като се наблюдава без да се налага принудително да се действа. Роля на *последователя*: да се вслушва и да вниква в същността на изразените концепции, като изрази осъзнаването чрез партиципиране (участие в действие). Роля на *опонента*: да представи идеите си в условия на кохерентност (свързаност), като даде възможност на другите участници

в комуникацията да възприемат и да осъзнаят тези идеи. Това негово действие ще доведе до респектиране.

11. Компонент *способности* и компонент *комуникационни роли*: анализът открие еднопосочна връзка – индивидуалните биологични различия са релевантен фактор, влияещ върху различните комуникационни роли, които индивидите изпълняват, потопени в конкретна среда. Различните перспективи са в резултат от спецификата на концептуалните системи на комуникационните партньори.

12. Двупосочни връзки се откриват между компонент *комуникационни роли* и компонент *междоличностни отношения*. Съвместната дейност е основана на поведенческа адекватност, а тя от своя страна е свързана с целенасоченост при взаимодействие на интелигентната система и (комуникационната) среда. Различната степен на мотивираност не е просто функция на компетентности, тя се базира и на предишния опит на индивида, интерпретиран като начин за взаимодействие със средата.

13. Еднопосочна в комуникационния октагон е връзката между компонент *колективно знание* и компонент *междоличностни отношения*. Знанието се конструира от всеки индивид и в този процес е важен начинът, по който се изпълнява дадена задача: това би могло да повлияе на качеството на междоличностните отношения. Ако е ясна целта, според която се извършва задачата, т. е. налице е целенасоченост, както и какво е предназначението на дадено действие, това може да позволи на хората да работят съвместно. В противен случай поведенческата неадекватност може да доведе до компликации в междоличностните отношения.

14. Между компонент *променящи се условия* и компонент *междоличностни отношения* в октагона се откроява еднопосочна релация. Предишният опит на индивида влияе върху индивидуалното му поведение: понятието *прогностична интуиция* се свързва с възможността „средата на неопределеност“ да бъде поне малко по-прогнозируема, а това изисква проницателност, която дава възможност на индивида да рефлектира върху някои евентуални последствия от различни видове поведение на комуникационните партньори. Различният начин на взаимодействие със средата, т. е. различният предишен опит на индивида влияе върху индивидуалното поведение на всеки един от комуникационните партньори, което поражда различен тип междоличностни отношения.

15. Еднопосочна е връзката и между компонент *принципи на ефективна комуникация* и компонент *междудуличностни отношения*. Ако бъдат нарушени принципи на ефективна комуникация, се наблюдават различен тип междудуличностни отношения:

- неадекватността (нарушен принцип за адекватност) усложнява междудуличностните отношения – партиципирането би било невъзможно, а с това и промяната на перспективата;
- недостатъчната яснота (нарушен принцип за яснота) води до погрешни интерпретации на начините на изразяване на комуникационните партньори;
- липсата на конкретност и на правилност (при нарушени принцип за конкретност и принцип за правилност) може да затормози степента на свързаност на участниците в комуникационния процес.

16. Връзката между компонент *функционалност* и компонент *комуникативни стратегии* в октагона е еднопосочна. Степента на комуникативна чувствителност на комуникационните партньори влияе при избора на комуникативни стратегии – активното вслушване във внушенията на партньорите в процеса се свързва с партиципиране, което води до промяна в комуникационното поведение. Индивидуалната интенция, индивидуалните намерения, предизвикващи комуникационния процес, могат да бъдат:

- доминантни в рамките на интерактивните контакти;
- подчинени в рамките на интерактивното взаимодействие.

По този начин стратегиите от своя страна биха могли да предизвикат промяна на перспективата.

Заключение

Различни аспекти на познанието предпоставят различни аспекти на интелигентността, при което се открояват човешките когнитивни качества и компетентности, които контрастират, а не се унифицират, поради своята биологична основа. Във всеки индивид те работят в синхрон, а в сложните социални роли, които му се налага да изпълнява, се включват комбинации от тези аспекти, формиращи лично, непредвидимо и изненадващо поле от ресурси и възможности.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Assmann 2005: Assman, J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: C. H. Beck oHG.

- Burkart 2000:** Burkart, R. Nauka za komunikatsiyata. Veliko Tarnovo: PIK [Буркарт, Р. Наука за комуникацията. Велико Търново: ПИК].
- Canter 2018:** Canter, D. The Psychology of place. Liverpool: University of Liverpool, 19 September <THEPSYCHOLOGYOFPLACEintroduction.pdf (status 21.03. 2021)>.
- Gardner 2008:** Gardner, H. The Mind's New Science: A History Of The Cognitive Revolution. New York: Basic Books.
- Gardner 2014:** Gardner, H. Mnozhestvoto inteligentnosti. Novi horizonti v teoriyata i praktikata. Sofia: Iztok-Zapad [Гарднър, Х. Множеството интелигентности. Нови хоризонти в теорията и практиката. София: Изток-Запад].
- Glasersfeld 2005:** Glasersfeld, E. v. Die Wirklichkeit als Konstruktion. 13. 05. 2005. Retrieved from <<https://sciencev1.orf.at/news/135507.html> (status 21.03.2021)>.
- Isaacs 2011:** Isaacs, W. Dialog als Kunst gemeinsam zu denken. Bergisch Gladbach: Verlag Andreas Kohlhaage, 2. Aufl.
- Kamenov 2006:** Kamenov, K. Situatsii i povedenie na choveshkiya faktor v управлението. Veliko Tarnovo: Abagar [Каменов, К. Ситуации и поведение на човешкия фактор в управлението. Велико Търново: Абагар].
- Kamenov 2008:** Kamenov, K. Povedencheska adekvatnost i upravlenska ustoychivost. Veliko Tarnovo: Abagar [Каменов, К. Поведенческа адекватност и управленска устойчивост. Велико Търново: Абагар].
- Kamenov 2012:** Kamenov, K. Povedencheska neopredelenost i menidzarska pronitsatelnost. // Ikonomicheska misal, kn. 1 [Каменов, К. Поведенческа неопределеност и мениджърска пронитателност. // Икономическа мисъл, кн. 1].
- Koeva 2017:** Koeva, Y. Nevrodidaktika v obuchenieto po nemski ezik kato chuzhd. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na nauchna stepen „doktor na pedagogicheskite nauki“. Sofia: Nov balgarski universitet, Departament „Romanistika i germanistika“ [Коева, Я. Невродидактика в обучението по немски език като чужд. Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „доктор на педагогическите науки“. София: Нов Български университет. Департамент „Романистика и германистика“].
- Korpiun 2015:** Korpiun, M. Dialog als Beziehungsgeschehen. – In: Riess-Beger, D. (Hrsg.): Zukunft denken – Wandel gestalten. Perspektiven zu persönlicher Entwicklung, gesellschaftlicher Veränderung und ökonomischem Erfolg. 1. Aufl, 167-179. <https://www.in-stability.de/_downloads/de/mediathek/artikel/Dialog_als_Beziehungsgeschehen.pdf (status 26.03. 2021)>.
- Mayrhofer-Battlogg 2018:** Mayrhofer-Battlogg, A. Dialogisch zum Erfolg. Die emergente Wirkung dialogischer (interner) Kommunikaton – unter neurowissenschaftlichen Aspekten. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades einer Doktorin der Staatswissenschaften im

- Fachbereich 6: Kultur- und Sozialwissenschaften der Universität Koblenz-Landau <<https://d-nb.info/1164770179/34> (status 27.03. 2021)>.
- Mengov 2014:** Mengov, G. Ratsionalnost i intuitsiya v choveshkite resheniya. <https://www.researchgate.net/publication/285345350_Rationality_and_Intuition_in_Human_Decisions (status 24. 03. 2021)> [Менгов, Г. Рационалност и интуиция в човешките решения].
- Messner, Blum 2006:** Messner, R., Blum, W. Selbständiges Lernen im Fachunterricht. Kasseler Forschergruppe. Empirische Bildungsforschung. Kassel: Kassel university press.
- Mohr 2006:** Mohr, G. Dynamic organizational analysis. – In: Mohr, G., T. Steinert (eds.). Growth and change for organizations: Transactional analysis new developments 1995-2006. Pleasanton, CA: International Transactional Analysis Association, 79-101.
- Sternberg, Williams 2014:** Sternberg, R. J., W. M. Williams. Pedagogicheska psihologiya. Sofia: Iztok-Zapad [Сърнбърг, Р., У. Уилямс. Педагогическа психология. София: Изток - Запад].
- Stoyanov 2015:** Stoyanov, I. Inteligentnost i povedenie na menidzhara v управлението на organizatsiyata. // Dialog, 2. <https://dlib.univishtov.bg/bitstream/handle/10610/2382/DialogueBook2bul2015_29_45.pdf?sequence=1&isAllowed=y (status 20.03. 2021)> [Стоянов, И. Интелигентност и поведение на мениджъра в управлението на организацията. // Диалог, 2].
- Unselid 1990:** Unselid, S. Künstliche Intelligenz und Simulation in der Unternehmung. Wissensbasierte Systeme im Dienste des Managements. Stuttgart: B.G. Teubner.
- Vasilev, Chorbadziyska, Belyovska 2017:** Vasilev, V., O. Chorbadziyska, Ts. Belyovska. Menidzhmant i upravlenski tehnologii. Sofia: Propeler [Василев, В., О. Чорбаджийска, Ц. Бельовска. Мениджмънт и управленски технологии. София: Пропелер].
- Електронни ресурси**
- Комуникации в социалните системи 2007** <<http://else.uctm.edu/users/3/books/Komunikacij-OET.pdf> (status 20.03. 2021)>.

РАССМОТРЕНИЕ СВОЙСТВ ЛИЧНОСТИ В СТАРШИХ КЛАССАХ БОЛГАРСКОЙ ШКОЛЫ С ИНТЕНСИВНЫМ ОБУЧЕНИЕМ РКИ

Люба Станева

TEACHING PERSONALITY TRAITS TO STUDENTS IN BULGARIAN HIGH
SCHOOLS WITH INTENSIVE TEACHING OF RUSSIAN
AS A FOREIGN LANGUAGE

Lyuba Staneva

Abstract: *The article discusses aspects of teaching Russian as a foreign language when working with texts of different genres and degrees of adaptation in the Bulgarian high school in the first year of Russian language teaching and demonstrates a variety of techniques and methods of working with a text.*

The author suggests a well-motivated staged introduction to literature in Russian for the purposes of language, literary and moral education. The proposed sequence involves not only the creation of specific semantic sets on the topic of "Character", the ability to use stable phrases, grammatical and syntactic constructions, but also the formation of certain psychological properties and traits, moral criteria. The suggested staged approach for working on the topic contributes to the development of speech and cognitive skills.

Key words: *RFL, work with text, adolescent thinking, personality traits, morality*

DOI: <https://doi.org/10.46687/LWLF3285>

*Всякий текст должен
рассматриваться как условие
мыслительной деятельности читателя.*

С. Л. Рубинштейн

Работа на уроках иностранного языка (ИЯ) связана с работой над текстами, в ходе изучения которых учащиеся сталкиваются с многими насущными проблемами жизнедеятельности и реализации личности. Среди них выделяются такие, как проблемы толерантности, проблемы современной семьи, проблемы совести, проблемы материализма и национальной культуры, проблемы нищеты и борьбы с ней и др. Таким образом, на уроке ИЯ, выясняя для себя понятия, задумываясь впервые над сложными человеческими проблемами, строя свой личный нравственный мир, учащийся организует свой собственный способ взаимодействия с миром.

Подготовка учащихся к последующему участию в процессе межличностного и межкультурного взаимодействия через обучение иностранному языку предлагает и исключительный педагогический потенциал духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения.

Нельзя не согласиться с мнением Т. М. Неустроевой (Neustroeva 2016: 40), что „воспитание является важнейшим преобразующим фактором общественного развития, а духовно-нравственное воспитание всегда формировало ядро личности, благотворно влияя на все формы и стороны взаимоотношений человека с миром“. Внимание к духовно-нравственному воспитанию в условиях быстро развивающегося общества превратилось в один из самых важных аспектов социализации личности, в важный фактор постепенного вовлечения молодого человека в различные сферы общественной жизни. Вот почему вопрос об усвоении учащимся языковых форм, норм и явлений иностранного языка в период становления и развития собственной личности и ее нравственного стержня в условиях другой социокультурной среды, был, есть и будет очень актуальным в методике преподавания ИЯ. Доказательством тому являются многочисленные исследования многих авторов.

Потенциал формирования коммуникативной компетентности в процессе изучения иностранного языка в условиях школы и вуза рассматривается в публикациях Е. И. Пассова (Passov, Kuzovleva 2010) и др. Исследованию сущности, особенностей духовного развития, духовно-нравственного воспитания посвящены работы Т. И. Власовой (Vlasova 1999/2005), которую занимал механизм перевода абсолютных ценностей в смысл жизни конкретного ребенка. Другой взгляд на духовность и ее роль был предложен С. Б. Крымским (Krymskiy 1992), для которого духовность предполагает выбор своего собственного образа жизни, своей судьбы и роли, встречи с самим собой, т. е. она – способ „самостроительства“ личности. А. Ф. Никитин (Nikitin 1980:), с другой стороны, в связи с нравственным становлением личности, рассматривал особенности несовершеннолетнего подростка с точки зрения формирования ответственности в нем.

Значительный вклад в изучение психологических механизмов творческого развития личности внесли Б. М. Величковский (Velichkovskiy 2008), который работает в области прикладных исследований познавательных процессов, Ж. Пиаже (Piazhe 2004), создатель теории когнитивного развития, С. Л. Рубинштейн (Rubinshteyn 2002), чья широта и энциклопедичность теоретических обобщений,

охвата исторического и экспериментального материала лежат в основе современного изучения общей психологии и конкретно ребенка, Л. С. Выготский (Vyigotskiy 2005), основатель деятельностного подхода в обучении, чьи идеи и взгляды, опередившие время, соединили педагогику и психологию и заложили основы одних из самых передовых подходов в современном обучении. Р. Солсо (Solso 2006), раскрывший теоретические и эмпирические основы когнитивной психологии.

Следует отметить, что в последние годы все чаще внимание ученых направляется на формирование метакогнитивных стратегий овладения иностранным языком, которые „нацелены на наблюдение и управление использованием когнитивных стратегий и представляют собой последовательность действий, обеспечивающих планирование и контроль познавательных процессов, а также соотнесение их результатов с целями деятельности“ (Evdokimova 2018: 332). Они рассматриваются как необходимая основа процессов развития личности учащегося, т. к. связаны с выявлением целей собственной интеллектуальной деятельности, с учетом последствий принимаемых решений, с объективной оценкой собственного знания/ незнания, с аргументированием собственных интеллектуальных поступков. Обучение этим умениям позволяет учащимся активно составлять программу собственного учения, выявлять свои сильные и слабые стороны; осознавать, что именно увеличивает эффективность усвоения для них ИЯ. Использование метакогнитивных стратегий на уроке включает обучение учащихся различным стратегиям учения, методам самоконтроля, переносу успешных стратегий в новые учебные ситуации, что приводит к активизации познавательной деятельности и формированию способности учащихся к самооценке на пути овладения ИЯ. В настоящее время предлагаются разные методы обучения метакогнитивным умениям („экстернализация“, „рефлексивный диалог“ и др.), а не указывается единственный наилучший метод. Это предоставляет возможность учитывать, что различные типы обучаемых (со своими индивидуальными способами учения) требуют и различной организации методического взаимодействия. Следует сказать, что хорошо подготовленный педагогический специалист в области иноязычного обучения заранее намечает целенаправленную последовательность воздействия на обучаемых в целях достижения развивающих педагогических, методических, дидактических решений задач обучения языку.

Мы полностью разделяем мнение Желязковой (Zhelyazkova 2018: 90), что „использованные учебные материалы и дидактические методы должны отражать всю сложность и многообразие (психологическое, социолингвистическое, национальное, культурное) человеческой коммуникации, чтобы добиться желанного уровня коммуникативной компетенции.“¹ Мы считаем, что первостепенная задача преподавателя в этом плане – предлагать разнообразные обучающие стратегии, которые способствовали бы развитию каждой разновидности компетенции.

Осуществлению этих целей способствуют интерактивные методы обучения, важность применения которых исследует И. Иванов (Ivanov 2005:16) и мы придерживаемся его мнения, что „учеников нужно стимулировать создавать связи между событиями и объектами, применять принципы дивергентного мышления в решении проблем, принимать интеллектуальный риск в решении проблем.“² Основой активизации учащихся при применении данных методов является целенаправленное взаимодействие между учителем и учениками (работа в диалоге, в команде) в котором ценна не только передача знаний, но и превращение учеников из пассивных получателей знаний в активных конструкторов собственных знаний. Задача учителя – создать условия для инициативы детей. Используемая методика не стандартная, а „гибкая“, приспособляющаяся к каждому ученику.

Другая возможность добиться желаемых результатов в обучении ИЯ это интенсивные методы, основоположником которых является болгарский ученый Г. Лозанов (Lozanov 1973/1977). Их основная задача – в условиях дефицита времени овладеть иностранным языком как средство общения и познания. Соблюдая принципы данной методики, преподавателю нужно убрать стрессовость с процесса обучения, дать возможность осуществить его как на сознательном, так и на несознательном уровне, задействовать все резервы сознания, чтобы повысить результативность.

Целью публикации является целенаправленное исследование совмещения методики преподавания иностранного языка и нравственного воспитания учащихся подросткового возраста с упором на формирование нравственных устоев школьников.

¹ Перевод мой.

² Перевод мой.

В данной публикации обосновывается определенная эффективность работы над развитием критического мышления, понятийного аппарата и нравственного мировоззрения обучаемых подростков на уроке РКИ (русского языка как иностранного) одновременно с развитием умений и навыков владения русским языком. На основе продуманной последовательности преподнесения текстового материала и работы с ним рассматривается авторская система заданий, которые приводят к решению комплексных задач обучения.

Указанная технология работы над лингвокультурной и познавательной компетенциями обеспечивает максимальную приближенность процесса изучения иностранного (русского) и родного (болгарского) языков, что значительно облегчает усвоение иностранного языка и содействует становлению личности подростков.

Знакомство с иностранным языком и его овладение в подростковом возрасте сопряжено с определенными трудностями для участников учебно-познавательного процесса. С одной стороны, со стороны подростка – преодоление эмоциональных, интеллектуальных и нравственных трудностей взросления и приложение постоянных усилий в овладении знаниями. И с другой – выбор и приложение преподавателем эффективных педагогических и методических приемов на уроке, где в процессе иноязычного общения есть возможность и необходимость влиять и на формирование социально-ценностных качеств личности.

При работе в старших классах, даже на уроках преподавания иностранного языка, перед преподавателем, на наш взгляд, стоит вопрос о важнейшей особенности подросткового возраста, когда осуществляется интенсивное нравственное, социальное, интеллектуальное формирование личности и психологическое развитие. Именно поэтому преподавателю необходимо понимать все тонкости становления личности современного подростка и учитывать их при работе на уроках РКИ с текстами, предлагающими разные точки зрения, разные типы психологического строя характера героев, разные взгляды на жизнь, т.к. „правильно выбранный художественный текст позволит мотивировать учащихся к изучению русского языка, сделав занятия интересными, увлекательными, лично значимыми для них“ (Brodzeli 2017: 94).

Преподавателю следует иметь в виду определенные **особенности подростка**, которые приобретают в период взросления особую важность.

1. В психологическом плане

У подростка возрастает потребность в осознании и оценке своих личных качеств и выработке тех черт, которые позволяли бы добиваться

успехов, а также растет потребность найти свое место в коллективе. Вот почему в работе преподавателя появляется необходимость учитывать, как формирование и развитие самосознания подростка накладывают отпечаток на всю его психическую жизнь, на его учебную деятельность, на формирование его отношений к окружающему, его взаимоотношений с людьми.

Преподаватель, заботящийся о развитии личностных качеств подростка, на наш взгляд, должен направлять к осознанию ценности собственной личности, к выяснению и выработке определенных моральных критериев, к формированию навыков приспосабливаться к разным жизненным сценариям (в том числе и на иностранном языке), исходя из основных принципов работы с текстом на уроке и индивидуализируя эту работу с каждым учеником.

2. В интеллектуальном плане

Очень важно иметь в виду, что в этот период „в подростке меняется соотношение между конкретно-образным и абстрактным мышлением в пользу последнего“ (Podlasyiy 2004: 68). Таким образом, обучаемые готовы рассуждать над причинами поведения людей, искать правильные для себя ответы на вопросы, связанные с взаимоотношениями, и создавать свои нравственные правила на основе своего опыта и опыта работы с текстом.

Учащиеся этого возраста уже развивают в себе умение выделять и изучать отдельные свойства сложного предмета, выдвигать и проверять гипотезы.

И тогда возникает возможность создавать у них навыки рассуждать над сложными вопросами и использовать когнитивную догадку, т. е. ученики уже готовы получить активное обучение умениям:

- видеть причинно-следственные связи между явлениями;
- выявлять разницу между верным и неверным утверждением;
- проявлять креативность.

В условиях изучения иностранного языка эти умения лучше всего, по-нашему мнению, выявляются и развиваются на основе работы с текстом. Нельзя забывать, что интеллектуальное усилие декодировать многоаспектный материал текста это и способ познания глубины культуры, литературы, человеческой сущности, это и возможность поработать над самоосознанием себя.

Необходимо подчеркнуть, что именно таков и современный взгляд на обучение как мыслить – нужно думать системно, критически, свободно, самоактуализирующе.

3. В нравственном плане

Подростковый возраст – возраст открытий, экспериментов, когда выявляются и устаиваются нравственные позиции. Но мировоззрение, нравственные принципы и идеалы, система оценочных суждений еще не очень устойчивы в молодых людях – их могут поколебать противоречия жизни, мнения друзей, сложность ситуации. Поэтому немаловажной частью правильной организации нравственной системы подростка в школе, мы считаем, является рассмотрение определенных нравственных категорий в контексте разнообразной работы с разными текстами.

Необходимость обогащать нравственный опыт подростков, который во многом определяет как будет складываться их личность, как конструктивно общаться, чтобы эффективно решать задачи в процессе жизнедеятельности, и факт функционирования в новом классе (построение взаимоотношений с новыми одноклассниками после второго этапа обучения в болгарской школе) предопределяют выбор тем текстов на уроках РКИ в 8 классе с интенсивным обучением языку – основным, на наш взгляд, становится **вопрос о рассмотрении свойств личности**.

Согласно словарю Безруковой – свойства личности это „характерные признаки поведения, выражающиеся как его качественная сторона, имеющие тенденцию к устойчивому проявлению, повторяемости в сходных ситуациях, четкой выраженности. Они формируются посредством накопления индивидуального опыта в процессе воспитания и образования и способны к изменениям, усилению или затуханию” (ОДК 2000: 696).

Свойства личности предопределяют как проявляется человек в своей деятельности и включают: темперамент, волю, эмоции, характер, мотивацию и особенности поведения.

Факторов, влияющих на **формирование свойств личности**, много, но одним из основных, является знакомство с языком (родным и иностранным) в условиях коммуникативно-познавательной деятельности школьника, где по словам Тер-Минасовой возникает „перекресток культур” (Ter-Minasova 2000: 255), а оно невозможно без знакомства с литературой на данном языке.

Понимание культурного пространства изучаемого языка (родного и иностранного) не возникнет без внимания к душе, к характеру носителей языка, где чувства и эмоции занимают главенствующее место (что близко и знакомо каждому человеку, даже подростку) и легче всего произойдет это при чтении и обсуждении художественных текстов в школе. Взгляд на практику в современной болгарской школе показывает,

что в последние годы хотя и признается особая роль обучения русской литературе в системе преподавания РКИ, мало еще болгарских авторов учебников и пособий обращаются к кладу литературы и включают такие тексты в свои работы.

Все сложные деятельности по осмыслению культурных и лингвострановедческих особенностей можно и нужно осуществить, перешагивая барьеры в употреблении иностранного языка, таким образом максимально приближая процесс освоения родного (болгарского) и иностранного (русского) языков, что, на наш взгляд, облегчит выход учащихся в речь на русском языке.

Знакомство с литературными произведениями на иностранном языке еще на начальном этапе обучения языку, по нашему мнению, знакомит с языком во всем его многообразии форм и смыслов и способствует целостному пониманию учениками сложности развития человеческой личности, проникновению в душевный мир людей изучаемого языка, развитию речемыслительных навыков, необходимых в жизни вообще.

А работа с разными видами текстов на уроках позволяет, обучая грамматическим нормам, пополняя словарный запас учащихся, улучшая качество их речи, развивать умение анализировать, интерпретировать и создавать тексты различных стилей и жанров, что по сути дела, является творчеством, т. е. создаются условия для развития и творческого потенциала учеников.

Вот почему, на наш взгляд, **текст является основой** для создания развивающей среды на уроках иностранного языка.

В этом плане, на наш взгляд, исключительное значение приобретает *определенная последовательность* рассмотрения текстов (разного типа и жанра) о свойствах личности на уроках РКИ на начальном этапе, которая должна быть направлена на:

✓ последовательное расширение знаний о качествах человека в принципе, на постепенное погружение в мир сложных нравственных выборов;

✓ рассмотрение и оценку подростком собственного мира, на формирование психических свойств и черт личности обучаемого путем моделирования с помощью текста в условиях рассуждения, обсуждения, соревнования;

✓ работу на основе текстов, по темам, близким подросткам и связанным с качествами и недостатками характера человека, при которой

на уроке постепенно вводится лексико-грамматическая и фонетико-интонационная основа иностранного языка и делаются упражнения.

В следующей таблице – *Схема 1*. представлена **последовательность работы с текстами**, апробированная на уроках РКИ в Средней школе с языковым обучением (СОШПИЯ) им. Пушкина, г. Варна. В работе были применены разнообразные авторские упражнения, направленные на формирование познавательной и лингвокультурологической компетенции. Они объединены в комплексах тематически, применяются последовательно, следуют принципу дедукции/ индукции (в зависимости от сложности понятия в теме) и предлагают различные возможности осуществления логических операций, создания умений критического мышления и познания мира и человеческой личности.

Таблица иллюстрирует как, с нашей точки зрения, на уровне последовательного развития разных видов речевой деятельности и на уровне одного вида речевой деятельности возможно достижение комплексных целей преподавателя. В таблице представлен и тип текста.

Схема 1.

Аудирование	„Ворона и рак“ русская сказка	„Два товарища“ Л. Толстой	„Воробей“ И. Тургенев	„Два волка“ индейская притча	„Притча о характере человека“ диктант
Чтение	„Как узнать способности?“ притча Ал. Лопатиной				
Письмо	„Что есть внутри, проявляется снаружи“ сочинение				
Чтение	„Три совета новичку“ „Мы всегда стараемся выделиться“		научно-популярные статьи		
Говорение	Диалоги по проблемным ситуациям, связанным с поведением людей				
Чтение	„Самая высокая радость в жизни - чувствовать себя нужным и близким людям“	„Сердце Данко“ М. Горький	„Честное слово“ Адапт. текст	„Герой“ статья Л. Пантелова	„Что такое характер?“ мысли великих
Чтение – беседа	„Посеешь поступок – пожнешь привычку, посеешь привычку- пожнешь характер, посеешь характер - пожнешь судьбу.“ китайская пословица				
Письмо-анкета	„Какой характер будешь сеять, восьмиклассник?“				

Выбор текстов и их последовательность предъявления учащимся тесно связаны с необходимостью постепенного наращивания лексического запаса и знаний по грамматике одновременно с поэтапным расширением понятийного аппарата учащихся. Вот почему в работе над конкретными текстами основными явились следующие понятия нравственности личности, которые рассматривались параллельно с работой над языком – *Схема 2.*

Важно отметить, что формирование психических свойств и черт личности учащихся при рассмотрении данных текстов развивалось, расширялось, раскрывая многоуровневость понятийного аппарата, эмоционального восприятия, нравственного созревания.

Потребность подростка осознать сложность собственного и окружающего мира, равно как и работа по языку, диктуют осуществлять работу над текстом особым образом. Мы полностью разделяем мнение Н. В. Кулибиной, что вместо комментариев и объяснений тексты должны быть снабжены „вопросами и заданиями, нацеливающими читателя на максимально самостоятельную работу: на вдумчивое чтение, смысловое восприятие чужого текста, его эмоциональное переживание, бережное освоение и выработку собственного обоснованного отношения к прочитанному” (Kulibina 2013: 72).

Углубленное преподавание в концентриках обучения именно таким образом, согласно нашему опыту, приводит к:

- активизации самостоятельности мышления, что способствует умению выстраивать и реализовывать линии интеллектуального, нравственного, культурного, профессионального саморазвития и самосовершенствования;
- сопоставлению с собственными качествами со стороны учеников, что развивает возможности самоанализа и самокоррекции, приводит к лучшей социальной адаптации и к развитию в себе черты самореализующейся личности;
- развитию сопричастности, эмпатии, способности поставить себя на место другого, что способствует лучшему общению, умению работать в группах;
- пониманию учениками сложных причин поведения человека;
- исполнению воспитательных целей педагога для формирования нравственных идеалов и принципов у учеников;
- развитию в учащемся рефлексивной реакции в работе над языком – он сразу думает и отвечает на русском языке.

Как конкретно обучать этому на уроках РКИ? Руководствуясь, на наш взгляд, следующими **принципами**:

1. *при работе над выбором текста* – критериями выбора, нам кажется, должны быть:

- увлекательность;
- познавательно-воспитательная ценность;
- художественная ценность;
- возможность проявить креативность во время обсуждения, поискать новые решения проблемы, т. е. проявить сотворчество с автором.

2. *при работе над языком* – цель работы – создавать условия, максимально приближенные к способу освоения родного языка:

- восприятие на слух, подражание, потом освоение лексики, фраз, вдумывание, грамматика (в четырех видах речевой деятельности);
- быстрый темп речи с новым словом, фразой или грамматикой с многократными повторениями;
- динамика вопросов, требуемая быстрота реакции учащегося – при затруднении фразу ответа начинает учитель), чтобы не было возможности подумать на родном языке (метод Каллана).

3. *при работе над содержанием* – это должен быть разговор, в котором нужно предоставить возможность ученикам увидеть, как сложен мир; это обмен мнениями, в котором:

- преподаватель задает вопросы неоднозначные, побуждающие к рассуждению, к поисковой работе, к разговору и столкновению разных точек зрения, одним словом, к вдумчивому восприятию текста;
- последовательность вопросов следует принципу дедукции/индукции (в зависимости от сложности понятия в теме) и предлагает различные возможности осуществления логических операций, создания умений критически думать и познавать мир и людей;
- формируются навыки использовать когнитивную догадку
- дается возможность высказывать свою точку зрения, без опасения быть непонятым;
- формируются нравственные представления
- знакомясь с высокохудожественными образцами русской классики, уже можно начинать разговор о художественной образности.

Применение **определенных методов, технологий и методических приемов** обучения способствуют лучшей реализации принципов обучения, которые приводят к расширению основных направлений развития личности подростка – эмоциональное, интеллектуальное, когнитивное и психологическое.

В процессе знакомства учащихся с нормами иностранного языка (русского, в случае), учитывая все сложности подросткового возраста, стремясь к развитию личности каждого ученика, развивая понятийный аппарат обучаемых, закладывая знания об определенных нравственных категориях, преподавателю нужно очень тщательно приступить к выбору методических приемов для осуществления всех этих задач. Выбирая и применяя методы и приемы обучения, педагогический работник стремится найти наиболее эффективные методы обучения, которые обеспечивали бы высокое качество знаний, развитие умственных и творческих способностей, познавательной, а главное самостоятельной деятельности учащихся. В этом направлении он должен, по нашему мнению, следовать общей тенденции в развитии методов, а именно – сближение разных методов в поисках оптимального варианта для конкретных условий обучения, что и применялось при работе с текстами в 8-ом классе болгарской гимназии в СОШПИЯ им. Пушкина.

Иллюстрация общих требований к выбору методических приемов работы, которые нужно учитывать, на наш взгляд, представлена в следующей таблице – Схема 3.

Схема 3.

При выборе методических решений для достижения целей педагога, по нашему мнению, нужно руководствоваться в первую очередь необходимостью развивать учащихся с помощью инновационных средств работы. Это продиктовано современными вызовами времени – необходимостью в критическом и творческом мышлении, в способности думать и принимать решение под давлением обстоятельств и в кратчайшие сроки. Современная наука преподавания языка должна считаться с этим и как следствие заниматься:

- обучением нестандартному мышлению;
- учетом когнитивных возможностей учащихся;
- едиными для всего мира этическими основами образования 21-ого века;
- развитием „гибких“ социальных навыков;

– исследованием распространения билингвизма, полилингвизма;
– использованием информационно-коммуникативных технологий в образовании;

– инновационными подходами в обучении, основанными на исследовании человека.

Стимуляция познавательной деятельности на иностранном языке и умения активно формировать и защищать личную позицию, а также расширение творческих возможностей через индивидуализацию процесса формируют личность, отвечающую беспрестанно меняющимся условиям существования, что и является основной задачей школы сегодня.

Именно поэтому приобретает сейчас такое значение **активное обучение** (АО) – одно из мощнейших направлений современных педагогических изысканий. По мнению исследователя В. Н. Кругликова, активное обучение представляет собой такую организацию и ведение образовательного процесса, которые направлены на всемерную активизацию учебно-познавательной деятельности обучающихся посредством широкого использования, как дидактических, так и организационно-управленческих средств и методов активизации (Kruglikov 1998: 308).

На современном этапе образования АМО (активные методы обучения) дополняют традиционные методы, посредством которых позиция учащихся меняется с пассивно-потребительской на активно-преобразующую. Все обучаемые оказываются вовлечены в процесс познания, они имеют возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что они знают и думают – обучающиеся учатся критически мыслить, решать сложные проблемы на основе анализа обстоятельств и соответствующей информации, принимать продуманные решения, участвовать в дискуссиях, общаться с другими людьми.

АМО могут использоваться **на различных этапах учебного процесса:**

- 1 этап – первичное овладение знаниями, могут быть проблемная лекция, эвристическая беседа, учебная дискуссия и т. д.;
- 2 этап – контроль знаний (закрепление), могут быть использованы такие методы как коллективная мыслительная деятельность, тестирование и т. д.;
- 3 этап – формирование умений, навыков на основе знаний и развитие творческих способностей, возможно

использование моделированного обучения, игровые и неигровые методы.

Одни из основных **эффектов применения АМО** связаны со становлением и развитием у обучающихся универсальных навыков, таких как:

- умение выслушивать и принимать во внимание разные точки зрения и мнения других людей;
- коммуникативные умения и качества;
- умения ясно формулировать сообщения и четко ставить задачи;
- способность принимать решения и умение решать проблемы;
- проявлять лидерские умения и качества;
- повышение интереса и мотивации к обучению у учащихся;
- изменение в положительную сторону отношения обучающихся к педагогу и к образовательному процессу.

В данной работе представлены некоторые современные актуальные методы, приемы и технологии работы с текстами.

А. Методы

1. *Метод мозгового штурма* (все тексты, на разных этапах изучения).

В основе метода быстрая реакция учащихся на определенное понятие с целью появления новых и оригинальных идей, решения проблем. Мозговой штурм эффективен тем, что развивает в учащихся способность к оперативному мышлению и включению в групповую работу, оказывает минимальное стрессовое воздействие, возвращает культуру коммуникации и развивает навык участия в дискуссиях.

2. *Метод проблемного изложения, проблемной беседы* (все тексты, на разных этапах изучения).

В основе метода – систематическое создание учителем проблемных ситуаций, постоянное побуждение учащихся к самостоятельной познавательной деятельности, демонстрация движения мысли от одного этапа познания к другому (учащиеся могут участвовать в прогнозировании следующего этапа рассуждения), иллюстрация логики этого движения, возникающие противоречия. Тем самым учащиеся знакомятся с процессом познания, включаются в него, соучаствуют.

Эффективность данного метода определяется степенью развития навыков критического мышления.

3. *Метод „Перевернутый класс“* („Три совета психолога новичку“, „Мы всегда стараемся выделяться“).

Это инновационный сценарий обучения, в котором теоретический материал изучается самостоятельно до начала урока, а высвобожденное время на уроке направлено на решение проблем, сотрудничество, взаимодействие с учениками, применение знаний и умений в новой ситуации, и на создание учениками нового учебного продукта.

Эффективность метода основывается на том, что ученик осваивает материал в индивидуальном темпе; существует возможность общаться со сверстниками и педагогом, используя систему онлайн-обсуждений, что создает очень спокойную атмосферу при освоении нового материала; все трудности в индивидуальном освоении снимаются при работе в классе.

4. *Метод интегральной поэтики* (Petrivnyaya i dr. 2020: 2) („Сердце Данко“, „Притча о характере человека“ и др.).

Метод, специально направленный на изучение литературы, в большинстве своем, в иноязычной аудитории. Это способ научной интерпретации художественных произведений, научная специфика которого заключается в синтезировании в единую сложную модель всех компонентов поэтики и методов, исследующих законы внутренней связи и соотношения различных уровней художественного целого.

Эффективность метода в том, что художественный текст рассматривается как максимально упорядоченное единство, выявляется богатство связей между его частями и становится понятным глубокое общезначимое, нравственное и мировоззренческое содержание произведения.

5. *Метод CLIL (Content and Language Integrated Learning – предметно-языковое интегрированное обучение в процессе преподавания)* (Gel' frejh 2021: 3) (все художественные тексты).

Основные принципы метода связаны с изложением предметного содержания на иностранном языке, с овладением навыками межкультурной коммуникацией, устного и письменного общения, но на академическом языке предмета, с обязательным элементом когнитивного развития учащихся.

Эффективность метода заключается в современных формах взаимодействия преподавателя и обучающихся, с применением инновационных образовательных технологий.

6. *Метод ролевых игр* („Честное слово“ – драматизация, диалоги, „Как узнать способности?“ и др.).

Основной особенностью ролевой игры является то, что ученику дается возможность самостоятельно и свободно действовать в конструируемой ситуации и, тем самым, получить опыт, обнаружить свое незнание или достигнуть понимания.

Основными образовательными результатами в использовании этого метода могут быть по мнению А. И. Федосеева „развитие способностей коммуникации, рефлексии, развитие мышления; понимание сложной человеческой системы, воспитание и развитие человека через помещение в ситуацию самоопределения и ценностного выбора“ (Kruglikov 1998: 9).

7. *Индуктивный/ дедуктивные методы* (все тексты, на разных этапах изучения).

Первый метод включает переход от единичного знания к общему выводу, а второй – изложение общих принципов, понятий, усвоение которых позволит учащимся анализировать все частные варианты как их проявления.

Дедуктивный метод особенно полезно применять при изучении теоретического материала, при решении задач, требующих выявления следствий.

8. *Частично-поисковый метод* („Что есть внутри проявляется снаружи“ продукция письменного текста, диалоги).

Выполнение задач с неполным условием, самостоятельное выполнение задач, т. е. метод подразумевает постановку вопроса таким образом, что учащиеся не получают „готовых знаний“, но активно участвуют в поиске решения, тем самым развивая свои способности к мышлению.

Эффективность метода основывается на возможности реализации творческой деятельности учащихся.

9. *Метод (авто)рефлексии* (все тексты, на разных этапах изучения).

В итоге работы необходимо акцентировать внимание учащихся на полученном опыте осмысления и сопереживания на уроке. Так окончательно учащиеся помещаются в нужный контекст понимания. В этом обобщении перед каждым по собственному пройденному пути происходит непосредственное раскрытие содержания материала.

Рефлексия помогает ученикам сформулировать получаемые результаты, осмыслить новые знания, переопределить цели дальнейшей работы, скорректировать свой образовательный путь.

Б. Технологии

1. *Технология критического мышления*, цель которой – научить критически мыслить – обсуждать, оценивать, выявлять и решать проблемы (все тексты).

Специфика авторской работы – отработка одной темы с использованием различных по сложности, длине и стилистике текстов, следуя последовательному расширению понятийного аппарата.

2. *Технология Кейс-стади (“CASE STUDY”)*, цель которой – осмысление содержания заключенной в предложенных материалах проблемы и предложение своего решения; совершенствование речевых навыков и умений учащихся в результате обсуждения проблемной ситуации („Воробей“, „Два товарища“, „Мы всегда стараемся выделиться“, диалоги по проблемным ситуациям, „Самая высокая радость в жизни – чувствовать себя нужным и близким людям“ и др.).

3. *Технология Инфографика* (Manzhura 2017:72), цель которой – визуализация в компактной форме учебной информации; стимуляция активности мышления; продуцирование собственного текста учащегося („Два волка“, „Самая высокая радость в жизни – чувствовать себя нужным и близким людям“, „Посеешь поступок — пожнёшь привычку, посеешь привычку — пожнёшь характер, посеешь характер пожнёшь судьбу“ и др.).

4. *Технология проектов*, цель которой - организация самостоятельной познавательной и практической деятельности; формирование широкого спектра умений работы в команде, умения конструктивно-критической самооценки; реализация творческого потенциала в исследовательской и предметно-продуктивной деятельности („Что такое характер? – мысли великих“).

В. Приемы

1. *Приемы, способствующие созданию проблемных, поисковых ситуаций в мыслительной деятельности* – постановка проблемных вопросов; подведение обучаемых к противоречию; изложение различных точек зрения на один и тот же вопрос; рассмотрение явления с различных позиций; побуждение делать сравнения, сопоставления, выводы; постановка задач с неопределенностью в постановке вопроса, с ограниченным временем решения.

2. По способу логического умозаключения – анализ, синтез, сравнение, противопоставление, систематизация, обобщение, подведение итогов.

3. По характеру познавательной деятельности – объяснение, беседа, самостоятельное решение задач

4. Приемы, активизирующие переживание – проблемная ситуация, связанная с опытом учащихся, соревнование, творческие задания.

Совместное использование данных методов, технологий и приемов обеспечивает *последовательность развития основы мышления* учащихся, а именно:

- ✓ способность ставить новые вопросы;
- ✓ выработать разные аргументы;
- ✓ принимать независимые продуманные решения.

Далее представлена конкретная работа с текстами на уроках РКИ в 8-ом классе с углубленным изучением русского языка школы имени А. С. Пушкина города Варна, Болгария. Формирование представления о многослойности пространства текстов и осмысление собственной реакции восприятия этих текстов учащимися - основные акценты в работе с учениками.

Процесс рассмотрения свойств личности

1. „Ворона и рак”

Русская народная сказка

Знакомство с литературной историей и культурой другой страны в возрасте 13-14 лет, на наш взгляд, удачно начинать с самого близкого и знакомого с детства, вобравшего в себе опыт и знания всего народа – со сказки.

Выбор пал именно на конкретный текст, т. к. он обладает несколькими важными характеристиками – краткость, доступность языка, особенно на первом месяце обучения, звукоподражательные и поэтому легковоспринимаемые слова, несложный сюжет, легкость прихода к выводам со стороны учеников.

I. Тип работы – аудирование аутентичного текста.

II. Порядок работы:

– выразительное зачитывание текста учителем;

- работа над лексикой, например – „*славные были птицы!* что за *добрые были птицы!*“ – комментарий интонации, синонимичность конструкций, строение второй конструкции и проведение противопоставления болгарскому языку – „что за добры птицы!“, в котором коннотация обычно отрицательная – выражение показывает недоумение, недовольство, возмущение/; „*да все же*“ – эмоциональность фразы с частицей „же“ – знакомство с нюансами языка на начальном этапе обучения языку заостряет внимание учеников к способам высказывания на русском языке;
- устный перевод на родной язык – общее понимание текста;
- работа над содержанием – обсуждение причины поведения птицы;
- итоговое упражнение – сделать вывод о качествах героя сказки.

Сходным образом проходила работа и по рассказам Толстого „Два товарища“ и Ушинского „Два плуга“, которые тоже проходили как уроки аудирования, в которых литература рассматривалась как словесный вид искусства, отражающий материальную и духовную жизнь народа, нравственные ценности и идеалы. Проходило и обсуждение качеств личности, которые характерны для настоящей дружбы, для насыщенной и полноценной жизни.

2. „Два волка”

Индийская притча

Характеристики текста:

- краткость, отсутствие сложностей в грамматическом и лексикальном отношении;
- формат текста – диалог – обеспечивает слушателю динамику восприятия;
- иносказательность дает возможность рассуждать над основными гуманистическими ценностями;
- возможность схематического представления идеи текста.

I. Тип работы – аудирование переводного текста.

II. Порядок работы и языковые области, в которых проходит обучение:

- выразительное зачитывание текста учителем (фонетика);
- ответы на вопросы по содержанию текста:

1. Что такое притча? (литературознание)

2. Какой падеж у существительного „волк“ в заголовке притчи? (грамматика – Р.п. после числительного)

3. Где происходило действие? (грамматика – Пр. п.)

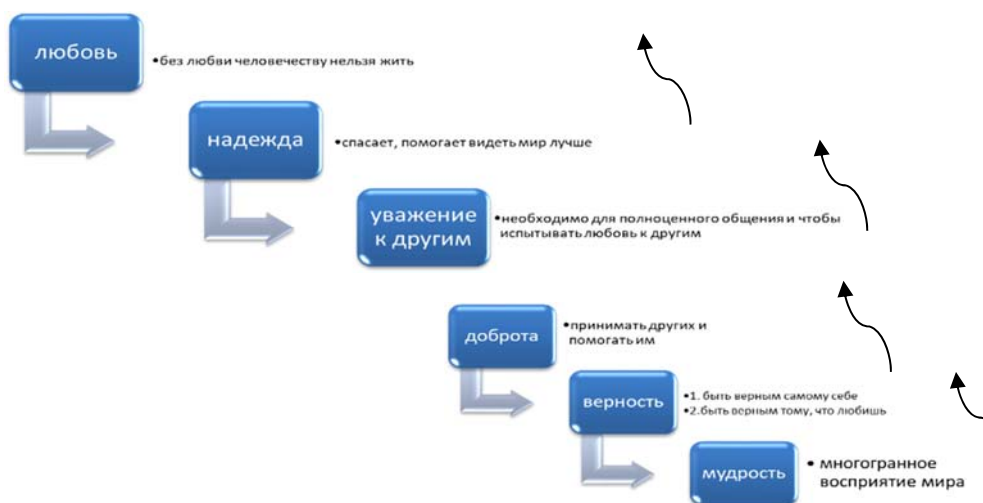
4. Кто с кем говорил в притче? (грамматика – И. п., Тв. п.)

5. В чем видит старик добро в человеке? (грамматика – Пр. п.) (лексика – употребление слов, обозначающих отвлеченные х-ки качеств человека)

6. Почему именно в таком порядке он расположил эти положительные качества? (развитие речемыслительных навыков (анализ, синтез, сравнение) – высказывание собственного мнения)

7. Обсуждение инфографики (иллюстрация в графическом виде основной интерпретации текста) – Схема 4.

Схема 4.

8. Почему амбиции указаны как зло в человеке? (развитие речемыслительных навыков (анализ, синтез) – высказывание собственного мнения)

9. Что означает, по-вашему, ответ старика на вопрос внука? (развитие речемыслительных навыков (анализ, синтез) – обсуждение и рассуждение)

10. Итоговое упражнение – оформите вывод притчи: вывод класса – „Ты сам каждый раз выбираешь быть добрым или злым.“, т.е. каждый

день человек сам делает выбор между добром и злом и все зависит от него.

3. „Воробей“, И. С. Тургенев

Стихотворение в прозе

Работа над адаптированным текстом происходила в порядке фонетического введения на уроке в 8-ом классе на 2-ом месяце работы с учениками, не изучавшими раньше русский язык.

Основные цели преподавателя – заинтересовать учеников сюжетом и вызвать обсуждение ситуации, что приводит к повышению мотивации учеников заниматься иностранным языком, воспитать высокие нравственные добродетели и предоставить возможность соприкоснуться с классической русской литературой и образцом звучания и строения текста на русском языке.

Выбор этого текста диктовало и понятие о том, что знакомство с русской культурой невозможно проводить без учета особенностей русской этнопсихологии и основные ее черты, на наш взгляд, как тончайшая чуткость, сердобольность, стремление к пониманию других, умение ценить красоту жизни должны быть первыми в строении образа русского в сознании учеников.

I. Тип работы – аудирование адаптированного текста.

II. Порядок работы:

- выразительное зачитывание текста учителем;
- короткий рассказ о стихотворениях в прозе;
- работа над лексикой, например, *Охота, возвращаться с охоты* – слово, словоупотребление – знакомство со словом в разных падежах; *Крыльышки* – словообразование и значение, эмоциональная окраска слова; *Камнем упал* = упал как камень – объяснение значения не путем перевода, а объяснительной конструкцией на изучаемом языке; устойчивое словосочетание; *Заслонил собою, жертвовал собою* – перевод и вопрос о том в каких случаях делают это люди – воспитательный элемент; *Благоговей* – перевод, через объяснение значения на родном языке – примеры употребления на родном языке – благодаря совпадению звучания и значения слова в БЯ (болг. яз.) и РЯ (русск. яз.) расширение понятийного и лексикального запаса учеников и на родном языке;
- работа над содержанием текста – вопросы к тексту, например: Кто главный персонаж рассказа? Почему вы думаете так? Почему старый

воробей „не мог усидеть на своей высокой, безопасной ветке”? Почему автор почувствовал глубокое уважение к старому воробью?

– итоговое упражнение: Скажите на болгарском языке, каково ваше мнение о поведении старого воробья и о заключении автора.

После беседы, обсуждения качеств главного героя истории и высказывания собственного мнения на родном языке, клас обобщил свои мнения и обобщенную фразу перевели на русский язык – „Силата на любовта /особено родителската/ побеждава всичко.” – „Сила любви /особенно родительской/ побеждает все.”

4. „Притча о характере человека“, неизвестный автор

Притча

При выборе текста руководящими были следующие факторы:

– троекратность повторения ситуации, языковых конструкций, возможность проследить как нюансы в лексике влияют на изменение смысла;

– иносказательность текста;

– возможность рассуждать над категориями нравственности (впервые появляется термин „характер“);

– возможность проверить автоматизацию знаний по падежной системе русского языка.

I. Тип работы – аудирование и диктант.

II. Порядок работы на уроке:

– чтение текста учителем целиком для восприятия идеи текста;

– чтение текста в режиме диктанта;

– трое учеников собирают диктанты одноклассников по рядам;

– проверка особенностей написания слов в тексте, уточнение значения лексики;

– обсуждение содержания понятия „характер“;

– беседа о категориях нравственности вообще и затронутых в частности в тексте;

– итоговое упражнение – выявить свое мнение по данному в притче выводу.

III. Проверка и оценка преподавателем диктанта текста.

5. „Как узнать способности?“, А. Лопатина

Научно-популярная статья

Текст привлёк возможностью, читая вдумчиво, построчно с учениками, помочь им порассуждать самим, в чем связь между внутренним строем мысли, стержнем личности и внешним поведением, поступками, не забывая об особенностях русского языка – в данном случае обилие наречий.

I. Тип работы – чтение. Текст читается самими учениками выразительно в ролях.

II. Порядок работы:

– задавая неоднозначные вопросы по содержанию, преподаватель стремится помочь ученикам самим прийти к выводу о главной идее текста – „Что есть внутри, обязательно проявится снаружи“ и не только комментировать данный текст, но и соотнести сказанное с собственными качествами, поступками, намерениями, т.е. появляется возможность применить авторефлексию;

– итоговое упражнение – работа над текстом плавно перелилась в работу над выражением своих мыслей по этой теме на письме.

6. „Что есть внутри проявляется снаружи“

Продукция собственного текста на письме

В таком типе работы для учеников очень важно, по нашему мнению, применить приемы анализа и синтеза исходного текста, над которым рассуждать, упорядочить собственные мысли и прийти к собственным выводам по отношению к идее текста, и использовать знания о структурировании сочинения-рассуждения.

Алгоритм работы преподавателя над сочинениями на начальном этапе обучения:

1. Работа с учениками над лексикой и грамматикой по теме;
2. Обсуждение темы, аргументация того или иного мнения, беседа, дискуссия на уроке;
3. Написание I варианта сочинения учениками;
4. I вариант коррекции учителя с письменным обсуждением последовательности изложения мысли, достаточно объемного освещения вопроса, стиля работы;
5. Написание II варианта сочинения;
6. II коррекция и последующие комментарии учителя (где это необходимо, возможен и III вариант, цель – показать ученику на примере его способа мышления как лучше организовать свое изложение мысли,

подобрать подходящую аргументацию, обсудить ошибки в лексическом, грамматическом, стилистическом отношении);

7. Оценка по определенным критериям – соответствие теме, логичность и последовательность аргументации, соблюдение объема, подсчет лексикальных, грамматических, стилистических ошибок и т. д.

7. „Три совета психолога новичку“, „Мы всегда стараемся выделяться“

Научно-популярные статьи

Тексты предоставляют ученикам познакомиться подробнее с научно-популярным стилем изложения мыслей на русском языке в статьях, ознакомиться с категорией СВ и НСВ вида и порассуждать над важными для них темами об адаптации в новом классе и о способах выделяться в компании.

I. Тип работы – чтение

II. Порядок работы:

- чтение учениками вслух (работа над фонетикой учащихся);
- работа над грамматической категорией вида глагола;
- ответы на вопросы по содержанию, например: „В чем схожи поведение человека и обезьяны? Как выделяются подростки обычно?“, „Что означает стремление подростков выделиться любым способом?“, „По-вашему, со знаком „плюс“ или со знаком „минус“ можно охарактеризовать это стремление выделиться любым способом?“;
- итоговое упражнение: напишите в тетради ответ на вопрос „Как вы выбираете выделяться?“.

5. Тема „Поведение человека“

Продукция собственного текста в устной речи – диалоги

Заданные ситуации:

1. Вы стали свидетелем грубости. Опишите ситуацию и обсудите поведение человека с другом.
2. Вы стали свидетелем человечности молодой девушки. Опишите ситуацию и обсудите с коллегой по физике ее поступок.
3. Вы стали свидетелем равнодушия человека. Опишите ситуацию и обсудите ее со своим ребенком.

Возможность продумать, прочувствовать реальную ситуацию, в которой нужно выработать и высказать на иностранном языке свою

позицию по важным нравственным вопросам стала заключительным, рефлексивным этапом работы над основной темой, рассматривающей поведение и характеристики человека.

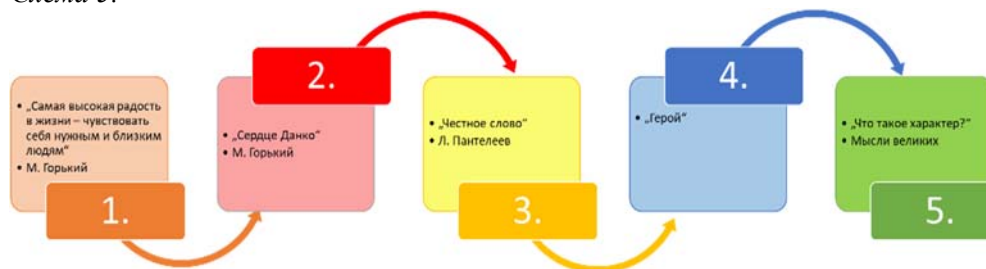
Погружение в тему „Характер“

Уже имея достаточно знаний по языку для пространного и содержательного разговора, в котором высказать и аргументировать свое понимание, учащиеся смогли справиться со следующим по сложности заданием учителем – на нескольких уроках развития речи углубиться в поиски ответа на вопрос – „А что такое характер?“

Последовательность погружения в тему – Схема 5., осуществилась на примере разнообразных текстов, которые обладают разными характеристиками в содержательном плане и демонстрируют характеристики разных жанров текста:

1. личное мнение (цитата);
2. легенда;
3. рассказ, придуманный автором;
4. статья – рассказ о реальном человеке.

Схема 5.

Рассмотрение мнения великих личностей по теме в конце цикла возвращает учащихся к особенностям личного восприятия данного понятия, дает возможность уже на новом уровне рассуждать над проявлением данной характеристики человеческого поведения, соотнести свои взгляды со взглядами людей, живших в разные века, прийти к выводу о вневременности темы.

Эта последовательность обеспечила не только знакомство с новыми формами языка по нарастающей сложности, но и постепенно, в ходе занятий, содействовала формированию основных мировоззренческих идей, определенных нравственных устоев, связанных

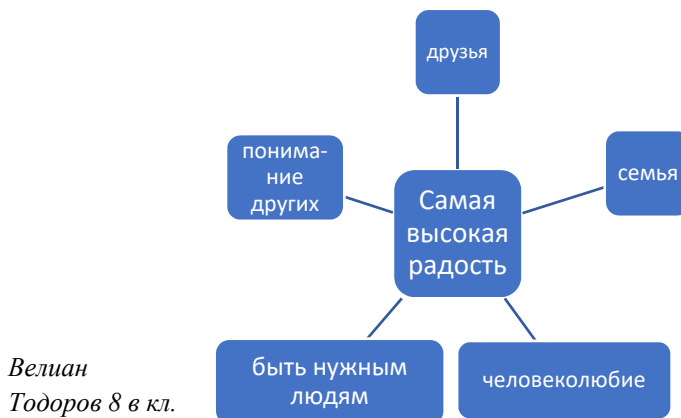
с проявлением смелости, стойкости, самопожертвования, совершения подвига.

I урок – Работа с текстом-предложением (мнение автора)

Чтение текста

На данном уроке была рассмотрена цитата Максима Горького „Самая высокая радость в жизни – чувствовать себя нужным и близким людям.“ как подготовка к аудированию следующего текста. Деятельность на уроке следовала определенной последовательности, в которой имели место перевод, лексикальная и когнитивная догадка, работа со словарем, дискуссия по выявленным из текста понятиям, поиск семантической связи слов для более точной передачи желанного смысла, а также парная работа для создания собственной инфографики, раскрывающей основной смысл высказывания через словосочетание „самая высокая радость“ – Илл.1.

Илл. 1.

Итоговым упражнением стал короткий ответ на вопрос „Согласны ли вы с писателем и почему?“ – продукция собственного текста.

II, III, IV урок – Работа с текстом „Сердце Данко“ Горького. Аудирование адаптированного текста по частям.

Здесь ученикам было предложено решать тест по аудированию с закрытыми и открытыми ответами (свободный ответ на вопрос, в котором нужно высказать суждение), сформулировать в одном предложении основное содержание каждой части (анализ и синтез мышления), заняться переводом предложения, в котором присутствовала

незнакомая до того момента грамматическая форма (лингвистическая и семантическая догадка), работа с ключевыми словами в тексте и выявление собственного мнения в условиях мозгового штурма, поиск причины именно такого поведения героев, работа над содержанием ключевой для понимания поведения главного героя фразы в целом тексте, работа с лексикой при составлении характеристики Данко, составление плана всего текста и др.

Итоговыми заданиями были короткое изложение легенды о Данко и ответ на вопрос: „В чем сила Данко?“ (10 предложений) – Илл. 2.

Илл. 2.

Виктория Маринова
Сила Даню в смелости, благородстве любви.
Почему?
Потому что юда были прогнаны из своих домов в лес и думали, что лучше жить как рабы. Даню встал и повёл их к свободе.
А юда все сказали, что он виноват, юноша показал им свою любовь. Он вырвал своё сердце из груди и осветил путь свободы. В юдце легенды все спасены, но Даню умирает.
Действия юноши были благородные и самоотверженные. Он сделал всё, что он мог и спас других, но он жертвовал собой.
Если бы он не сделал этот выбор, люди жили бы как рабы.

Он действительно герой, другие будут помнить его подвиг до конца своих дней.

Тина Ангелова
Сила Даню - помогать нуждающимся. Его сила в его чувстве любви к людям, он желает только лучшего своему народу. Его сердце горело желанием спасти его, потому что он очень добрый человек. И самая высокая радость для Даню – понимание других, чувствовать себя нужным, приносить пользу людям. Он следует за своими мечтами, в нем никогда не умирает надежда.

И он пожертвовал своей жизнью ради других, а эта жертва дала возможность людям быть свободными.
Легенда учит нас помогать другим, доброте и самоотверженности.

Тихомир Радева
Сила Даню в его сердце, потому что он дал свое сердце, чтобы спасти людей.
Его сила тоже в уме и воле, потому что он не сдался, а спас людей. Даню смелый человек, который хочет приносить пользу людям. Его сердце горело желанием спасти их. Он понимает других, он чувствует силу следовать мечтам и надеждам. Люди были злонатами, но Даню ничего не побоялся. Самым важным для него были свобода и радость других. Потому что он человек любви и готов помочь людям. Он благодарен.
Даню жертвовал своим сердцем ради свободы!

В чем сила Данко?
Сочинение

V урок – Работа с текстом „Честное слово“ Леонида Пантелеева

Чтение текста учителем и учениками (драматизация)

Тут тоже была проведена работа над фонетикой и лексикой, над грамматикой и содержанием одновременно – пополнить пробелы в предложениях сообразно тексту, перевод. Вопросы по содержанию были оформлены так, чтобы вызывать оценку действий героев у учеников. Важным было и выявить отношение читающих к проявлению характера героев. Впервые внимание учеников было направлено на формирование эмпатии и устойчивой нравственной позиции в сложной ситуации.

VI урок – Работа со статьей „Герой“

Аудирование текста (увеличивается длина текстов, воспринимаемая на слух)

Работа по тексту шла обычным уже путем, но здесь был сделан акцент на рассмотрение условий совершения реального подвига, расширилась (при обсуждении) возможность лучше понимать героический поступок человека, была проведена рефлексия (*Хотели бы вы совершить подвиг? Ответьте себе сами и подумайте почему так отвечаете.*)

VII урок – Черты характера

Говорение – индивидуальная работа в условиях состязания

Следующая работа над знакомой темой была связана с обобщением уже знакомого языкового материала, связанного с чертами характера.

Наращение лексикального запаса происходило при работе над синонимами и антонимами, над объяснениями фразеологических оборотов, которые ученикам надо было употреблять в определенном контексте.

VIII урок – Мысли великих

Говорение и письмо – групповая работа

На основе мыслей о характере Сенеки, Гюго, Монтескье, Шоу, Поваляева (писателя, философов, драматурга) ученики группами, образованными по решению учителя, рассуждали над литературным переводом на болгарский язык определенной мысли, над объяснением ее значения, над тем, о каких качествах человека идет речь в высказывании великих. Каждая группа выбирала представителя, который презентировал работу группы, оглашал и обобщал ответы учащихся в группе на следующий вопрос „Согласны ли вы с мнением вашей группы?“.

Итоговой работой стало сочинение на тему „Расскажите о характере любимого человека“ (сочинение – 10 предл.).

IX урок – Работа с текстом – предложением (китайская пословица)

Говорение – Фронтальная работа

Была проведена работа с мыслительными операциями – анализ, синтез, обобщение, (при ответе на вопросы Кто указан как автор мысли?)

Какой вывод о значимости мысли можем сделать, имея ввиду автора и его национальность?). Ученики искали лучший правильный перевод пословицы „*Посеешь поступок — пожнёшь привычку, посеешь привычку — пожнёшь характер, посеешь характер пожнёшь судьбу*“ и был сделан вывод о разнице в наклонении на болгарском и русском языке, т.е. повысилась языковая компетенция учеников, и они познакомились с особенностями переводческих трансформаций, связанных с вопросами семантики, грамматики, синтаксиса, рассуждали над употреблением слов в прямом или переносном значении, что формирует вдумчивое отношение к слову вообще. Ученики рассуждали и над вопросом о значении и связи слов **поступок** (действие один раз), **привычка** (много раз) и **характер** (всю жизнь) и пришли к выводу, что смысл пословицы в том, что человеку надо думать о своих поступках и о последствиях от них, потому что это определит его жизнь и судьбу. Работа над этим коротким текстом, на наш взгляд, привела к формированию устойчивого понимания взаимосвязи между выбором человека и его действиями и его характером.

Х урок – Урок лексики (обобщение)

Говорение (беседа)

При работе на этом уроке происходило обсуждение лексики по данной таблице, определение значения слов (сходных по звучанию - по знаниям об их значении в болгарском языке); комментарий положительности и отрицательности качеств.

Самая основная работа здесь была проделана по формулировке значений понятий, т.к. было установлено, что не каждый ученик ясно понимает значение определенного понятия (было использовано деление качеств характера по системе Б. М. Теплова) (Происходило интенсивное расширение понятийного аппарата подростков)– Схема 6.

Схема 6.

Отношение	Качества характера
1. К людям	вежливость – грубость; общительность – замкнутость; альтруизм – эгоизм; тактичность – бестактность; чуткость– жестокость; искренность – лицемерие; доброжелательность – зависть;

Люба Станева. Рассмотрение свойств личности ...

	бескорыстность – жадность; доброта – злобность; верность – непостоянство; принципиальность – беспринципность; оптимизм – пессимизм
2. К труду	работоспособность, усердие - инертность; трудолюбие – лень; пунктуальность – неаккуратность инициативность – безынициативность;
3. К самому себе	скромность – хвастливость, высокомерие; целеустремлённость – нерешительность, безволие требовательность – нетребовательность; самокритичность – некритичность; самообладание – растерянность; самоуверенность – мнительность; храбрость – трусость; честность-бесчестие

Заключительным уроком по теме стал **XI урок – Анкета** „Какой характер будешь сеять, восьмиклассник?“

Письмо, Чтение, Говорение

На этом уроке был продемонстрирован весь накопленный языковой, понятийный, интеллектуальный запас учеников при ответе на вопросы:

1. Знаете вы ли свой характер и самого/саму себя?
2. Довольны ли вы характером?
3. Занимаетесь ли вы самовоспитанием?
4. Может ли человек сам выработать свой характер?
5. Какие черты характера вы бы хотели выработать у себя?
(пользуйтесь табличкой из предыдущего урока и выберите пять самых важных свойств, которые вам надо выработать у себя и прочитайте про себя самое важное для вас)

Итоговая работа (устная и письменная) на уроках, связанных с темой о свойствах личности, выявила все успехи учеников в освоении лексикального, грамматического, синтаксического строя русского языка в первый год обучения языку, показала достигнутое в освоении лингвокультурной компетенции, в развитии познавательной компетенции. Важно отметить, что развитие компетенций происходило в режиме диалогичности, что привело и к эволюции критического мышления и этических норм обучаемых. Была доказана возможность активной и эффективной работы с художественным и учебным текстом

на высоком уровне еще на начальном этапе обучения языку в старшей школе на основе определенной последовательности в работе с текстами.

Предложенная последовательность авторских упражнений обеспечила актуальность тем, диалогичность занятий, повышение мотивации изучения языка и самостоятельность в работе учеников.

Разнообразие предложенных текстов и упражнений к ним, способствовало индивидуализации учебного процесса, когда в процессе комментирования каждый мог ознакомиться с до тех пор не обсужденной им темой и своим темпом формировать конечную позицию, точку зрения, которая, может быть, окажет влияние на его жизнь в дальнейшем. Неодинаковость характеристик текстов предоставила возможность создать и фундаментальную основу межпредметного образовательного процесса – через текст и язык осуществилось взаимодействие с литературой, историей, психологией, философией, актерским мастерством, математической моделью, ИКТ и др.

Таким образом, на наш взгляд, было доказано, что текст является основой для создания развивающей среды на уроках иностранного языка.

Постепенное введение в мир русского языка через текст следовало принципу дедукции/индукции (в зависимости от сложности понятий в теме) и предлагало различные возможности для выполнения логических операций, способствовало созданию умения критически мыслить и познавать мир и человеческую личность, развивало когнитивную компетенцию учащихся.

Повышенная самостоятельность при работе со словарем, в поисках личной позиции по важным вопросам, спокойствие высказывать свои мысли, не боясь ответной реакции, помогло ученикам приобрести уверенность в своих знаниях языка, в формировании собственной позиции, в высказывании своего мнения по важным нравственным вопросам и заняться творчеством. Она побуждала учеников к познанию собственной личности, к изучению собственного образа мышления и поведения.

Подобранные концентры программы и занятий давали возможность в альтернативной форме стимулировать аргументативное мышление учеников.

Ученик, при такой последовательности преподнесения материала и упражнений, превращался в активного участника учебного процесса, используя средства языка, которыми овладевал по нарастающей сложности, рассуждая над актуальными для него темами, формируя представление о собственных нравственных нормах.

В результате проделанной работы нужно сделать следующее обобщение: задачи, которые стоят и перед учителем иностранного языка – развивать, расширять грамотность (особенно функциональную) и воспитывать – диктуют одновременность работы в двух основных направлениях:

1. осуществлять когнитивное развитие на иностранном языке:

– развитие общего уровня осведомленности учеников, способности к восприятию, сборе и обработке информации, что связано со стимуляцией познавательной деятельности на иностранном языке;

– быстрое выявление закономерностей и использование различных логических операций, что сопутствует развитию умений активно формулировать и защищать личную позицию на иностранном языке.

2. осуществлять воспитательную цель обучения на иностранном языке:

– на основе ценностно-ориентированного и контекстного знания необходимо расширять понятийный аппарат и формировать моральные устои подростков.

Это приводит к формированию культуры мышления (в том числе и на иностранном языке), которая даст возможность обучаемому принимать адекватные, ответственные решения, которая побуждает творческую и конструктивную деятельность и создает личность, отвечающую беспрестанно меняющимся условиям существования, что и является основной задачей, с нашей точки зрения, школы сегодня.

Дальнейшие поиски новых решений всех этих сложных методических и педагогических задач требуют рассмотрения вопроса о познании мира через познание языка на уроке РКИ в болгарской школе (об одновременном развитии когнитивной, лингвокультурной, коммуникативной компетенции на иностранном языке) с точки зрения этики, психологии, педагогики, нейролингвистики, текстоллингвистики, информационных технологий, т. е. требуют интердисциплинарного подхода. Это позволит создать комплексы уроков и мероприятий на уроке по развитию коммуникативных универсальных учебных действий и формированию познавательной компетенции обучаемых.

REFERENCES

Brodzeli 2017: Brodzeli, A. O. Hudozhestvennaya literatura v obuchenii RKI (metodicheskie rekomendatsii). – Universitetskie chteniya – 2017. Materialy nauchno-metodicheskikh chteniy PGU.: Pyatigorskiy gosudarstvennyiy

- universitet (Pyatigorsk), s. 92-98 [Бродзели, А. О. Художественная литература в обучении РКИ (методические рекомендации). – Университетские чтения – 2017. Материалы научно-методических чтений ПГУ.: Пятигорский государственный университет (Пятигорск), с. 92-98].
- Evdokimova 2018:** Evdokimova, M. G. Kognitivnyie i metakognitivnyie strategii ovladeniya inostrannym yazyikom. Sovremennyye tendentsii razvitiya sistemyi obrazovaniya. Sbornik trudov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Cheboksary: Obschestvo s ogranichennoy otvetstvennostyu „Izdatelskiy dom „Sreda“ [Евдокимова, М. Г. Когнитивные и метакогнитивные стратегии овладения иностранным языком. Современные тенденции развития системы образования. Сборник трудов Международной научно-практической конференции. Чебоксары: Общество с ограниченной ответственностью „Издательский дом „Среда“].
- Fedoseev:** Fedoseev, A. I. Rolevyye igryi kak obrazovatel'naya tehnologiya [Федосеев, А. И. Ролевые игры как образовательная технология] <https://thenoon.ru/files/documents/file_3554df3ee195153955f5e13142223022.pdf (status_26.08.2021)>.
- Gelfreyh 2021:** Gelfreyh, P. CLIL. Osnovnyie printsipy i terminologiya. CLIL for RUSSIAN LANGUAGE (science for primary school; history, geography, literature for children and adults) [Гельфрейх, П. CLIL. Основные принципы и терминология. CLIL for RUSSIAN LANGUAGE (science for primary school; history, geography, literature for children and adults)].
- Ivanov 2005:** Ivanov, I. Interaktivni metodi na obuchenie. // Yubiley na nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie 50 godini DIPKU – Varna na tema: „Obrazovanie i kvalifikatsiya na pedagogicheskite kadri – razvitie i proektsii prez XXI vek“. Varna [Иванов, И. Интерактивные методы на обучение. // Юбилейна научна конференция с международно участие 50 години ДИПКУ – Варна на тема: „Образование и квалификация на педагогическите кадри – развитие и проекции през XXI век“. Варна].
- Kruglikov 1998:** Kruglikov, V. N. Aktivnoe obuchenie v tehnichestvom vuze: teoriya, tehnologiya, praktika – Sankt-Peterburg: Voennyiy inzhenerno-tehnicheskii universitet – 308 s. [Кругликов, В. Н. Активное обучение в техническом вузе: теория, технология, практика – Санкт-Петербург: Военный инженерно-технический университет – 308 с.].
- Kryimskiy 1992:** Kryimskiy, S. B. Konturyi duhovnosti: Novyye konteksty identifikatsii // Voprosy filosofii. 12, s. 21-28 [Крымский, С. Б. Контуры духовности: Новые контексты идентификации // Вопросы философии. № 12, с. 21-28].
- Kulibina 2013:** Kulibina, N.V. Uroki chteniya kak sposob sohraneniya duhovnogo naslediya. Teksty lektiy i obraztsy urokov (dlya prepodavateley russkogo

- yazyika kak inostrannogo). Vyip. 2. Moskva: Gos. IRYa im. A. S. Pushkina, s. 64-80 [Кулибина, Н. В. Уроки чтения как способ сохранения духовного наследия. Тексты лекций и образцы уроков (для преподавателей русского языка как иностранного). Вып. 2. Москва: Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, с. 64-80].
- Lozanov 1973:** Lozanov, G. Problemi na sugestologiyata. Sofia: Nauka i izkustvo, s. 55-70. [Лозанов, Г. Проблемы на сугестологията. София: Наука и изкуство, с. 55-70].
- Lozanov 1977:** Lozanov, G. Suschnost, istoriya i eksperimentalnye perspektivy suggestopedicheskoj sistemy pri obuchenii inostrannym yazykam. // Metodyi intensivnogo obucheniya inostrannym yazykam. Vyip. 3. Moskva, s. 7-16 [Лозанов, Г. Сущность, история и экспериментальные перспективы суггестопедической системы при обучении иностранным языкам. // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. Вып. 3. Москва, с. 7-16].
- Lozanov, Gateva 1981:** Lozanov, G., E. Gateva. Sugestopedichno prakticheskо rakovodstvo za prepodavateli po chuzhdi ezitsi. Sofia: Nauchnoizsledovatel'ski institut po sugestologiya [Лозанов, Г., Е. Гатева. Суггестопедично практическо ръководство за преподаватели по чужди езици. София: Научноизследователски институт по сугестология].
- Manzhura 2017:** Manzhura, L. N. Infografika kak odin iz metodov vizualizatsii uchebnogo materiala. // Sankt-peterburgskiy obrazovatelynyy vestnik, s. 72-74 [Манжура, Л. Н. Инфографика как один из методов визуализации учебного материала. // Санкт-петербургский образовательный вестник, с. 72-74].
- Neustroeva 2016:** Neustroeva, T. M. Razvitie i vospitanie duhovno-nravstvennyih kachestv sredstvami predmeta „Inostrannyiy yazyik“. // Kulytura. Duhovnosty. Obschestvo, № 26, s. 39-42 [Неустроева, Т. М. Развитие и воспитание духовно-нравственных качеств средствами предмета „Иностранный язык“. // Культура. Духовность. Общество, № 26, с. 39-42].
- Nikitin 1980:** Nikitin, A. F. Otvetstvennost nesovershennoletnih. Posobie dlya uchashih'sya. Moskva: Prosveschenie [НИКИТИН, А. Ф. Ответственность несовершеннолетних. Пособие для учащихся. Москва: Просвещение].
- ODK 2000:** Bezrukova, V. S. Osnovy duhovnoy kulturyi (entsiklopedicheskiy slovary pedagoga). Ekaterinburg: Ekaterinburg, 2000, s. 696 [Безрукова, В. С. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога). Екатеринбург: Екатеринбург, 2000, с. 696].
- Passov, Kuzovleva 2010:** Passov, E. I., N.E. Kuzovleva. Osnovy kommunikativnoy teorii i tehnologii inoyazyichnogo obrazovaniya. Metodicheskoe posobie dlya prepodavateley russkogo yazyika kak inostrannogo. Moskva: Russkiy yazyik. Kursyi, 568 s. [Пассов, Е. И., Н. Е. Кузовлева. Основы коммуникативной

- теории и технологии иноязычного образования Методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного. Москва: Русский язык. Курсы, 568 с.].
- Petrivnyaya et al. 2020:** Petrivnyaya, E. K., E. G. Iyul'skaya, A. A. Solomonova. Metodika i tehnologiya obucheniya russkoy literature v inostrannoy auditorii, kurs [Петривняя Е. К., Е. Г. Июльская, А. А. Соломонова. Методика и технология обучения русской литературе в иностранной аудитории, курс].
- Piazhe 2004:** Piazhe, Zh. Psihologiya intelekta. Sankt Peterburg: Piter [Пиаже, Ж. Психология интеллекта. Санкт Петербург: Питер].
- Podlasyu 2004:** Podlasyu, I. P. Pedagogika: 100 voprosov – 100 otvetov: ucheb. posobie dlya vuzov Moskva: VLADOS-press, 2004, 365 s. [Подласый, И. П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов: учеб. пособие для вузов Москва: ВЛАДОС-пресс, 2004. 365 с.].
- Rubinshteyn 2002:** Rubinshteyn, S. L. Osnovy obshchey psikhologii. Sankt Peterburg: Piter [Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии. Санкт Петербург: Питер].
- Solso 2006:** Solso, R. Kognitivnaya psikhologiya. Sankt Peterburg: Piter [Солсо, Р. Когнитивная психология. Санкт Петербург: Питер].
- Staneva 2018:** Staneva, L. D. Lichnyy arhiv [Станева, Л. Д. Личный архив].
- Теплов:** Teplov, B. M. Psihologicheskaya karakteristika lichnosti [Теплов, Б. М. Психологическая характеристика личности] <<http://seychaz.ru/psixologicheskaya-xarakteristika-lichnosti.html>> (status 08.09.2021)>.
- Ter-Minasova 2000:** Ter-Minasova, S. G. Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiya: Ucheb. posobie dlya studentov, aspirantov i soiskateley po spets. „Lingvistika i mezhkulturnaya kommunikatsiya“. Moskva: Moskva 2000, s. 255 [Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие для студентов, аспирантов и соискателей по спец. „Лингвистика и межкультурная коммуникация“. Москва: Москва 2000, с. 255].
- Velichkovskiy 2008:** Velichkovskiy, B. M. Kompyuteryi, mozg i poznanie: Uspehi kognitivnykh nauk (sovm. s V. D. Solovyovyim). Moskva: Nauka [Величковский, Б. М. Компьютеры, мозг и познание: Успехи когнитивных наук (совм. с В. Д. Соловьёвым). Москва: Наука].
- Vlasova 1999/2005:** Vlasova, T. I. Pedagogika duhovnosti kak nauka i aktualizirovannaya praktika. // Problemyi kulturyi i vospitaniya, 4, s. 39-42/ Duhovno orientirovannaya model sovremennogo vospitaniya // Sovremennyye modeli vospitaniya v usloviyah diversifikatsii obrazovatel'nogo prostranstva: Tezisyi uchastnikov v programma letney nauchnoy shkolyi – Tver, s. 29-31 [Власова, Т. И. Педагогика духовности как наука и актуализированная практика. // Проблемы культуры и воспитания № 4, с. 39-42 /Духовно ориентированная модель современного воспитания// Современные модели воспитания в условиях

- диверсификации образовательного пространства: Тезисы участников и программа летней научной школы - Тверь, с. 29-31].
- Vygotskiy 2005:** Vyigotskiy, L. S. Oрудie i znak v razvitii rebenka. // Pedagogicheskaya psihologiya. Moskva: AST: Astrel [Выготский, Л. С. Орудие и знак в развитии ребенка. // Педагогическая психология. Москва: АСТ: Астрель].
- Zhelyazkova 2018:** Zhelyazkova, Z. D. Ispolzvaneto na strategii za povishavane na effektivnostta v chuzhdoezиковoto obuchenie. – Godishnik na Pedagogicheski fakultet, Trakiyski universitet. Stara Zagora, s. 90 [Желязкова, З. Д. Използването на стратегии за повишаване на ефективността в чуждоезиковото обучение. – Годишник на Педагогически факултет, Тракийски университет. Стара Загора, с. 90].

ФОРМИ И МЕТОДИ НА ГЛОБАЛНО СЪПЕРНИЧЕСТВО В СЪВРЕМЕННИЯ СВЕТОВЕН РЕД

Владислав Лазаров

FORMS AND METHODS OF GLOBAL RIVALRY IN THE CONTEMPORARY
WORLD ORDER
Vladislav Lazarov

***Abstract:** Modern dynamics in society necessitates a new understanding of the concept of security, achieved as a result of a comprehensive strategic analysis. Creating an adequate vision of national security in the global age requires a paradigm shift in the way people think. Contemporary society and realities demand the formation of a new type of personality – a citizen of the 21st century who is informed, competent, educated, a democrat, a patriot, accountable to the country and to himself, while being a cosmopolitan at the same time. The article addresses issues of national security as part of cultural identity.*

***Key words:** national security, state, nation, cultural identity*

***DOI:** <https://doi.org/10.46687/DVWG9838>*

Геополитически измерения на световния ред

Понятието „световен ред“ е ново. То е опозиция на т. нар. Студена война или „стар световен ред“. В този смисъл понятието може да се употребява и с определена историческа давност. В смисъла на „геополитически ред“ го срещаме в най-новата литература, анализираща социалната промяна през ХХ в.

За разлика от времето на традиционните общества, съвременните геополитически представи приближават историята до международните отношения, в които елитарни политически групи вземат решения, засягащи едновременно цялото общество. В политиката за сигурност един от важните компоненти е геополитическият, а неговата сърцевина е контролът над стратегическите ресурси. Очевидно е, че динамиката на световната политика е „съревнование“ за ресурси. Това е основата на икономоцентристкия подход в сферата на сигурността. И ако визията на Фридман, че ресурсните спорове ще се решават чрез пазарни механизми, е водеща за съвременните неолиберални теории в международните отношения, то реалността демонстрира и друг ракурс в реализацията на „жизнено важните национални интереси“.

Всяка държава, независимо дали е силна или слаба, се стреми да защити надеждно своите интереси. Политиката на всяка държава се

осъществява винаги в неин интерес. Отбранителната слабост никога не е залог за сигурност и винаги е била потенциален притегателен фактор за агресия. Разликата във възможностите на големите и малките държави да спомагат за укрепването или за подкопаването на международната сигурност е очевидна. Единствено големите държави са в състояние да водят глобална политика. Делегирането на защитата на сигурността изключително на големите държави поражда неравенство и открива широк простор за силата в международната практика. Светът в последно време успешно се освобождава от убеждението, че сигурността в международните отношения е грижа на големите. Факт е, че ресурсите на малките държави са ограничени и влиянието им върху процесите не е голямо. Ето защо е редно опитите за защита на националните интереси да се реализират между баланса на интересите на водещите геополитически играчи. Интересен казус е, че тази тенденция е осъзната от някои български политици още в началото на XX век (Georgiev 2016: 472-474).

Балансът на интересите при изграждането на отношенията с други нации обхваща на практика главните сфери на международните отношения:

- икономическите отношения, свързани с пазари, инвестиране на капитал, международна интеграция;
- политическите отношения – създадени съюзи, отношения на партньорство, недопускане на зависимост и попадане в сфера на чуждо влияние;
- военните отношения – коалиране или отказ от коалиране във военно-политически формирания и съюзи с регионална и национална насоченост, стил и организация на изграждане на собствените въоръжени сили;
- активен и пасивен неутралитет при кризисни регионални и извънрегионални ситуации.

С какви „инструменти“ реализират геополитическите си амбиции основните играчи на „голямата шахматна дъска“?

Съвременен инструментариум за натиск и влияние

Хибридни войни – използване на неконвенционални средства за постигане на стратегически цели. Комбинира симетрични и асиметрични действия с прилагане на информационни и психологически операции.

Цели:

- завземане на властта за пренасочване на ресурсите в чужд интерес (противопоставя недържавни формации срещу държавата);

- промени в националния манталитет на нацията, обект на агресията, и спечелването ѝ за своята цивилизационна култура в бъдеще.

Методи за борба срещу хибридната война:

- политически диалог, стабилна политическа система;

- патриотично възпитание;

- информационни операции за противодействие.

Асиметрични конфликти – характеризират отношенията между несъпоставими по мощ и статут противници, като при конфликт по-слабата страна налага изгоден начин за развитието му и постига политическа победа.

Към асиметричните конфликти се причисляват партизанските войни, колониалните управления, национално-освободителните движения, войните във Виетнам, Афганистан, Ирак и др.

Характерни черти:

- неспособност на „силния“ да отстои позицията си безапелационно;

- възможност на „слабия“ с малки инвестиции да нанесе сериозни поражения.

Мека сила – Soft power – метод на хегемония чрез привличане и сътрудничество, форма на въздействие от политическата власт на държавата и постигане на резултати чрез доброволност. Създава необходимите условия на глобалните играчи за активни „мирни“ операции за разместване на геополитическите пластове по света.

Основни инструменти за реализация:

- култура;

- политическа идеология;

- външна политика.

„Цветни“ революции – практическата реализация на политиката на „меката“ сила. Те са технология на политически шантаж, прикрит като стихийен процес. Техен обект е властта, а предмет е политическият режим. Динамиката на организацията се определя от регионалните характеристики и националните особености на страната, в която се осъществяват, а цената – от ресурсите и технологичния потенциал на противника. В книгата си „Информация и сигурност“ Ст. Денчев дава актуалните теории и насоки, свързани с въпросите „Кой разбърква боите и кои са художниците“ (Denchev 2019: 297), в ракурса на съвременните проблеми на националната и международна сигурност.

От емпирична гледна точка относно етапите на реализация на цветните революции – делегитимиране и овладяване на властта, дискредитиране на силовите структури и държавния апарат – особено актуален е трудът на Антон Златанов „Теоретични и правни аспекти на дейността на полицейските органи по осигуряване на обществения ред при масови мероприятия“ (Zlatanov 2016: 59-74).

„Горещи точки“ – локален, въоръжен конфликт, част от етнически, политически, икономически, териториален спор на регионално ниво. Въоръженото противопоставяне е между държави или социални общности в самите тях (например Чечения).

Характеристики:

- политическите цели са предварително известни;
- бойните действия се водят на ограничена територия;
- в конфликта се използва ограничен военен арсенал;
- бойните действия не могат да бъдат прекратени само по политическата воля на едната страна.

Терминът е характерен за руската неокласическа геополитическа лексика, а английският израз „Hot spot“ има различно значение.

„Замразени“ конфликти – ситуация в международните отношения, при която възникналите противоречия между страните се прекратяват без подписване на мирен договор и без политическо разрешаване на конфликта. Използва се за обозначение на неразрешени териториални конфликти. Днес е част от доктринизирания инструментариум на съвременната руска геополитическа школа, но реално съществува още през второто десетилетие на XX век и дори се проявява на Балканите (Georgiev /1/ 2018: 42-59).

Актуални съвременни примери за „замразени“ конфликти:

- Арабско-израелският конфликт;
- Корейското разделение;
- индийско-пакистанските конфликти;
- Кипърският въпрос;
- конфликтите в постсъветското пространство;
- наследството на постюгославското пространство.

Рискове и заплахи за управлението на стратегическите ресурси от гледна точка на държавния контрол Частни военни компании (ЧВК)

От края на XX век се развива тенденция на девалвиране на монопола на държавата върху силата и силовата политика в

международните отношения. Устойчива тенденция е т. нар. *proxy war*, „война с чужди ръце“ (Mumford 2013: 141). Клиент на ЧВК е държавата. Приемащата ги държава носи отговорност за действията на ЧВК на нейна територия. На свой ред държавата, чието седалище е ЧВК, е длъжна да упражнява общ контрол над дейността им. От гледна точка на международното право служителите на ЧВК са граждански лица, поради което в ред случаи тяхната дейност може да се разглежда като „наемничество“. Те нямат право да вземат участие в бойни действия в състава на редовни въоръжени формирования, но имат право да използват оръжие при самозащита и при защита на сигурността на поверените им обекти, имущество и хора. Само че в реалността те не се занимават с охрана или придружаване на обекти, а изпълняват военни задачи заедно с националните въоръжени сили (Сирия, Либия, Ирак, Афганистан и т. н.). В съвременните международни отношения властимащите се нуждаят от инструмент, който да действа концентрирано, решително и да не е пряко свързан с държавата. Този инструмент трябва да позволи на страната да решава задачи зад граница, без от това да произтичат шокови политически последици. ЧВК все по-широко ще участват в реализирането на държавната политика на различните етапи от конфликтите. Те не само минимизират политическите рискове за страните, постигащи чрез тях своите интереси, но и регламентират поддържката на редовни и паравоенни структури, които по външни или вътрешнополитически причини биха били неприемливи.

Преимствата на ЧВК пред регулярните въоръжени сили са:

- използването им не предизвиква сред обществата такова недоволство, каквото би породило ползването на регулярни въоръжени сили;
- представляват противовес на местните въоръжени сили в държави със слаби политически институции;
- мобилни са, имат гъвкаво оперативно управление без бюрокрация;
- загубите на личен състав на ЧВК не се отчитат в официалните статистики;
- имат по-висок професионализъм в сравнение с регулярните формирования (професионализъмът в сравнение с контрактни войски е под въпрос).

Недостатъци:

- липсва идейна и идеологическа мотивация на личния състав;

- условията на контрактите в ЧВК не предвиждат всички варианти за развитие на ситуацията;

- отсъства единен план за мероприятия и единен оперативен център за управление на войските и ЧВК;

- отсъства обмяната на информация или тя е с непълни данни от оперативен характер.

ЧВК на практика възникват преди повече от едно столетие и са използвани и в България¹. Те работят с практически всички субекти на съвременната геополитика – правителства, ТНК, НПО, ООН, Световната банка и т.н.

Макар и постоянни играчи в почти всички съвременни конфликти, ЧВК са далеч от силовите възможности на големите играчи. В миналото типичен пример за ЧВК е „Източно-индийската компания“. Днес – американските „Military Professional Resources“, „Academi“, руските „Група Вагнер“, „Славянският корпус“, британската G4S и др.

Тероризъм

Основните заплахи, свързани с международния тероризъм, произтичат от: вероятността от наличие на „спящи“ терористични клетки; извършването на терористични актове, мотивирани от действия за самоопределение или независимост на етнически и/или религиозни групи; настъплението на религиозния екстремизъм и установената в международен план тенденция за проникването му под прикритието на благотворителни организации, фондации, учебни центрове; възможна симбиоза между терористични формирования и структури на организираната престъпност в сфери като трафик на оръжие и общоопасни средства, наркотрафик и пране на пари. В явлението се съчетават политически, икономически, идеологически, религиозни, социални и правни аспекти. Но, както твърди академик Примаков: „Освободителната борба и тероризмът са различни, несъвпадащи понятия. Тяхното обединение не може да има никакви оправдания“ (Primakov 2007). Това действително е така. Още в навечерието на Първата световна война българското националноосвободително движение в Македония многократно е несправедливо обвинявано от мощните

¹ Пример за такава организация е Върховният македонски комитет (впоследствие ВМОК), създаден през 1895 г. Той е използван активно от българското правителство през с. г., а през 1900 г. създава специални стрелкови дружества (Georgiev 2007: 364-367, 374-376 и цит. лит.).

пропаганди на съседните балкански държави в тероризъм (Pchev 1995: 137-149; Georgiev /2/ 2018: 42-59).

Доктринерски източниците на тероризма се формират от две течения:

- „философия на бомбата“ – според Карл Хайнцген мощно оръжие за създаване на хаос;

- „пропаганда на делото“, „средство за радикално подобряване на обществото“ (Бакунин) или подбуда към бунт по пътя на терора.

Видове тероризъм:

- религиозен – края на XVIII, XIX, началото на XX век;

- националсепаратистки – нараства след 1880-90 г., включително на Балканите (Georgiev /3/ 2018: 147-178);

- ислямски – 1970-80 г., с най-радикална форма ухабизъм;

- държавен – от „нощта на дългите ножове“ до „поддържан от държавата тероризъм“ без прякото ѝ участие.

Методите на борба на различните видове тероризъм са общи, но целите са различни.

Методите на противодействие срещу тероризма са:

- решаване на социално-икономически проблеми;

- идеологическо „разобличение“ на идеите на терористичните групировки;

- адекватно координиране и действия на силовите структури.

Пиратството като явление по формите си на проява, по някои причини за възникване, както и по силите, стоящи зад него, прилича на тероризма. От момента на появата си като риск за комуникациите и търговските процеси е прието за форма на шантаж и „престъпление срещу международното право“. В същото време няма международна правна система за пиратството, въпреки че резолюция на Съвета за сигурност на ООН дава право на отделните държави да преследват пирати и да съдят заловените нарушители по дефиницията „универсално престъпление“. И ако методите на пиратите остават относително непроменени днес, то мерките срещу тях от миналото (Georgiev 2020: 118-139) вече са неприложими. Съвременното международно законодателство гарантира своеобразен комфорт за морските разбойници. Днес е активно практикувано в Адения залив, предимно в акваторията на Сомалия.

Методи за противодействие:

- анализ на социалния генезис на пиратството;

- правно-нормативна рамка за класификация на признаците и действията на нарушителите;
- засилено военно присъствие в рисковите зони;
- координираща и организационна роля на ангажираните световни организации (ООН – Съвет по безопасност и др.).

Миграция

„Имиграцията не е нито „добра“, нито „лоша“. Но ако потоците не се контролират, това поражда социални, териториални и културни разцепления, които наблюдаваме днес...“ (Fukuyama 2018).

Неотдавнашните събития около миграционната криза от 2014-2015 г. бяха сериозно предизвикателство за суверенитета и сигурността на ред държави, членки на НАТО и ЕС, и подложиха на изпитание вътрешния ред и геополитическия им статус в мирно време без военна заплаха.

Нелегалната миграция като явление е свързана с националната сигурност. Оказва влияние от политически, социално-културен, правоохранителен аспект. От една страна, тя разширява националните граници на трудовия пазар и решава икономически въпроси както на приемащата, така и на изпращащата страна. От друга, безконтролните трансгранични потоци създават проблеми за вътрешната и външната политика. Явлението *нелегална миграция* се оказва и практичен инструмент за влияние на полето на международните отношения. Насочването и интензифицирането на миграционните потоци с цел решаване на геополитически казуси не е нестандартен инструмент за „голямата игра“. Подобна ситуация от началото на 2020 г. онагледя за пореден път слабостта на колективния защитен рефлекс на ЕС пред предизвикателството на турската страна и накара европейските страни да преговарят с Турция.

В съвременните условия възможна оптимизация на миграционните потоци може да се постигне чрез:

- съкращаване на нелегалния сектор;
- либерализация на селективната трудова миграция.

Транснационални компании (ТНК)

Тенденция в конструкцията на съвременния неолиберален модел на глобалната „шахматна дъска“ е мощната поява на международната арена на ред недържавни транснационални актьори (ТНА) като

транснационални компании (ТНК) и неправителствени организации (НПО), които:

- обхващат практически всички сфери, дори и традиционно държавни;

- разширяват ареала си на действие до планетарни размери;

- въвличат крупни маси в транснационален бизнес;

- пресичат функциите си с държавата.

Те са икономическата основа на глобалната икономика. Противник са на административните ограничения, противопоставят се на опитите за контрол от страна на националните правителства. ТНК провеждат самостоятелна силова политика без своите правителства, но не и срещу тях – форма на зависимост на новите актьори от държавите.

Историята от последния четвърт век показва, че нерядко ТНК реализират икономическа политика и норми на поведение чрез собствено право под държавна протекция и се опитват да задават тона не само в света на глобалната икономика, но и в международните отношения. Ирония на времето е създаването на цели глобални геопроекти с формални цели като свободна търговия, икономически ръст, достъп до пазари, платформа за регионална интеграция и т. н., чрез които ТНК утвърждават статута си и същевременно се опитват да ограничават влиянието на националните държави, с чийто инструменти просперират. Подобни глобални инициативи дават възможности на ТНК на САЩ да реализират максимално потенциала си, което със стандартните методи на Конгреса би било невъзможно и като обеми, и като темпове. ТНК запълват вакуум на сила, сигурност и власт само там, където могат чрез капиталите си да определят профила на икономиката и да моделират политическото пространство, т. е. в сравнително слаби икономически и политически нестабилни страни със слабо развит информационно-комуникационен потенциал, прилагайки друг тип политика към мощните национални държави.

Според методологията на съвременните международни отношения като глобални играчи могат да се дефинират не заявите претенции, а тези, които реално могат да оказват влияние, да го поддържат с реално упражнено влияние по отношение на световните центрове на икономиката и геополитиката, както и реално и постоянно да определят посоката на световното развитие.

Международните отношения днес са обект както на традиционните ресурсни предизвикателства, така и на заплахи с неполитически произход (пандемии, климатични промени).

Съвременници сме на трансформиращата роля на различни центрове на сила и региони.

Съставът на „Висшата лига“ на световната политика се разшири и обнови. В следствие живеем в нова геополитическа конфигурация, при която старите правила не са актуални, но и пълен хаос е невъзможен и нежелан дори от „претендентите“.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Denchev 2019:** Denchev, S. Informatsia i sigurnost. Sofia: Za bukвите – „Opismeneh“ [Денчев, С. Информация и сигурност. София: За буквите – „Описменех“].
- Fukuyama 2018:** Fukuyama, F. Ne sam si promenil mnenieto za liberalizma. // Figaro, 16. 04. 2018 [Фукуяма, Ф. Не съм си променил мнението за либерализма. // Фигаро, 16. 04. 2018] <https://www.pan.bg/view_article-49-427144-en-fukuyama-ne-sym-si-promenil-mnenieto-za-liberalizma.html (status 02.11.2021)>.
- Georgiev /1/ 2018:** Georgiev, B. Vstuplenie Bolgarii v Pervuyu mirovuyu voynu: k voprosu o vybore 1915 goda. // Sovremennaya nauchnaya mysly. Moskva, № 3, s. 42-59 [Георгиев, Б. Вступление Болгарии в Первую мировую войну: к вопросу о выборе 1915 года. // Современная научная мысль. Москва, № 3, с. 42-59].
- Georgiev 2007:** Georgiev, B. Liberalnata (radoslavistka) partia. Na vlast i v opozitsia (1899 - 1908). Sofia: Pleyada [Георгиев, Б. Либералната (радославистка) партия. На власт и опозиция. София: Плеяда].
- Georgiev 2016:** Georgiev, B. Mirazhat za „Velika Bulgaria“. Zhivotat i deynostta na d-r V. Radoslavov (1854 - 1929). Veliko Tarnovo: Ivis [Георгиев, Б. Миражът за „Велика България“. Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854 - 1929). Велико Търново: Ивис].
- Georgiev 2018:** Georgiev, B. Rolyata na d-r V. Radoslavov za vklyuchvaneto na Bulgaria v Parvata svetovna voyna. – In: Istorikii. T. 11, Veliko Tarnovo: Faber, s. 147-178 [Георгиев, Б. Ролята на д-р В. Радославов за включването на България в Първата световна война. – В: Историкии. Т. 11, Велико Търново: Фабер, с. 147-178].
- Georgiev 2020:** Georgiev, B. Strategicheskoto znachenie na Chernomorskia region v politikata na balgarskite pravitelstva ot Saedinenieto do vklyuchvaneto na Bulgaria v Parvata svetovna voyna. – In: Drinovski sbornik. T. XIII, Sofia-Narkov: M. Drinov, s. 118-139 [Георгиев, Б. Стратегическото значение на Черноморския регион в политиката на българските правителства от Съединението до включването на България в Първата световна война. – В: Дриновски сборник. Т. XIII, София: М. Дринов, с. 118-139].
- Ilchev 1995:** Ilchev, I. Rodinata mi: prava ili ne! Vanshnpoliticheskata propaganda na balkanskite strani (1821-1923). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“ [Илчев,

- И. Родината ми: права или не! Външнополитическата пропаганда на балканските страни (1821-1923). София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Mumford 2013:** Mumford, A. Proxy Warfare. Cambridge: Polity Press.
- Primakov 2007:** Primakov, E. Blizkiyat iztok na stsenata i zad kulisite. Sofia: Forum „Balgaria – Rusia“ [Примаков, Е. Близкият изток на сцената и зад кулисите. София: Форум „България – Русия“].
- Zlatanov 2016:** Zlatanov, A. Teoretichni i pravni aspekti na deynostta na politseyskite organi po osiguryavane na obshtestvenia red pri masovi meropriryatia. Sofia: AMVR [Златанов, А. Теоретични и правни аспекти на дейността на политическите органи по организиране на обществения ред при масови мероприятия. София: АМВР].

СИГУРНОСТТА НА НАЦИЯТА И ДЪРЖАВАТА И КУЛТУРНАТА ИДЕНТИЧНОСТ

Емилия Лазарова

NATION AND STATE SECURITY AND CULTURAL IDENTITY

Emilia Lazarova

***Abstract:** The challenges of the contemporary world impose new economic logic and visions, such as the growing need for circular business models, instead of linear ones, which promote the concept of services instead of resources. The world is changing dynamically, but it seems that the national states' models for resolving crises are relatively outdated. Nowadays, nation states control their economies relatively symbolically. They are dependent on global agreements, transnational capital, foreign investors, etc. The implementation of active policy in times of crisis implies an emphasis on the control, provision and management of strategic resources by the countries, modelling the main global processes. The article discusses specific forms and methods of global rivalry.*

***Key words:** geopolitics, international relations, risks, threats, global leaders*

***DOI:** <https://doi.org/10.46687/QGDB2767>*

Същност на понятието „сигурност“

За всяка жива система е естествен стремежът към повече сигурност. Васил Проданов определя понятието по следния начин:

Сигурността е характеристика на всяка система и тя е в нейната способност да се съхрани при промяна на средата, условията и обстоятелствата, от които зависи; да функционира и се развива оптимално, т. е. при най-малък разход на ресурси да осъществява заложените в нея закономерности и цели (Prodanov 1995: 8).

Според А. Уолфърс „сигурността, подобно на благосъстоянието, е сред основните социални ценности“ (цит. по Huysmans 1998: 233).

В своята добре известна йерархия на потребностите Е. Маслоу разглежда различните потребности на индивида във възходящ ред, като на най-ниското ниво стоят физиологичните потребности. На второто ниво Маслоу поставя потребностите от сигурност – потребностите от безопасност, стабилност, зависимост, закрила, отсъствие на страх, на тревога и хаос; потребност от структура, ред, закон и ограничения, от сила у покровителя и т. н.

За същността на сигурността многократно са разсъждавали едни от най-големите гении на човечеството за всички времена, в това число и самият Платон, който пише, че сигурност това е „предотвратяване на вреда“. За сигурността в пантеона на древните римляни, които всъщност са великите творци на държавност, армия, право и морал, има отделна богиня Секуритата (Securitas, Секуритас), олицетворяваща сигурността на всеки римски гражданин и на Рим като цяло. От времето на император Август тя често се споменава във връзка с въдворените от него спокойствие и тишина. Нейните атрибути са скиптър, лаврова или маслинен клонка, рог на изобилието.

Сигурността е смисълът и стремежът в избора на поведение на една система и е главният движещ мотив, който придава целенасоченост и рационалност в съществуването, оцеляването и просперирането на системата и в реализирането на заложените в тази система мисия и цели. „Сигурността може да се определи като мярата за това как системата чрез своята сила е защитила интересите си в конфликта.“ (Georgiev 2011: 48).

Добре известното определение за сигурност дефинира това понятие като „динамично състояние, в което за отделната личност, обществото и държавата не съществуват преки опасности от враждебна агресия, политически, икономически, културен диктат и всякакви форми на принуда“ (Semerdzhiev 2004: 25).

Сигурността като сложна система от висш порядък в широкия смисъл на думата е състояние, което осигурява гарантирана защита с различни способности и средства на жизненоважните (коренните) интереси на личността, обществото и държавата (обект, субект) от всякакви (вътрешни, външни, екологични, културни и т. н.) заплахи и те могат да осъществяват своето развитие и прогрес.

В последно време, особено в международен аспект, широко се използва и понятието стабилност. То е състояние на динамично равновесие на определена система.

Накратко според нас, колкото и дискусивно да остава съдържанието на понятия като сигурност и несигурност, все пак изясняването им би било самоцелно, ако не го използваме, за да характеризираме съвременното общество, промените, които се извършват в него, и, разбира се, промените, които засягат главните действащи лица – хората.

Търсейки обективната страна на сигурността, искаме специално да изтъкнем, че тя съществува в пряка връзка с интереса, той, от своя

страна, в крайна сметка е осъзната потребност, а какво по-обективно от потребностите.

Сигурността е динамично състояние на обществото и човека, при което рисковете и заплахите за съществуването и развитието се посрещат от надеждна система, т. е. налице е необходимият потенциал и организация за отразяването на заплахите, гарантирани са правата и свободите на гражданите, икономическият и социалният просперитет. Общ недостатък на теоретичното осмисляне на сигурността според нас е прекаленият акцент върху обективните процеси.

Може би е по-точно да се каже, че обективният подход по определение съдържа в себе си анализ на духовните измерения на сигурността. Отношенията между хората, в които се генерира сигурност и несигурност в икономическия живот, социалния живот, политиката и т. н., по същество не са по-обективни от тези, в които хората произвеждат идеи и ценности, теории и художествени произведения. В процеса на своето живеене хората не само обективират, но и субективират онова, което обозначаваме като сигурност или несигурност (Georgiev 1998: 25-29).

От гледна точка на темата на статията е много важно да подчертаем, че в цялостното си духовно отношение към действителността ние включваме и отношението си към сигурността. Имаме възгледи за това свое състояние (научни или ненаучни), имаме своите чувства, защото ние, хората, сме тези, които са сигурни или несигурни, заплашени или защитени, уверени или неуверени. Няма сигурност там, където човек живее в неудовлетвореност, тревожност, страх дори без да има сериозни причини за това.

Съвременното разбиране за сигурността не се базира само на различни икономически интереси, политически цели и социални последици. Сигурността съдържа в себе си и културния интегритет, а несигурността – заплахата за идентичността и за ценностното ни отношение към света. Сигурността е свързана и със способността на дадено общество да запази същностния си характер в променящи се условия, с устойчивостта на традиционните модели на език, култура, сдружаване, религиозна идентичност и обичаи, а това означава, че тя „се отнася най-вече до идентичността, до способността на даден народ да поддържа своята култура, своите институции и начина си на живот“ (Hantingtan 2005: 231). Според З. Бауман

Човек мисли за идентичността, когато не е сигурен за мястото, към което принадлежи; т. е. не е сигурен как да съвмести очевидното разнообразие на поведенчески стилове и подходи и дали хората около него приемат това поместване като правилно и подходящо, така че и двете страни да знаят как да продължават да се държат в присъствието на другата. Идентичност е име, дадено на търсеното бягство от тази несигурност (Bauman 2000: 110-111).

Определения за национална сигурност

За първи път понятието „национална сигурност“ е употребил президентът на САЩ Теодор Рузвелт в обръщение към Конгреса на 6 декември 1904 г., обосновавайки присъединяването на зоната на Панамския канал с интересите на националната сигурност (Slatinski 2000: 19). Няколко години по-късно посоченият термин започва да се употребява и от български политици (Georgiev 2012: 130-144; Georgiev 2011: 129-150). Първото определение на националната сигурност в категориите на „националните интереси“ е дадено от Уолтър Липман през 1943 г.:

Държавата се намира в състояние на сигурност, когато не ѝ се налага да принася в жертва своите законни интереси, за да избегне войната, и когато тя е в състояние да защити при необходимост своите интереси чрез водена война (цит. по Petrovskiy 1980: 323).

При изясняване проблемите на рисковете и заплахите за страната от ключово значение е дефиницията на понятието „национална сигурност“. В Конституцията на Република България понятието „национална сигурност“ не е дефинирано. В същото време обаче в чл. 9 се казва, че „Въоръжените сили гарантират суверенитета, сигурността и независимостта на страната и защитават нейната териториална цялост“¹, в чл. 24 (2) се посочва, че националната сигурност е една от „основните цели на външната политика на Република България“, същевременно според чл. 205 (2) националната сигурност се осигурява от Министерския съвет².

Създадените от авторите на Конституцията на Република България текстове обаче не могат да послужат за структурно изясняване на съдържанието на термина „национална сигурност“ чрез други

¹ Конституция на Република България.

² Пак там.

конституционни термини. С многократното му използване в различни текстове се прави опит за типологизиране, чрез което да се подредят описанията и да се разкрият конкретни сходства и разлики с други термини. Но отделни важни белези и характеристики не е възможно да се идентифицират.

Конституцията на Република България в чл. 100, ал. 3 открива възможност за законодателно дефиниране на термина „национална сигурност“ в Закона за Консултативния съвет за национална сигурност³. В този закон, който е приет през 1994 г., обаче е записано, че Консултативният съвет е съвещателен орган по въпросите на националната сигурност, на който се обсъждат проблемите, свързани с външната и вътрешната политика на страната във връзка с националната сигурност, гарантирането на гражданския мир, обществения ред, правата и интересите на българските граждани, действията по пресичане или предотвратяване на възникнала опасност за националната сигурност.

В закона само се разширява броят на термините, поставени в един клас с националната сигурност, и предоставената от Конституцията възможност остава нереализирана.

В Концепцията за националната сигурност на Република България се казва, че

Национална сигурност има, когато са защитени основните права и свободи на българските граждани, държавните граници, териториалната цялост и независимостта на страната, когато не съществува опасност от въоръжено нападение, насилствена промяна на конституционния ред, политически диктат или икономическа принуда за държавата и е гарантирано демократичното функциониране на държавните и гражданските институции, в резултат на което обществото и нацията запазват и увеличават своето благосъстояние и се развиват⁴.

В Закона за защита на класифицираната информация, приет на 24. 04. 2002 г. и претърпял редица изменения и допълнения, бе решено да се фиксира и фактически да стане едва ли не фундаментална дефиниция, облечена с авторитета на закона, следното определение за национална сигурност:

³ Закон за Консултативния съвет за национална сигурност (обн. ДВ, бр. 13 от 11 февр. 1994., изм. ДВ, бр. 28 от 14 март 2008., изм. и доп. ДВ, бр. 61 от 11 авг. 2015.

⁴ Концепция за национална сигурност, ДВ, бр. 46 от 1998, чл. 20.

„Национална сигурност“ е състояние на обществото и държавата, при което са защитени основните права и свободи на човека и гражданина, териториалната цялост, независимостта и суверенитетът на страната и е гарантирано демократичното функциониране на държавата и гражданските институции, в резултат на което нацията запазва и увеличава своето благосъстояние, и се развива⁵.

Независимо от различията между отделните автори като че ли се налага т. нар. широко разбиране и за националната сигурност. Включването на държавата в определението на сигурността неизбежно води до появата на прилагателното „национална“ и формирането на съставното понятие – национална сигурност. Така се получава един нов обхват на семантиката на това понятие, който го превръща в основен инструмент за работа в международните отношения и геополитиката.

Националната сигурност е динамично състояние на нацията и държавата, при което рисковете и заплахите за съществуването и развитието се посрещат от надеждна система и е гарантиран националният интерес. Удовлетворяването на човешката потребност от сигурност има системен характер и е възможно само чрез постигане на синхрон между основните типове дейност. От времето на оформянето на нациите и изграждането на националните държави хората се опитват да изградят и съответната система за национална сигурност, която гарантира сигурността на отделната личност и осигурява защитата на интересите на обществото, териториалната цялост и суверенитета на държавата. На практика системата за национална сигурност обхваща всички сфери на човешката дейност: политическа, икономическа, социална, духовна, информационна, екологична, и т. н.

Както пишат Бари Бузан, Оле Уевер и Яп де Вилде:

Ние не казваме, че сигурността се свързва само с държавата, въпреки че е много вярно твърдението, че държавата е идеалният актьор (*actor*) за сигурност, нито че сигурността е на разположение еднакво за общодържавни и други обществени действия. Сигурността е зона на конкуриращи се актьори, но е изпълнена с предубеждения, където държавата като цяло е все още привилегирована като актьор, на който исторически са предоставени права (за изпълнение) за задачи, отнасящи се до сигурността, и който има най-адекватна структура за целта. Това

⁵ Закон за защита на класифицираната информация (обн. ДВ, бр. 45 от 30 апр. 2002., изм. и доп. ДВ, бр. 81 от 14 окт. 2016).

обяснение признава разликата между държавоцентричния подход и сферата, доминирана от държавата (Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost 2005: 241-242).

Естествено е да си даваме сметка, че тази роля на държавата ще еволюира. Но в близките десетилетия вярното и правилното планиране на политиката за сигурност ще бъде свързано със създаването на условия, при които системата за национална сигурност ще продължи да съществува така, че държавата да бъде главният фактор за обезпечаване на сигурността на обществото и отделния човек.

Класификации на видовете сигурност

Съществуват различни класификации на отделните аспекти на сигурността, т. е. на видовете сигурност.

а) Първата класификация е свързана с потенциала на основните рискове и предизвикателства, заплахи и опасности, пред които е изправена системата и нейната способност да им противодейства. При тази класификация сигурността бива: абсолютна безопасност, защитена безопасност, относителна сигурност и трансформационна сигурност. В първия случай става дума за напълно хипотетична, идеална ситуация, при която системата не е изложена на никакви въздействия. Подобна сигурност, може да се нарече условно „абсолютна безопасност“.

Тази сигурност е само теоретичен конструкт, защото в реалния живот е невъзможно осъществяването ѝ, доколкото винаги съществуват различни въздействия върху системите (обектите). „Но в отделни (моделни) сценарии би могло да се приеме, че е налице абсолютна сигурност, както да речем при анализа на стратегическите предизвикателства пред Швейцария, е напълно основателна оценката, че тя се намира в ситуация на абсолютна безопасност по отношение на военните заплахи“ (Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost 2005: 233).

б) Втората класификация се прави по основните компоненти на сигурността. Тя е свързана със спектъра на рисковете и заплахите за сигурността. При тази класификация сигурността бива: политическа, военна, икономическа, финансова, социална, демографска, информационна, етническа, религиозна, екологическа и т. н. Например в своята знаменита книга „Народи, държави и страх“ Б. Бузан очертава петте главни сектора, в които се проявяват факторите, имащи потенциал да въздействат върху сигурността (Buzan 1991: 9-20):

- **Военна сигурност** (ключовата дума тук е „насилие“). До голяма степен това е традиционното схващане, което отчита военната мощ на държавите и техния силов потенциал за посрещане на външни заплахи. В този срез сработва толкова любимата на всички реалисти „дилема на сигурността“ (за нея ще стане дума отново по-нататък).

- **Политическа сигурност** (ключовата дума тук е „власт“). Включва широк кръг от проблеми, свързани с организационната стабилност на държавите, системите за управление и идеологиите, представляващи идейната рамка на политическите режими.

- **Икономическа сигурност** (ключовата дума тук е „размяна“). В нея влизат достъпът до ресурси, финансите и пазарите, необходими за поддържане на приемливи нива на благосъстояние, и икономическа мощ на държавите.

- **Социална сигурност** (ключовата дума тук е „идентичност“). Свързана е с устойчивостта, в приемливите рамки за еволюиране, на традиционните модели на езика, културата и религията, националната идентичност, народните обичаи и традиции.

- **Екологична сигурност** (ключовата дума тук е „околна среда“). Отнася се до съхраняването на местната и планетарната биосфера като особено съществена поддържаща система, от която са зависими всички човешки начинания.

в) Третата класификация слага акцента върху начина, по който се „атакува“ сигурността. При тази класификация сигурността бива „твърда“ (*hard*) и „мека“ (*soft*). Това е свързано с определянето на вида на силата, на която системата трябва да даде отпор – ако системата изпитва материално въздействие, е налице „твърда сигурност“ (*hard security*); ако е обект на нематериално влияние, е налице „мека сигурност“ (*soft security*).

г) Четвъртата класификация отразява връзката с институционалните опори на сигурността. При тази класификация сигурността бива: военна (обезпечава се от армията), вътрешна (обезпечава се от полицията), разузнавателна (обезпечава се от специалните служби), отбранително-индустриална (обезпечава се от военно-промишления комплекс) и гражданска (обезпечава се от мрежата от институции, ангажирани с бедствия, аварии, катастрофи и други извънредни ситуации).

д) Петата класификация се прави според посоката, от която идват заплахите, опасностите и предизвикателствата към сигурността – от фактори, източници, субекти във или извън националната държава. При

тази класификация сигурността бива вътрешна и външна. В исторически план сравнително доскоро главен обект на защита и изучаване бе външната сигурност и водеща бе заплахата от военно нападение срещу територията, суверенитета и независимостта на държавата.

Културна идентичност и национална сигурност

Значението на културната идентичност за националната сигурност е очевидно и като че ли не трябва специално да се обосновава. Обикновено се изследват последиците от евентуално ерозиране на културната идентичност за сигурността, акцентира се на факта, че разрушаването на идентичността е един от рисковете за националната сигурност и са необходими сериозни и адекватни мерки, включително и от страна на държавата, за посрещането на този риск.

Словосъчетанието „културна идентичност“ се използва, за да се стесни и конкретизира съдържанието на идентичността като припознаване, приобщаване и отъждествяване с определен тип култура. Идентичността е това, което спира страха, това, което побеждава ужаса от нищото. Културната идентичност стои в основата на личната човешка сигурност и е опорна точка на всяка национална сигурност. Загубата на културната идентичност рефлектира върху сигурността на нацията и генерира враждебност към чуждото. Когато хората губят своята идентичност, се опитват да си върнат чувството за сигурност, като намерят виновник за състоянието си. Така обществото в състояние на дезинтеграция се самоконструира като съвкупност от врагове.

Във всички култури може да се открие едно функционално и едно имагинерно равнище. Предметите и институциите са функционални и са средствата, чрез които обществото реализира стотици хиляди цели и задачи като изхранването, обличането, осигуряването на все по-добри условия на живот и възможност за продължаване на рода. В същото време обществото създава представи за бъдещето и за някакъв друг свят.

Социалните представи не са само ментални продукти, а също така и символни конструкции, които се изграждат и самоизграждат в процеса на социални взаимодействия. Колективните представи са обяснителни механизми, които се отнасят до общ клас идеи и вярвания, докато социалните представи са феномени, които трябва да бъдат описани и обяснени. В съвременното общество те съответстват на митовете и системите от вярвания на традиционните общества. Хората имитират тези представи и така социалното въображение като наиндивидуална ментална структура става движещата сила за историческите промени.

Човечеството се променя, като измисля само себе си и като проектира този имагинерен образ в бъдещето, то еволюира.

Културата е тази основа от значения и смисъл, която цялото общество създава за себе си и която му позволява да се идентифицира като такова. Културата, в рамките на общоприетата парадигма, е съвкупността от елементи, предмети, институции, концепции, идеи, обичаи, вярвания и представи, които отличават едно общество от друго. Всички тези елементи са в непрекъсната взаимовръзка. Те са символни системи, които имат за цел да обяснят действителността.

Духовната страна на националния живот се проявява не само чрез хората, представящи нацията в дадения момент, но и в цялото наследство от миналото, което съществува като относително самостоятелна реалност, подложена на реинтерпретация. По този начин се осигурява приемствеността и високата устойчивост на националните идентичности. Духовният смисъл на битието се крие във факта, че без усещането за семейна и национална принадлежност човек не би могъл да се издигне на висотата, от която пред него се открива общочовешкият духовен хоризонт.

Към най-очевидните промени, внасяни от глобализацията в духовната сфера, се отнасят: възникването на открити информационни потоци и пространства; разпространяването на унифицирана попкултура, сходни стандарти и стилове на живот, както и на етични норми; разпространение на транснационалните контакти на всички равнища; възникването на универсални програмни кодове за общуване. Трябва да се справим с двете противоречиви опасности: да спасим изключителното културно разнообразие, сътворено от човечеството, и в същото време да подхраним една планетарна култура, обща за всички. Според К. Леви-Строс това, което трябва да бъде спасено, е сътворяването на разнообразие, а не историческото съдържание, което всяка епоха е внесла и което никоя следваща няма да може да продължи (Levi-Stros 1995).

Отделният човек не може да обхване всички елементи на културата на етническата група, към която принадлежи, а още по-малко на глобалната култура на цивилизацията. В този смисъл културата като структура от по-високо равнище добива нови качества и се променя под въздействие единствено на промените в колективното човешко преосмисляне и смяната на съществуващата парадигма. Стимули за такива промени могат да бъдат както нови научни постижения, нови открития в различни области на човешкото познание, така и пробуждането от дълбините на колективното несъзнавано на архетипен

обединяващ модел за оцеляване на цялото човечество. Това придава нов смисъл и на държавността предвид предизвикателствата на глобализма. Държавността е и изразяване и защита със сила, законност и ред на духа, на общия интерес и общата воля на хората, живеещи на дадена територия. Доколкото се запазват във времето духът, обичаите, традициите, съответно интересите и волята на териториалните общности, ще се запазва – макар и в променяща се форма – и държавността като тяхна еманация, независимо от това дали се свиват, или разширяват териториалните общности.

Не на последно място внимание заслужава и обществената култура, в широкия смисъл на думата. Тук става дума за културата в конкретния смисъл на думата, но също така и за гражданската, политическата култура, дори и за наличието или отсъствието на обществено съгласие за националните цели и интереси.

Всяка страна, която държи на своите ценности и интереси, е загрижена за това дали ще бъде способна да ги защити от потенциални заплахи. Тя трябва да изработва и провежда интегрална политика, включваща пакет от частни политики за сигурност, фокусирани върху изграждане и поддържане на способности, насочени към контрол и справяне със заплахите. Поддържането и развитието на адекватни перспективни способности е едно от най-големите предизвикателства на държавното управление.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bauman 2000:** Bauman, Z. *Zhivot vav fragmenti*. Sofia: LIK [Бауман, З. Живот във фрагменти. София: ЛИК].
- Buzan 1991:** Buzan, B. *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*, 2nd ed., University of North Carolina Press.
- Georgiev 1998:** Georgiev B. *Upotrebatata na nyakoi osnovni ponyatia v urotsite za kultura v uchebnitsite po nova i nay-nova istoria v sredniya kurs*. – In: *Kvalifikatsiyata na uchitelite – realnosti i perspektivi*. Sbornik dokladi. Т. II. Varna: IPKU „D-r Petar Beron“, s. 25-29 [Геоργиев, Б. Употребата на някои основни понятия в уроците за култура в учебниците по нова и най-нова история в средния курс. – В: Квалификацията на учителите – реалности и перспективи. Сборник доклади. Т. II. Варна: ИПКУ Д-р Петър Берон, с. 25-29].
- Georgiev 2011:** Georgiev B. *Sazdavane na programata na Tonchevistkata partia*. – In: *Ponyatia, vremena, promeni*. Т. 7. Varna: Faber, s. 129-150 [Геоργиев, Б. Създаване на програмата на Тончевистката партия. – В: Понятия, времена, промени. Т. 7, Варна: Фабер, с. 129-150].

- Georgiev 2011:** Georgiev, Hr. Politika na sigurnost na Republika Bulgaria v nachaloto na XXI vek: teoretichni i prilozhni aspekti. Sofia: Nov balgarski universitet [Георгиев, Хр. Политика на сигурност на Република България в началото на XXI век: теоретични и приложни аспекти. София: Нов български университет].
- Georgiev 2012:** Georgiev, B. Liberalnata (radoslavistka) partiya i balkanskata politika na Vtoroto stambolovistko pravitelstvo (1903 - 1908 g.). – In: Bulgaria i Balkanite v sferata na evropeyskite vliyania prez XIX - XXI vek. Sbornik statii. Veliko Tarnovo: Ivis, s. 130-144 [Георгиев, Б. Либералната (радославистка) партия и балканската политика на Второто стамболовистко правителство (1903 - 1908 г.). – В: България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX - XXI век. Сборник статии. Велико Търново: Ивис, с. 130-144].
- Hantingtan 2005:** Hantingtan, S. Koi sme nie? Predizvikelstvata pred natsionalnata identichnost na Amerika. Sofia: Obsidian [Хънтингтън, С. Кой сме ние? Предизвикателствата пред националната идентичност на Америка. София: Обсидиан].
- Huysmans 1998:** Huysmans, J. Security! What Do You Mean? From Concept to Thick Signifier. // European Journal of International Relations, vol. 4, № 2.
- Levi-Stros 1995:** Levi-Stros, K. Strukturalna antropologia. Sofia: Hristo Botev [Леви-Строс, К. Структурална антропология. София: Христо Ботев].
- Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost, 2005:** Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost. Sofia: Voенно izdatelstvo [Национална и международна сигурност. София: Военно издателство].
- Petrovskiy 1980:** Petrovskiy, V. Doktrina „Natsionalnoy bezopasnosti” v globalnoy strategii SShA. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya [Петровский, В. Доктрина „Национальной безопасности“ в глобальной стратегии США. Москва: Международные отношения].
- Prodanov 1995:** Prodanov, V. Vatrashnata sigurnost i natsionalnata darzhava. // Voenen zhurnal, № 2 [Проданов, В. Вътрешната сигурност и националната държава. // Военен журнал, № 2].
- Semerdzhiiev 2004:** Semerdzhiiev, Tsv. Informatsionna sigurnost. Sofia: Softtreid [Семерджииев, Цв. Информационна сигурност. София: Софттрейд].
- Slatinski 2000:** Slatinski, N. Izmereniya na sigurnostta. Sofia: Paradigma [Слатински, Н. Измерения на сигурността. София: Парадигма].

ЕЛЕКТРОННИ ПРАВИТЕЛСТВА В СТРАНИТЕ ОТ ЧЕРНОМОРСКИЯ РЕГИОН – ФАКТОР ЗА ПРОЗРАЧНОСТ И ОПТИМАЛНА КОМУНИКАЦИЯ

Павлина Лозанова

E-GOVERNMENTS IN THE COUNTRIES OF THE BLACK SEA REGION – A
FACTOR FOR TRANSPARENCY AND BETTER COMMUNICATION

Pavlina Lozanova

***Abstract:** The progressive development of societies and economies is marked increasingly by the growing role of digital knowledge and information technologies. With the creation of a global information space, the digitization of society and the wider use of internet technologies through traditional and electronic media, the development of e-Government is becoming increasingly popular and functional. Nowadays, the organization of public administration on the basis of electronic means of processing, transmitting and disseminating information, providing services to public authorities, businesses and citizens electronically, the information interaction of public authorities and society using information telecommunications technologies, and ensuring free access for citizens to the relevant state information, are the main components of a comprehensive transformation of governance into the e-government format.*

***Key words:** e-governments, Black Sea Region, digitalization*

***DOI:** <https://doi.org/10.46687/PHGH5131>*

Съществуват различни определения за обхвата на Черноморския регион. Този факт по същество е показателен за нехомогенността на региона по отношение най-вече на исторически, етнически, геополитически и икономически фактори. **За целите на настоящата публикация ще бъде използвано приетото през 2007 г. становище от Европейската Комисия¹.** Според него Черноморският регион включва, освен страните, които имат непосредствен излаз на Черно море – България, Грузия, Румъния, Русия, Турция и Украйна – така и тези, които и без такъв са повлияни от него поради исторически причини, географско разположение и близки връзки с горните страни. Последната група включва Гърция, Република Молдова и останалите две южнокавказки

¹ European Commission. 2007. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Black Sea synergy: A new regional cooperation initiative. COM (2007) 160 final. Brussels: EC.

държави Армения и Азербайджан. Различните разбирания за обхвата на региона намират израз и в разнообразните конфигурации на регионално сътрудничество. В най-значимото регионално обединение например – Организацията за Черноморско икономическо сътрудничество (ОЧИС), наред с вече изброените десет държави, страни членки са също Албания, Сърбия и Северна Македония (пълноправен член от ноември 2020 г.).

Изпълнението на всеобхватни програми за електронно управление в страните от Черноморския регион продължава вече десетилетие и към настоящия момент са постигнати осезаеми успехи. Особено след появата на Covid-19 пандемията въпросът за ускоряване на процесите на дигитализация в дейността на правителствата става все по-актуален. Изпълнението на спешни задачи при трудни пандемични условия, осигуряването на своевременно вземане на решения в извънредни ситуации и възможно най-бързото предоставяне на информация на населението изискват новаторски подходи при използването на ефективни цифрови средства за комуникация, както и подобряване на стандартите за обмен на данни, по-ефективно използване на интернет, електронни медии и социални мрежи.

Дигитализацията и новите информационни технологии са най-ефективният двигател на развитието на съвременното общество. Около 5 трилиона щатски долари се инвестират в световен мащаб за развитието на цифровите технологии, а тази цифра нараства с всяка следваща година. Цифровите технологии присъстват в живота на съвременния човек, в професионалните му дейности и в свободното му време и биват важен компонент на комуникацията. Политиката, както и други обществени сфери, се разглеждат и през призмата на дигитализацията. Цифровите платформи постепенно се интегрират в политическите процеси, политическата комуникация и публичната администрация. Цифровите технологии се използват широко в политическите процеси и в работата на правителствата и парламентите: електронно гласуване, електронна демокрация, електронно участие, онлайн кампании, електронен парламент и др.

Благодарение на научно-техническия прогрес и въвеждането на нови информационни технологии се стимулира модернизирването на икономическата, образователната, културната и политическата среда. Електронното управление като качествено нова форма на управление, присъща на информационното общество, се счита за лост за активното използване на интернет технологиите с цел регулиране на политическата сфера.

Реализирането на електронното управление и в частност на електронното правителство не е просто усъвършенстване на конвенционалните управленски технологии. Неговите цели са не само подобряване на управлението, облекчаване работата на персонала, икономии на средства и др. Това е нова философия и парадигма на управление. Международни организации като Организацията на обединените нации (ООН) и Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) дават различни определения на термина „електронно управление“. ОИСР определя електронното управление като прилагане на информационни и комуникационни технологии (ИКТ), по-специално интернет технологии, като инструмент за подобряване на ефективността на управлението. ООН го разглежда като управление, което използва ИКТ за вътрешна трансформация и външни отношения. Крайната цел на електронното управление е да осигури ефективна публична администрация, т. е. да постави правителството във възможно най-удобна позиция от държавна гледна точка. Нейната цел е да осигури рамка за успешния преход към ясна, прозрачна и ефективна публична администрация.

Електронното управление е система за управление на документи, основана на автоматизацията на целия набор от процеси на управление в цялата страна и целяща значително подобряване на ефективността на публичната администрация и намаляване на разходите за социални комуникации за всеки член на обществото. Задачите на електронното управление включват: оптимизиране на предоставянето на държавни услуги на населението и бизнеса; подкрепа и разширяване на възможностите за самообслужване за гражданите; растеж на технологичната осведоменост и квалификация на гражданите; увеличаване на участието на всички гласоподаватели в процесите на управление на страната; намаляване на въздействието на фактора географско местоположение. Същността на електронното управление е да трансформира публичната администрация и да гарантира иновативни вътрешни и външни връзки чрез електронни технологии. Електронното правителство включва не само технически иновации, но и реформа на правителството, съсредоточена върху нуждите на публичния сектор, от една страна, и гражданите и предприятията, от друга, както и оптимизиране на методите на взаимодействие между публичния и частния сектор.

Основните цели на електронното управление са да се постигне максимална прозрачност на дейностите на всички структури на

публичната администрация, като на гражданите се предоставя възможност да упражняват контрол върху изпълнението и приемането на политически решения на различни равнища. Електронното правителство гарантира предоставянето на информация и установен набор от обществени услуги на гражданите, бизнеса, другите клонове на държавна власт и правителствени служители, в които контактът между държавата и заявителя е сведен до минимум за сметка на по-широкото използване на информационните технологии.

Би могло да бъде възприето следното определение за електронно управление: „съвкупност от стратегически и тактически мерки, политики и технологични решения, определящи рамката за развитие и функциониране на „информационното общество“. Както е известно, е-управлението е по-широко понятие от електронното правителство, което от своя страна се дефинира като „система, съчетаваща използването на информационните и комуникационните технологии от държавната администрация с организационни изменения и новопридобити умения, водещи до подобряването на обществените услуги и демократичния процес”².

В исторически план необходимостта за въвеждане на електронно управление е силно изразена във финалните документи на Световната среща на върха по въпросите на информационното общество (Женева 2003 г. и Тунис 2005 г.). В Женевския план за действие за електронно управление се предвижда изпълнението на стратегия за електронно управление, като се акцентира върху: ролята на органите за обществено управление и на всички заинтересовани страни в насърчаването на ИКТ за развитие; информационна и комуникационна инфраструктура; достъп до информация и знания; изграждане на капацитет; изграждане на доверие и сигурност при използването на ИКТ; изграждане на ИКТ приложения: е-правителство; е-бизнес; е-обучение; е-здравеопазване; е-заетост; е-среда; е-селското стопанство; е-наука.

Електронното управление предоставя следните основни модули на взаимодействие: между държавата и гражданите (G2C, Government to Citizen); между държавата и бизнеса (G2B, Government to Business); между различните клонове на управлението (G2G, Government to

² Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and Social Committee of the Regions (COM (2003) 567 final).

government); между държавата и държавни служители (G2E, Government to Employees).

„Правителство към правителство“ (G2G) включва споделяне на данни и електронен обмен между правителствените участници. Това включва както вътрешно- и междуведомствен обмен на национално равнище, така и обмен между националното и местното равнище. „Правителство към бизнес“ (G2B) включва специфични за бизнеса сделки (например плащания, продажба и закупуване на стоки и услуги), както и предоставяне на услуги, фокусирани върху бизнеса. „Правителство към потребител/гражданин“ (G2C) включва инициативи, предназначени да улеснят взаимодействието на хората с правителството като потребители на обществени услуги и като граждани. Това включва взаимодействия, свързани с доставката на обществени услуги, както и с участие в процеса на консултации и вземане на решения.

Глобалният индекс за развитие на електронното правителство на ООН (The UN Global E-Government Development Index) е всеобхватен показател, който оценява готовността и възможностите на националните правителствени агенции да използват информационни и комуникационни технологии за предоставяне на обществени услуги на гражданите. Той е периодичен индекс, чиято цел е да предостави обстойна и точна оценка за степента на развитие на електронното правителство в различните страни членки на ООН. Проучването и измерването на развитието на електронното правителство се провежда от Департамента по икономически и социални въпроси на Организацията на обединените нации (ООН). Първото издание е от 2003 г., като в следващите години индексът се публикува всяка година. След 2008 г. започва да излиза веднъж на две години. Методологическата рамка за събиране и оценка на данните от изследването на развитието на електронното правителство се основава на цялостен поглед върху електронното правителство, който включва три важни измерения, които позволяват на хората да се възползват от онлайн услугите и информацията: адекватност на телекомуникационната инфраструктура, способност на човешките ресурси да използват ИКТ и наличие на онлайн услуги. Измерва се също и доколко са ефективни държавните институции във включването на обществото в процеса на формиране на политики.

Годишник на ФХН, XXXII А

	Позиция 2014 г.	Позиция 2020 г.	Индексът за развитие на електронното правителство (EGDI)	Промяна 2020 г. спрямо 2014 г.
Руска федерация	27	36	0.82	-9
Гърция	34	42	0.81	-8
България	73	44	0.79	29
Турция	71	53	0.77	18
Румъния	64	55	0.76	9
Сърбия	69	58	0.74	11
Албания	84	59	0.73	25
Грузия	56	65	0.71	-9
Армения	61	68	0.71	-7
Украйна	87	69	0.71	18
Азербайджан	68	70	0.71	-2
Република Молдова	66	79	0.68	-13

Според данните в доклада за 2020 г. страната ни се позиционира на 44-то място сред 193 държави по отношение на Индекса за развитие на електронното правителство и за първи път влиза в категорията *много висока степен на развитие на електронното управление* заедно със страните от Черноморския регион. Резултатите показват, че страната ни, заедно с останалите в тази категория, демонстрира последователност и напредък в разработването на стратегически документи в областта на електронното управление и в координацията и предоставянето на електронни услуги.

Правителственият портал е ключов компонент на електронното управление по отношение на осигуряването на лесен достъп на гражданите и предприятията до информация и обществени услуги. Основната идея, свързана със създаването на правителствен портал, е обобщаването на информацията и услугите, които се предоставят от

различни отдели, и създаване на единна точка на достъп до всяка информация и услуга. Този портал служи като мощен инструмент за избор и интегриране на значително количество информация, с която разполага публичната администрация. С развитието на електронното управление в технологията на мобилните и социалните медии този портал се превръща в място, където правителството активно поддържа обратна връзка с гражданите и се консултира с всички сегменти на обществото, за да взема решения, които са в интерес на всички.

В процеса на подготовка на дейностите на електронното управление разработването на подходящо законодателство и регулаторна рамка е предпоставка за успешното му функциониране, тъй като работата на публичната администрация следва да се извършва стриктно въз основа на законодателството. За да се създаде институционална рамка за електронното управление, е необходимо да се изменят законите и правните актове, регламентиращи въпросите, свързани с гражданското право.

Повишената дигитализация на правителствените дейности допринася за по-голяма прозрачност и откритост. Иновативните подходи в работата на правителствените структури подобряват механизмите за наблюдение и укрепване на демократичната система на управление и създават необходимите условия за подобряване на ефективността на законодателния процес. В тази връзка е необходимо да се осигури преход към по-прозрачна и ефективна публична администрация, което изисква добре изградени стратегии, дългосрочни инвестиции и използване на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) по най-ефикасен и устойчив начин. Успоредно с това е необходимо да се гарантира устойчивостта на техническата инфраструктура, включително далекосъобщително оборудване, софтуер, специални приложения и услуги за информационна сигурност. Държавите по света, включително държавите членки на ЧИС, въвеждат различни информационни и комуникационни платформи за укрепване на механизма за отчетност, тъй като участието на гражданите в оценката на резултатите на демократичните институции и качеството на демократичните процеси е изключително важно в съвременния свят.

В ерата на информационното общество и в условията на широко въвеждане на нови информационни технологии, наред с новите възможности, възникват нови рискове с възможни отрицателни последици, свързани със защитата на големите информационни масиви. В информационното и комуникационно пространство на новите

технологии е необходимо да се установят строги правила за работа с лични данни, като се вземат предвид интересите на обществената безопасност. В тази връзка е необходимо да се обърне специално внимание на осигуряването на информационна безопасност и сигурност.

Според доклада от 2020 г. на Интерпарламентарния съюз относно електронните парламенти пандемията Covid-19 води до необходимостта да се отдаде по-голямо значение на използването на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в законодателните дейности. Парламентите са интегрирали цифровите стратегии и целия цифров потенциал в парламентарните дейности. Цифровите технологии се използват масово в дейността на парламентите. До края на 2020 г. 65 % от парламентарните комисии и 33 % от парламентарните пленарни сесии са проведени в онлайн или хибриден формат. През последните две години в дейността на парламентите се появява нов онлайн формат на работа. От началото на пандемията ИКТ се превръщат в основен елемент от парламентарната дейност.

Пандемията Covid-19 ускорява значително процеса на модернизирание на парламентарните процедури. Институционалната култура започва да се променя чрез прилагането на актуализирани методи и иновативни системи. По време на пандемията, благодарение на дигитализация на парламентарните дейности, те стават по-прозрачни и започват да реагират по-ефективно на различните предизвикателства чрез иновативни и гъвкави методи. Цифровата трансформация на парламентите преминава през три етапа: етапът на изпълнение, когато парламентите създават нови форми на дейност; втората фаза включва подобряване на процеса с оглед разработването на нови методи на работа; на следващия етап се консолидират нови решения и подходи, за да се въведат иновативни методи на работа в ежедневните процедури на парламентарните дейности.

Прилагането на концепцията за модела на електронния парламент е ускорена чрез използването на нови технологии за засилване на парламентарното участие и осигуряване на по-голямо политическо приобщаване. Електронният парламент като нова форма на управление в информационното общество предвижда активното използване на интернет технологиите за насърчаване на парламентарните дейности и привличане на общественото внимание към функциите на парламента. Електронният парламент се определя като концепция за организиране на работа с помощта на нови технологии, знания и стандарти за осигуряване на взаимодействие, приобщаващо участие на хората и свободен достъп.

Електронният парламент е система за управление, основана на автоматизирани процеси в рамките на парламента, и цели повишаване на ефикасността на парламентарните дейности и участието на всеки отделен член на обществото.

Съвременните интернет технологии предоставят уникални възможности на публичните органи, включително на парламентите, бързо да оповестяват закони и решения, както и да поддържат свободния поток на информация и да отговарят на исканията на гражданите своевременно. Публикуването на информация на официалните уебсайтове и разпространението им чрез други средства за обществена комуникация допринасят за изграждането на доверие към законодателната власт. Свободният обмен на информация между гражданите, обществото и държавата е важен фактор за повишаване на прозрачността и укрепване на стабилността на институциите. Предаването на аудио и видео данни в непрекъснат режим (стриймिंग) във формат на онлайн дискусии, проучвания, електронни петиции, онлайн консултации също е един от най-често използваните инструменти, които допринасят за повишаване нивото на откритост и прозрачност.

В условията на съвременната цифрова реалност масовото използване на цифрови технологии в областта на дипломатическата дейност открива нови възможности за развитие на координирани действия за преодоляване на политически, социални и икономически кризи от страна на обществото. Дигиталната дипломация активно се развива в два формата: официална дипломация на държавни органи и частна дипломация на най-висшите служители на държавата. Политиците и дипломатите активно използват възможностите на Twitter, Facebook, YouTube и Instagram да провеждат дискусии по определени въпроси на своите официални страници (профили) с участието на голяма международна публика, чиято позиция може да повлияе на мнението на масите, имайки предвид, че броят на активните интернет потребители непрекъснато расте (повече от 59% от населението в света активно използва интернет).

Към днешна дата един от проблемите в международните отношения е нарастването на киберзаплахите. Безпрецедентното използване на цифрови решения, инструменти и услуги в отговор на пандемията ускорява глобалния преход към цифровизация. Нарастващата необходимост от използването на информационни технологии в различни области изисква голямо внимание към осигуряването на

информационна сигурност. Правителствените сървъри често са обект на кибератаки, защото са носители на ценна информация: правителствени документи, лични данни и т. н. От година на година броят на кибератаките срещу държавните сървъри се увеличава. Все по-често в медиите се появяват новини за хакване на социални мрежи, на лична кореспонденция, както и получаване на достъп до класифицирани данни. Следователно е важно да се гарантира национална и социална устойчивост на системите, да се увеличат инвестициите в киберсигурността, както и да се преразгледат и преосмислят стратегиите за киберсигурност.

В Армения през 2008 г. правителството одобрява Концепцията за развитие на информационните технологии, която също установява концептуални разпоредби и график за въвеждани на електронно управление. През 2010 г. правителството на Република Армения въвежда портала за електронно управление. Сайтът предоставя редица електронни услуги. Въведена е и система за електронни обществени поръчки, включваща изпълнението на процеса на възлагане на обществени поръчки в електронна форма. Правителството предприема програма за въвеждане на електронна циркулация на документи в държавните органи. Съществува електронна система за държавна регистрация на юридически лица, с помощта на която днес е възможно да се регистрира бизнес, без да се посещава съответната агенцията, като се използва системата за онлайн регистрация. Въведена е система за електронно подаване на заявления за лицензиране и система за подаване на електронни заявления до Агенцията за интелектуална собственост.

В Азербайджан Националната стратегия за информационни и комуникационни технологии за развитие на Република Азербайджан (2003 - 2012) полага основите на процеса на формиране на електронното правителство. Порталът „Електронно правителство“ е въведен в експлоатация през 2012 г. и се използва за предоставяне на централизирани електронни услуги на гражданите във формат на „един прозорец“ от централните изпълнителни органи. Броят на потребителите на електронни услуги, предлагани от портала на електронното правителство динамично се увеличава. Министерството на комуникациите и технологиите прилага мерки за увеличаване на използването на електронни услуги от държавни служители и обществеността.

В България Стратегията за развитие на електронното правителство за 2014 – 2020 г. определя информационните и

комуникационните технологии като основен компонент на развитието на съвременното информационно общество. България предприема мерки за по-нататъшно развитие на електронното управление със стойности около средните стойности за ЕС. Като член на ЕС България изпълнява основните направления на стратегическите документи на Европейския съюз, както и инициативи, които определят общите принципи на развитие и рамката за дейността на страните членки. Тези документи включват Стратегията „Европа 2020“, „Програма в областта на цифровите технологии за Европа“, „План за действие за електронно управление на Европейската комисия за периода 2011 – 2015 г.“ и програмата „ИСА“ (Решения за оперативна съвместимост на европейските публични администрации). На национално ниво основните насоки на Стратегията „Европа 2020“ са включени в стратегически документи като „Национална публична администрация“ и „Стратегия за развитие на електронното управление в България за 2014 – 2020 г.“. Проектът „Модернизация на съществуващи и създаване на нови системи за електронно управление с цел подобряване на информационната и комуникационна среда за предоставяне на обществени услуги на гражданите и бизнеса“ е насочен към разширяване на електронното управление и повишаване на доверието на гражданите и бизнеса в системата на публичната администрация.

В Грузия електронното управление е неразделна част от реформите на публичната администрация, което позволява на страната да се превърне в една от най-динамично развиващите се в областта на управлението на информационните и комуникационните технологии. Като част от текущите реформи правителството на Грузия предприема мерки за създаване на информационни системи, прехвърляне на вътрешни информационни ресурси в електронен формат, автоматизиране на информационните потоци, създаване на центрове за обработка на данни, установяване на връзки между институции и регионални служби. Основните направления за прилагането на принципите на електронното управление на национално равнище са определени в документа „Цифрова Грузия“, както и в Стратегията за реформа в системата на публична администрация и плана за действие за периода 2015 – 2020 г. Същността на развитието на електронното управление в Грузия е да се гарантира ефективното прилагане на системата „единен прозорец“, като се изгради развита инфраструктура за ефективно институционално сътрудничество и участие на квалифицирано гражданско общество и частния сектор в областта на иновациите и развитието на електронните

услуги. Цялостната концепция на стратегията за електронна Грузия е да осигури конкурентна и иновативна бизнес среда с най-добрите практики в областта на развитието на ИКТ.

В Молдова през 2011 г. правителството одобрява Стратегическата програма за технологична модернизация на управлението (електронна трансформация) с Резолюция № 710 от 20. 09. 2011 г., чиято цел е модернизиране на обществените услуги чрез цифровизация и реорганизация на оперативните процеси. През май 2012 г. правителството на Република Молдова стартира единен портал за обществени услуги – електронен каталог на услугите, предоставяни на гражданите и бизнеса. Платформата има две основни функции – обмен на информация и електронно взаимодействие между правителството и гражданите на Република Молдова. Освен това порталът позволява да се организира търсене по различни критерии и да се взаимодейства с модератора чрез формуляра за обратна връзка. Благодарение на стартирането на портала е постигната една от основните цели – да се предоставя коректна, достъпна и пълна информация за обществените услуги, предоставяни в Република Молдова.

В Румъния порталът за електронно правителство стартира през 2003 г. През 2010 г. се поставя началото на проект „Платформа за интегриране на услугите на електронното управление на Румъния“. През 2015 г. е приета Националната стратегия за програмата в областта на цифровите технологии за Румъния до 2020 г., въз основа на целите на документа на политиката на ЕС за икономическо развитие за следващите 10 години „Европа 2020“ и „Програма в областта на цифровите технологии за Европа за периода 2014-2020 г.“. През юни 2015 г. е създаден Органът за онлайн услуги и дизайн, който докладва директно на министър-председателя и наблюдава изпълнението на проекти за електронно управление.

В Русия основните направления на развитие на електронното управление се определят в съответствие с държавната програма на Руската федерация „Информационно общество (2011 – 2020)“ и Концепцията за разработване на механизми за предоставяне на държавни и общински услуги в електронна форма, одобрена на 25 декември 2013 г. от правителството на Руската федерация. Делът на руските граждани, използващи механизма за получаване на държавни и общински услуги в електронна форма, надвишава 35%. Към 1 октомври 2015 г. над 17 милиона руски граждани са регистрирани за получаване на обществени услуги в електронна форма – 22% от икономически активното население

и 11,6% от населението на страната (през 2010 г. – 0,15% от населението, през 2012 г. – 1,8%). Само през август 2015 г. броят на посещенията в единния портал на обществените услуги надхвърля 8 милиона.

В Сърбия работата по реализацията на концепцията за електронно управление започва през 2009 г. с изпълнението на проект на Министерството на далекосъобщенията и информационното общество на Сърбия. Предприемат се мерки по Стратегията за развитие на електронното правителство, както и по Стратегията за развитие на информационното общество до 2020 г. Дирекцията за електронно управление в Сърбия в рамките на своята компетентност извършва работа по организирането на проекти в областта на електронното управление в тясно сътрудничество с други институции и заинтересовани страни. Дирекцията се състои от два отдела – за стандартизация и развитие и за изпълнение на проекти. Задачата на Дирекцията на електронното управление е да гарантира предоставянето на електронни обществени услуги на населението на принципа „един прозорец“. Порталът за електронни услуги „електронно управление“ обединява услуги и информация от повече от 50 правителствени агенции, включително общински органи, и предоставя повече от 500 услуги.

През последните 15 години в Турция са осъществени важни дейности в областта на укрепването на електронното управление. Създадена е солидна инфраструктура на електронното управление, извършена е необходимата административна и техническа работа за широкото използване на системата за електронно управление от всички граждани. На 27 февруари 2003 г. с Постановление № 2003/12 на министър-председателя е одобрен Планът за изпълнение на „Турски проект за електронно преобразуване“, чрез който се провеждат реформи в областта на прилагането на ИКТ в различни отрасли. Освен това е одобрена стратегията за изграждане на информационното общество и съответния план за действие за периода 2015 – 2018 г., която предвижда осем етапа в подкрепа на икономическия растеж и заетостта. Стратегията се основава на пет основни компонента: показатели за развитието на информационното общество в Турция и настоящите нужди, основните предизвикателства пред Турция и бъдещите перспективи, разработването на национални, тематични и регионални стратегии, както и основните направления за прилагането на международните инструменти, включително „Програмата в областта на цифровите технологии за Европа“ на Европейския съюз.

Министерството на транспорта, морското дело и съобщенията на Турция работи по изготвянето на „Стратегия и план за действие за развитие на електронното правителство за периода 2015 – 2019 г.“. Тази работа се извършва в две направления: (1) разработването на „Стратегия за развитие на електронното правителство и план за действие за 2015 – 2019 г.“; и 2) наблюдение на изпълнението на целите и референтните показатели на плана за действие. Прилагането на всеобхватни мерки за по-нататъшно развитие на електронното управление включва участието на правителството, частния сектор, гражданското общество и академичните среди. В процеса на формиране на информационното общество в Турция специална роля изиграва приемането на „Лисабонската стратегия“ и „Плана за действие за електронна Европа“.

В Украйна въвеждането на електронно управление е фактор за европейска интеграция, който осигурява ефективен тласък за хармонизиране на взаимодействието на властите с гражданите, публичните организации, бизнеса и други органи в съответствие с изискванията и стандартите на Европейския съюз. Тази сфера е регулирана от повече от 10 закона в Украйна, повече от 30 резолюции и 20 заповеди на Кабинета на министрите на Украйна. Една от основните задачи на Концепцията за развитие на електронното управление в Украйна (2010 г.) е организирането на предоставянето на услуги на гражданите и стопанските субекти в електронна форма, като се използват интернет и други средства, предимно на принципа „единен прозорец“. За първи път определението на термина „електронна услуга“ е представено в Стратегията за развитие на информационното общество в Украйна (2013 г.). Законът на Украйна „За административните услуги“ (2012 г.) установява възможност за подаване на документи за получаване на държавна услуга с помощта на далекосъобщения. Заповед на кабинета на министрите на Украйна (2014 г.) определя 52 административни услуги, които до края на 2014 г. следва да се предоставят само чрез централните административни услуги. През 2014 г. в Украйна е създаден национален портал за свободен достъп до данни. Създаването на правителствения уебсайт „Гражданско общество и власт“ се превръща в инструмент за провеждане на електронни консултации с обществеността.

Формирането на електронно управление обаче може да има и отрицателни последици. Без значение колко удобна и ефективна е системата, ако не осигурява надеждна защита на личните данни, тогава тя ще се изправи пред съпротива на потребителите, чието доверие ще бъде трудно да се възстанови. Защитата на личните данни може да бъде

гарантирана чрез технически, както и правни и организационни мерки. Макар че споделянето на информация е ключов компонент на електронното управление и предпоставка за насърчаване на ИКТ приложенията, защитата на информацията е мярка, насочена към борба с изтичането на лични данни.

За да се актуализират основните принципи на електронното управление, е необходимо да се спазват редица условия, едно от които е да се повиши компютърната грамотност на гражданите. Понастоящем не всички граждани използват активно информационни технологии, освен това не всички разполагат със средства за закупуване на подходящо оборудване. Разбира се, ако в информационното общество проблемът с достъпността на информационните технологии е без значение, то на етапа на формирането му значително предотвратява активното му въвеждане на електронно управление.

Към днешна дата разработването на голям брой ИТ проекти, включително проекти за развитие на национална система за електронно управление, присъстват във всички страни, тъй като все повече хора разбират, че ИТ проектите допринасят за гарантиране на ефикасността и прозрачността на процесите. Поради това за успешното изпълнение на ИТ проектите е необходимо да се предприемат правилно планирани мерки. Електронното правителство предполага глобално преструктуриране на формите на държавна дейност. В контекста на разработването на информационни и комуникационни технологии всички сфери на дейност на държавните органи в електронна форма са търсени от граждани и организации с различни форми на собственост.

Понастоящем съществуват всички инструменти за прилагането на електронното управление на практика, но формирането му е доста дълъг и ресурсно-интензивен процес. Въвеждането на електронно управление е насочено към това дейността на държавата да бъде прозрачна както за всеки гражданин, така и за обществото като цяло. Идеята на електронното управление е да въведе електронно управление на документи, което намалява бюрокрацията и ускорява процесите на вземане на решения, превръща в електронна форма комуникацията на гражданите и бизнеса с властите, ще направи държавното и общинското управление по-прозрачно и ще доближи правителството до гражданите. Прилагането на тези принципи ще доведе до още по-голяма демократизация и ще допринесе за укрепването на гражданското общество.

Страните от Черноморския регион са постигнали осезаеми резултати в интегрирането на програми в електронното управление. Предоставянето на обществени услуги чрез електронен формат на управление свежда до минимум ограниченията на времето и разстоянието и същевременно осигурява качествено нова форма на управление. Основните цели на електронното управление са постигането на максимална прозрачност на всички обществени структури, като се даде възможност и на гражданите да контролират процесите на изпълнение на политически решения на всички равнища.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Dobrev, Getsova 2005:** Dobrev B., E. Getsova. Patevoditel za elektronno pravitelstvo. Sofia: International University [Добрев Б., Е. Гецова. Пътеводител за електронно правителство. София: International University].
- Kamenova, Popova 2003:** Kamenova, N., M. Popova. Elektronno pravitelstvo – sashtnost i nasoki na razvitie. // Publichna administratsiya [Каменова, Н., М. Попова. Електронното правителство – същност и насоки на развитие. // Публична администрация].
- Mihaleva 2009:** Mihaleva, S. Kontseptsiyata „Elektronno pravitelstvo” v konteksta na elektronnoto upravlenie [Михалева, С. Концепцията „Електронно Правителство” в контекста на електронното управление] - <https://ejournal.vfu.bg/en/pdfs/Svetla_Mihaleva-Koncepciata_'Elektronno_pravitelstvo'_v_kontektsta_na_elektronnoto_upravlenie.pdf (status 12.08.2021)>.
- Nedyalkova, Filipov, Bauman 2005:** Nedyalkova, A., D. Filipov, Z. Bauman. Globalizam, regionalizam i antiglobalizam. Sofia: Albatros [Недялкова, А., Д. Филипов, З. Бауман. Глобализъм, регионализъм и антиглобализъм. София: Албатрос].

**Годишник на Шуменския университет
„Епископ Константин Преславски“
Факултет по хуманитарни науки, том XXXII А, 2021**

© Авторски колектив, 2021

© Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“,
Факултет по хуманитарни науки
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2021

Формат 70/100/16
Печатни коли 18,1

ISSN 1311-7300 за печатно издание
ISSN 2603-512X за онлайн издание